

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ШНІЦЕР МАРІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК 81'373.612.2+14

ДИСЕРТАЦІЯ

МЕТАФОРА ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Спеціальність: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії
Галузь знань: Філософські науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **М.М. Шніцер**

Науковий керівник: Левкулич Василь Васильович, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

КИЇВ – 2020

АНОТАЦІЯ

Шніцер М.М. Метафора як інструмент соціальної комунікації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2020.

Дисертацію присвячено метафорі як інструменту соціальної комунікації, виявленню її соціально-інтегративної ролі в моделюванні соціальних процесів.

Для обґрунтування теоретико-методологічної частини роботи, по-перше, виявлено можливості комунікативної стратегії в емансипації суб'єкта та соціальному прогресі при уточненні співвідношення понять «розум» – «соціальна раціональність» – «соціальна комунікація». Розум розуміється як домінуючий критерій соціальних трансформацій, у відповідності до якого в суспільстві поступово посилюється демократичний соціальний порядок і набувають функціональної значимості важливі для соціального поступу демократичні інститути соціальної комунікації. Розвиток соціальної раціональності сприяє упорядкуванню соціальних суперечностей та конфліктів, активізує горизонтальні суспільні відносини, які уможливають ефективну організацію життя людей на принципах свободи, самовираження та соціального прогресу. В процесі конструювання соціальних змін вагоме місце належить символічно-метафоричному обміну, який виступає джерелом соціальної комунікації, фактором соціальної інтеграції суспільства. По-друге, досліджено роль мови як головного чинника якості комунікативних процедур в соціальному просторі. Показано, що розвиток мови – це постійне знаходження нових способів висловлювання, в тому числі й за допомогою метафоричних засобів, які по-новому висвітлюють звичне явище чи предмет, або навпаки – за допомогою звичних зв'язків та асоціацій дозволяють осмислити нові факти соціальної реальності. По-третє, показано, що розробка

проблематики соціальних комунікацій і актуалізація теми метафоричного конструювання різних видів дискурсу стали можливими за умови т.зв. «лінгвістичного повороту», коли на перший план для дослідження соціальних процесів виходить герменевтична парадигма та парадигма соціальної критичної теорії. Результатом такого розгляду стало формування авторської теоретичної позиції, яка полягає у тому, що метафора може розумітися і як інструмент автентичних соціальних комунікацій, і як засіб трансформації суспільства у більш прийнятну демократичну форму існуючого соціального порядку, складову оновлення публічного простору.

Описано теоретичні умови для розуміння метафори як засобу соціального конструювання, її креативний потенціал і його прояв у сучасному суспільстві, виявлено передумови та результати символічно-метафоричного, медійно-метафоричного та повсякденно-метафоричного конструювання суспільного дискурсу. Досліджено практичний потенціал метафори в функціонуванні «мережевого суспільства», її роль в ефективних комунікативних процесах. Важливим результатом дослідження метафоричної репрезентації різних форм соціального життя стало розуміння метафори як семантичного фільтру, що задає певний спосіб бачення об'єкта, дозволяє типізувати метафори в когнітивно-дискурсивному моделюванні дійсності, допомагає усвідомити амбівалентний вплив процесу метафоризації на суспільну свідомість. Аналіз розвитку уявлень про метафору в соціальному просторі й часі дозволив зробити висновок про еволюцію метафори від важливого риторичного прийому, спрямованого на посилення соціальної інтеграції до комунікативно-риторичного інструменту, що бере участь у форматуванні картини світу учасників комунікативного фрейму. Підкреслено, що важливою складовою риторичності метафори є творення певного візуального образу, який у багатьох випадках набуває вирішального значення для забезпечення необхідного інформаційно-комунікативного ефекту. Разом з тим, у процесі осмислення метафори як риторичного інструменту закладається і певна суперечність: коли не відбувається

необхідної візуалізації, метафора втрачає вплив і ефект на індивідуальну та суспільну свідомість. При аналізі механізмів конструювання соціальної реальності в мережевому суспільстві метафора представлена як своєрідний ключ до розуміння сучасних соціальних процесів, «посередник» між емпіричним досвідом та мисленням, «об'єднувач» понять і образів. В контексті аналізу акторно-мережевої теорії Б. Латура та мережевої концепції Р. Гослінга показано, як за допомогою метафори вибудовуються різного роду метатеорії, що об'єднують способи обґрунтування та структурування знання про суспільство, а також акцентують логічну співвіднесеність основних елементів аналізу.

Акцентовано увагу на ролі історичної метафори в процесі ствердження націй та створення національних міфів. На прикладі української культурної революції 1917-1928 рр. показано, яким чином метафора посилює соціальні сенси, стаючи частиною потужного субстанційного досвіду, поєднуючи минуле з майбутнім. Через осмислення думок політичних лідерів класу того часу (М. Грушевського, П. Скоропадського, В. Липинського, Д. Донцова) розкрито роль метафори у формуванні базових соціальних архетипів. Зроблено висновок про недостатню відданість лідерів української суспільної думки та основних спікерів національного комунікативного дискурсу ідеям соціального прогресу та їхню неспроможність усвідомити значення архетипових метафор для соціального оновлення. Скептичне ставлення українських інтелектуальних лідерів до архетипових метафор обумовлено їх відданістю консервативним моделям світоустрою та обмеженістю можливостей для виголошування своїх ідей і суспільних завдань, що спричинило слабкість національного наративу, сприяло збільшенню російського інтелектуального впливу, перемозі на суспільно-політичному рівні більшовицької радянської влади в Україні, і занепаду в соціально-комунікативному дискурсі архетипових метафор, які задавали позитивну тональність розвитку соціальних відносин в першій чверті ХХ століття.

Конструктивний потенціал метафори в суспільному дискурсі представлений в контексті класичної ідеї про «живі» та «мертві» метафори. Показано, що кожна метафорична формула зберігає можливість переходу з «живих» метафор у «мертві» і навпаки. З цієї точки зору проаналізовано метфорику сучасного українського медіадискурсу і виявлено, що він демонструє переважання «живих» метафор, здатних до конструювання нових смислів та інтерпретації актуальних суспільних викликів, на відміну від «мертвих» метафор, які втратили «мотивацію називання», оскільки соціальні ідеї та символи, які через такі метафори отримували легітимацію в суспільному дискурсі, втратили актуальність та застаріли. Живі метафори здатні посилювати горизонтальні суспільні відносини, маркуючи соціальні проблеми суспільства. Як інструмент соціальної комунікації метафора сама по собі може виступати в українському суспільстві як рушійна сила і не тільки не суперечить соціальним завданням суспільства, але й кристалізує ці завдання. При продукуванні метафор запозичується не тільки різний соціальний досвід, але й специфічна проблематика соціальної інтеграції. Український соціум, попри серйозні успіхи в демократизації суспільних процесів, зустрівся з сучасними викликами «суспільства споживання», віртуалізацією соціальних процесів, які об'єктивно є загрозою для усталених процесів соціальної комунікації

Отримані результати поглиблюють соціально-філософське осмислення інструментального потенціалу метафори як засобу підвищення ефективності соціальної комунікації. Положення і висновки сприяють удосконаленню методологічних ресурсів теорії інтерпретації і увиразненню значення метафористики як невід'ємної складової артикуляційних, аргументаційних та риторичних процедур.

Основні положення і результати дисертації можуть бути застосовані в практичній діяльності в процесі імплементації інструментального потенціалу метафори для потреб оптимізації соціальної комунікації. Низка розроблених у даному дослідженні положень придатні для використання при проведенні

емпіричних досліджень в статусі концептуального каркасу, котрий задає змістовні межі соціально-філософського оперування сферою соціальної комунікації. Результати дослідження валідні для розробки і викладання курсів із соціальної філософії та філософії історії, філософії освіти, філософії науки, культурології, мовознавства та мистецтвознавства.

Ключові слова: соціальна комунікація, соціальна раціональність, метафора, когнітивно-лінгвістичне моделювання дійсності, символічно-метафоричний обмін, архетипова метафора, евристичний потенціал метафори.

SUMMARY

Schnitser M.M. Metaphor as a tool of social communication. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of philosophical sciences on speciality 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. Uzhhorod National University; Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv, 2020

The thesis is devoted to the metaphor as a tool of social communication, identification of its social-integrative role in modeling of social processes.

To substantiate the theoretical and methodological part of the work, firstly, the potential of communicative strategy in the subject emancipation and social progress in clarifying the relationship between the concepts of “mind” – “social rationality” – “social communication” have been identified. The mind is understood as the dominant criterion of social transformations, according to which the democratic social order in society is being gradually strengthened and the democratic institutions of social communication, important for social progress, are acquiring functional significance. The development of social rationality contributes to the ordering of social contradictions and conflicts, activates horizontal social relations, which allow the effective organization of people’s lives on the principles of freedom, self-expression and social progress. In the process of constructing social change, an important place belongs to the symbolic-metaphorical exchange, which acts as a source of social communication, a factor of social integration of society. Secondly, the role of language as the main factor in the quality of

communicative procedures in the social space has been studied. It has been shown that the development of language is the constant discovery of new ways of expression, including through metaphorical means that shed new light on a familiar phenomenon or object, or vice versa – allow comprehending new facts of social reality through familiar connections and associations. Thirdly, it has been shown that the development of social communications and the actualization of the topic of metaphorical construction of different types of discourse became possible under the condition of the so-called “linguistic turn”, when the hermeneutic paradigm and the paradigm of social critical theory came to the fore for the study of social processes. The result of this consideration has been the formation of the author’s theoretical position, which is that metaphor can be understood as a tool of authentic social communication, and as a means of transforming society into a more acceptable democratic form of the existing social order, a component of public space renewal.

Theoretical conditions for understanding metaphor as a means of social construction, its creative potential and its manifestation in contemporary society have been described, the preconditions and results of symbolic-metaphorical, media-metaphorical and everyday-metaphorical construction of social discourse have been revealed. The practical potential of metaphor in the functioning of the “network society”, its role in effective communicative processes has been studied. An important result of the study of metaphorical representation of various forms of social life is the understanding of metaphor as a semantic filter that sets a certain way of seeing the object, allows typification of metaphors in cognitive-discursive modeling of reality, helps to understand the ambivalent impact of metaphORIZATION on public consciousness. Analysis of the development of ideas about metaphor in social space and time allowed concluding about the evolution of metaphor from an important rhetorical technique aimed at strengthening social integration to the communicative-rhetorical tool involved in shaping the world picture of communicative frame participants. It is emphasized that an important component of the rhetoric of the metaphor is the creation of a certain visual image, which in

many cases becomes essential to ensure the necessary information- communicative effect. At the same time, in the process of understanding metaphor as a rhetorical tool, a certain contradiction is laid: when the necessary visualization does not take place, the metaphor loses its influence and effect on individual and social consciousness. In analyzing the mechanisms of constructing social reality in a network society, metaphor is presented as a kind of key to understanding contemporary social processes, a “mediator” between empirical experience and thinking, a “unifier” of concepts and images. In the context of the analysis of the actor-network theory by B. Latour and the network concept of R. Gosling, it is shown how metaphors are used to build different kinds of metatheories that combine ways of substantiating and structuring knowledge about society, and emphasize the logical correlation of basic elements of analysis.

Emphasis is placed on the role of historical metaphor in the process of affirming nations and creating national myths. The example of the Ukrainian cultural revolution of 1917-1928 shows how metaphor strengthens social meanings, becoming part of a powerful substantial experience combining the past with the future. Through the comprehension of the opinions of the class political leaders of that time (M. Hrushevsky, P. Skoropadsky, V. Lypynsky, D. Dontsov) the role of metaphor in the formation of basic social archetypes was revealed. It is concluded that the leaders of Ukrainian public opinion and the main speakers of the national communicative discourse are not committed enough to the ideas of social progress and are unable to realize the importance of archetypal metaphors for social renewal. The skeptical attitude of Ukrainian intellectual leaders to archetypal metaphors is due to their commitment to conservative models of world order and limited opportunities to express their ideas and social tasks, which led to the weakness of the national narrative, increased Russian intellectual influence, led to victory of Bolshevik Ukraine and Soviet Ukraine at the socio-political level and to decline in the socio-communicative discourse of archetypal metaphors which set a positive tone for the development of social relations in the first quarter of the twentieth century.

The constructive ability of metaphor in social discourse is presented in the context of the classical idea of “living” and “dead” metaphors. It is shown that each metaphorical formula retains the possibility of transition from “living” metaphors to “dead” and vice versa. From this point of view, the metaphors of contemporary Ukrainian media discourse have been analyzed and it has been found that it demonstrates the predominance of “living” metaphors capable of constructing new meanings and interpreting current social challenges, in contrast to “dead” metaphors that have lost “naming motivation” because social ideas and symbols that gained legitimacy in public discourse through such metaphors lost their relevance and became obsolete. Living metaphors are able to strengthen horizontal social relations, marking the social problems of society. As a tool of social communication, metaphor itself can act as a driving force in Ukrainian society and not only does not contradict the social tasks of society, but also crystallizes these tasks. In producing metaphors, not only different social experiences, but also specific issues of social integration are borrowed. Ukrainian society, despite serious progress in the democratization of social processes, has met the contemporary challenges of the “consumer society”, the virtualization of social processes, which are objectively a threat to the established processes of social communication.

The obtained results deepen the socio-philosophical understanding of the instrumental potential of metaphor as a means of improving the effectiveness of social communication. The provisions and conclusions contribute to the improvement of methodological resources of the interpretation theory and to the expression of the meaning of metaphor as an integral part of articulatory, argumentative and rhetorical procedures.

The main provisions and results of the thesis can be applied in practice in the process of implementing the instrumental potential of metaphor for the needs of optimizing social communication. A number of provisions developed in this study are suitable for use in conducting empirical research in the status of a conceptual framework, which sets the substantive boundaries of socio-philosophical operating

in the field of social communication. The results of the study are valid for the development and teaching of courses in social philosophy and philosophy of history, philosophy of education, philosophy of science, culturology, linguistics and art history.

Key words: social communication, social rationality, metaphor, cognitive-linguistic modeling of reality, symbolic-metaphorical exchange, archetypal metaphor, creative potential of metaphor.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Шніцер М. М. Змістовні ознаки і функціональне покликання метафори. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків : ХНПУ, 2017. Вип. 49. С. 108–122.

2. Шніцер М. Образно-символічна природа метафори. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2018. № 1. С. 88–97.

Статті у наукових фахових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз даних

3. Шніцер М. М. Метафора у філософії і філософія у метафорі. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 127. С. 200–205. (видання включено до Index Copernicus).

4. Шніцер М. М. Метафора як інструмент відображення соціальної дійсності. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 126. С. 311–316. (видання включено до Index Copernicus).

5. Шніцер М. М. Інтерпретативний потенціал метафори. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 128. С. 197–202. (видання включено до Index Copernicus).

6. Schnitzer M. M. Metaphor as a development factor of the network society. *Skhid*. 2020. № 1 (165). P. 72–76. (видання включено до Index Copernicus).

Інші публікації

7. Shnitser M.M. Phenomenon of conceptual metaphor. *Znanstvena misel journal*. 2018. №19. S. 53–58.

8. Шніцер М.М. Метафора як універсальний мовний феномен. *Сучасні наукові інновації (частина II): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 24-25 лютого 2018 року). Київ.: МЦНД, 2018. С. 53–55.

9. Шніцер М.М. Метафора в комунікативній парадигмі сучасності. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи* / [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, М. Стреначікова, В. Ільницький, І. Зимомря]. Матеріали IV-ї міжнародної науково-практичної конференції «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м.Банська-Бистриця, 27 червня 2019 року). Банська Бистриця – Баку – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг: Посвіт, 2019. С.315–316.

10. Шніцер М. Ступінь дослідження метафори як інструментальної складової комунікативної культури у зарубіжній та вітчизняній науці. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том VII: Ідентичність і свобода в освіті та науці* / [редактори-упорядники Я.Гжесяк, І.Зимомря, В.Ільницький]. Матеріали VII-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (м. Конін – Ужгород – Бельско-Бяла – Київ, 22 листопада 2019 року). Конін – Ужгород – Бельско-Бяла – Київ, 2019. С.216–217.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	21
1.1. Розум як сенсоутворюючий чинник соціальних комунікацій	21
1.2. Роль мови в соціальній раціональності.....	37
1.3. Соціальна і мовна комунікації: основні соціально-філософські контексти понять	48
Висновки до першого розділу.....	65
РОЗДІЛ 2. МЕТАФОРА ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУЮВАННЯ В МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	68
2.1. Концептуальні підходи до дослідження метафори як комунікативного засобу	68
2.2. Значення метафори в репрезентації сучасних форм соціального життя	85
2.3. Метафора в мережевому суспільстві.....	104
Висновки до другого розділу	115
РОЗДІЛ 3. МЕТАФОРА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН.....	120
3.1. Автентична комунікація як уособлення живої метафоричності.....	120
3.2. Метафористика українського суспільного дискурсу (сучасний зріз).....	147
Висновки до третього розділу	166
ВИСНОВКИ.....	171
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	175

ВСТУП

Актуальність теми. Необхідність пошуків нових варіантів соціальної інтеграції в постіндустріальному суспільстві обумовлює поступовий перехід від старої централізованої, ієрархічної моделі суспільного розвитку, що вичерпала себе, до нових раціональних форм суспільного життя, які побудовані на вимірах «ідеальної комунікації», пошуку найкращих аргументів у дискусії та процесах формулювання рішень, спроможних забезпечити позитивний розвиток українського суспільства. Особливого значення набуває здатність індивіда до трансценденції, а спільнот та груп – до конструювання нових децентралізованих форм суспільної комунікації, які пов'язані з горизонтальними мережевими соціальними відносинами, порозумінням різноманітних соціальних груп і прошарків, відтворенням важливого елементу сучасного мережевого світу – громадянської довіри, яка є вкрай необхідною для збереження в суспільстві гуманістичних нормативних засад.

У контексті розбалансування основоположних соціальних інститутів в Україні, занедбання базових засад справедливості й людської гідності посилюється необхідність розгляду і виокремлення дискурсивних особливостей, процесуальних і символічно-метафоричних підвалин соціальної комунікації, які мають сприяти громадянському поступу і розширювати універсальні права людей. Можемо стверджувати, що в останні десятиліття в теоретичному дискурсі особливого значення набуває розгляд суперечностей теорії й практики соціальних комунікацій за допомогою символічно-метафоричного інструментарію, який свого часу сприяв розширенню демократичного дискурсу, ліберальних прав і свобод у країнах Східної та Західної Європи. Інтерес до цієї проблематики цілком природний і передбачає знаходження способів та інструментів покращення якості соціальних комунікацій, яке б дозволило не тільки інтегрувати суспільство на

горизонтальних засадах співпраці та порозуміння, але й допомогти винайти більш ефективні алгоритми прийняття рішень на інституційному рівні.

Ступінь наукової розробки проблеми виявлено, базуючись на таких складових філософського аналізу: 1) основних філософських та теоретичних підходах до соціальної раціональності як першоджерела «автентичних комунікативних відносин» (Ю. Габермас); 2) дослідженнях феномену соціальної комунікації та ролі мовної комунікації в побудові соціальної реальності; 3) сучасних теоріях метатеоретичної парадигми, що сформувалися в результаті т.зв. «комунікативного» або «лінгвістичного» повороту.

У ХХ столітті ідея про невід’ємний зв’язок раціональності з комунікативними практиками людського співіснування міцно затвердилася в європейському філософському дискурсі завдяки роботам К. Поппера, К. Леві-Стросса, Дж. Фрезера, М. Еліаде, К. Хюбнера, Дж. Серла, Ж.-П. Вернана, Е. Целлера. Їхні праці, присвячені виявленню історико-культурних передумов та епістемологічних засад раціонального мислення, і задали тренд для розуміння розвитку раціональності як процесу зміни домінуючих способів пояснення та розуміння світу з образно-символічного на дискурсивний. В українській філософській традиції цю ідею сьогодні розвивають Є. Більченко, Т. Гундорова В. Додонова, Г. Стояцька, К. Скляренко, О. Туренко.

Феномен соціальної комунікації представлений у концепціях Т. Парсонса, М. Кастельса, Г.-Г. Гадамера, К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, Р. Барта, К. Женнета, К. Бремона, М. Фуко, Ж. Деріди.

Сучасні дослідження комунікативного аспекту мови розглядаються у взаємозв’язку з ідеями та поглядами двох ключових фігур лінгвістичної філософії – В. Гумбольдта та Ф. де Соссюра. Саме вони забезпечили методологічне підґрунтя для «комунікативного» повороту в соціальних науках і розвитку аналітичної (Б. Расел, Н. Хомський, Ч. Пірс, Е. Сепір,

Б. Уорф, Дж. Серл, Дж. Лакофф, А. Єрмоленко), комунікативно-практичної філософії (К.-О. Апель, Ю. Габермас) та філософії життя (Ф. Ніцше).

Різні аспекти соціальної комунікації представлені в роботах українських дослідників Є. Бистрицького, Л. Верецької, А. Єрмоленка, В. Бебика, А. Карася, Г. Онуфрієнко, М. Препотенської, Я. Паська, О. Сусської, М. Тура та ін.

Третій напрям досліджень пов'язаний з проблематикою даної роботи і присвячений розгляду ролі метафори як когнітивного феномену в моделюванні соціального простору. Ключові праці, в яких метафора обґрунтовується як потужний інструмент мислення, фундаментальний прийом пізнання та концептуалізації дійсності належать М. Блеку, Т. Віану, Дж. Серлу, П. Рікеру, К. Жолю, З. Маккормаку, Я. Гузенко, В. Телія, Дж. Лакоффу, М. Джонсону, В. Баранову. Усі ці дослідники стоять на тому, що за своєю природою метафора є не тільки інструментом посилення художніх образів та значень, а й більш концептуальним явищем та одним з основних засобів пізнання об'єктів дійсності. Йдеться тут про тривимірну складову метафори, що включає в себе процесуальний, результативний і особистісний компоненти. В абсолютній більшості випадків увага дослідників зосереджена на окремих аспектах цього феномена, або ж на методах, алгоритмах та інструментах символічного впливу на соціальні можливості людини змінювати світ. Теоретична позиція автора цієї роботи полягає в тому, що метафора як інструмент автентичних соціальних комунікацій може розумітися, зокрема, і як засіб трансформації суспільства (зміни «статичної соціальності» Н. Еліас) у більш прийнятну демократичну форму чинного соціального порядку, складову оновлення публічного простору.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідної теми кафедри філософії Ужгородського національного університету «Духовні цінності: їх

природа, закономірності розвитку і функціонування» (номер державної реєстрації 0115U001919).

Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (протокол № 6 від 23 травня 2017 року).

Об'єкт дослідження – сфера соціальної комунікації як середовище функціонування метафор.

Предмет дослідження – метафора як когнітивно-лінгвістичний інструмент соціальної комунікації та чинник соціальної трансформації.

Мета дослідження полягає в осмисленні світоглядно-гуманістичного потенціалу метафори як атрибута соціальної комунікації та чинника моделювання соціальних процесів.

Для досягнення поставленої мети в дисертації визначено такі **завдання**:

- обґрунтувати тріаду «розум» – «соціальна раціональність» – «соціальна комунікація» як важливий елемент суспільної трансформації;
- виявити комунікативні виміри мови, її роль у посиленні соціальної раціональності;
- висвітлити провідні концептуальні візії комунікативних стратегій в соціальній філософії;
- простежити розвиток метафор як риторичного, історичного та сучасного демократичного інструменту соціальних змін;
- обґрунтувати роль метафори в репрезентації форм соціального життя та її розвиток у соціальному просторі й часі;
- виявити креативний потенціал метафори в мережевому суспільстві;
- дослідити роль метафори в процесі ствердження національних проєктів;
- проаналізувати метафористику сучасного українського суспільного дискурсу.

Теоретико-методологічною основою дослідження є категоріальний апарат соціальної філософії. Залучення таких загальнонаукових та філософських методів, як аналіз понять і категорій, що стосуються предмету

дослідження, синтез характеристик і визначень посприяли глибокому розумінню специфіки досліджуваної проблеми. Були використані системний, структурно-функціональний, феноменологічний, комунікативний підходи, загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також такі спеціальні методи: історичний метод, метод критичної соціальної теорії, соціолінгвістики, критичної лінгвістики, які дозволили виявити та простежити соціополітичні фактори впливу метафоричних вимірів на комунікаційні процеси.

У процесі вивчення соціально-конструктивного та світоглядно-гуманістичного потенціалу метафори як інструменту соціальної комунікації були також залучені загальнологічні методи (порівняння, верифікації, дедукції, узагальнення, аналогії).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що дисертація є цілісним дослідженням конструктивного потенціалу метафори в умовах суспільного прогресу. Результати дослідження, що містять наукову новизну і які винесено на захист, можуть бути сформульовані у вигляді окремих тез:

Уперше:

- розвинуто теорію Дж. Лакоффа-М.Джонсона щодо поділу метафор на «живі» та «мертві» з точки зору їх конструктивної здатності в суспільному дискурсі та запропоновано поділяти живі метафори, звичні й усталені в суспільному дискурсі, на ті, які відповідають вимогам своєї епохи і маніфестують актуальні для неї явища і символи, та ті, які номінують явища та реалії поза часовими межами. У кожній метафоричній формулі зберігається можливість переходу з «живих» метафор у «мертві» і навпаки;
- обґрунтовано важливу роль метафоричного конструювання індивідами, спільнотами та групами образу демократичного суспільства. Зроблено висновок, що живі метафори можуть активно розвиватися, фокусувати увагу на суперечності суспільних процесів. Метафора як інструмент соціальної комунікації є рушійною силою суспільного розвитку, її функціональна і

світоглядна спрямованість не тільки не суперечить завданням суспільства, але й кристалізує їх;

- досліджено роль метафори у формуванні базових соціальних архетипів і виявлено, що зосередженість представників національної ідеї на теоретичній рефлексії, їхня відданість консервативним моделям світоустрою та й взагалі обмеженість можливостей для виголошування своїх ідей і суспільних завдань спричинила слабкість національного наративу, а це призвело до збільшення російського інтелектуального впливу, перемоги на суспільно-політичному рівні більшовицької радянської влади в Україні і до відмови від архетипових метафор, які задавали тональність розвитку соціальних відносин в першій чверті ХХ століття.

Набули подальшого розвитку:

- ідея про обмін між окремими елементами структур знань та між цілими структурами концептуальних доменів стосовно аналізу соціальних процесів, що дозволяє говорити про символічно-метафоричний обмін або символічно-метафоричне конструювання соціальної дійсності;
- уявлення про роль метафори як засобу, що допомагає створювати, засвоювати та поширювати в комунікативному середовищі певний наратив, видозмінювати соціальну реальність комунікантів та використовувати евристичний потенціал одного з учасників комунікації в інтересах іншого. Показано, що результатом метафоричної репрезентації різних форм соціального життя є створення в процесі комунікації плідних евристичних асоціацій, ефективних візуальних образів, артикуляція психологічних проблем особистості, креативне поєднання суперечливих смислових образів;
- уявлення про участь метафори в побудові метатеорій, що об'єднують способи обґрунтування та структурування знання про суспільство, а також визначають логічну співвіднесеність основних елементів аналізу;

Уточнено:

- співвідношення понять «розум» – «соціальна раціональність» – «соціальна комунікація», на підставі чого виявлено можливості комунікативної стратегії в емансипації суб'єкта та соціальному прогресі;
- роль соціальної раціональності як виробника сенсів та інструменту кристалізації демократичної соціальності;
- інтерпретацію соціальної реальності як сукупності мовних конструкцій, а суспільства загалом – як «комунікації», «тексту» або ж «дискурсу».

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження полягає в поглибленому розумінні змістовної сутності метафори як одного з ключових елементів системи соціальної комунікації. Результати дослідження сприяють поглибленню соціально-філософського осмислення інструментального потенціалу метафори як засобу підвищення ефективності соціальної комунікації. Положення і висновки дисертації сприяють удосконаленню методологічних ресурсів теорії інтерпретації й увиразненню значення метафористики як невід'ємної складової артикуляційних, аргументаційних та риторичних процедур.

Основні положення і результати дисертації можуть бути застосовані в практичній діяльності в процесі імплементації інструментального потенціалу метафори для потреб оптимізації соціальної комунікації. Низка розроблених у даному дослідженні положень придатні для використання при проведенні емпіричних досліджень у статусі концептуального каркаса, котрий задає змістовні межі соціально-філософського оперування сферою соціальної комунікації. Отримані результати валідні для розробки й викладання курсів із соціальної філософії та філософії історії, філософії освіти, філософії науки, культурології, мовознавства та мистецтвознавства.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки та основні положення дисертаційної роботи розроблені автором на основі результатів, отриманих у процесі дослідження.

Апробація результатів дослідження здійснювалась під час обговорення на постійно діючих теоретико-методологічних семінарах та науково-практичних конференціях Ужгородського національного університету, а також під час виступів дисертантки на міжвузівських, всеукраїнських та міжнародних конференціях та конгресах, серед яких: Всеукраїнська науково-практична конференція «Культуротворчість у системі сучасної гуманітаристики» (16 лютого 2017 р., Київ – Дніпро – Слов'янськ); II Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові інновації» (м. Київ, 24-25 лютого 2018 року); IV міжнародна науково-практична конференція «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м. Банська-Бистриця, 27 червня 2019 року); VII Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (м. Конін – Ужгород – Бельско-Бяла – Київ, 22 листопада 2019 року).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображені у 10 публікаціях автора, серед них 6 статей у наукових фахових виданнях України, 3 статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, що внесені до міжнародних наукометричних баз наукового цитування, 4 – тези та матеріали конгресів, наукових семінарів та наукових конференцій.

Структура дисертації. Специфіка предмету, мети і завдань дослідження зумовила відповідну структуру роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, що містить 218 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 190 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ**1.1. Розум як сенсоутворюючий чинник соціальних комунікацій**

На перетині ХХ-ХХІ століть інтелектуальна проблематика соціальних комунікацій все тісніше переплітається з соціальною практикою мережевої соціальної активності. Стає все більш очевидним, що життя людей в різних європейських країнах узалежнюється від мережевих чинників, а соціальні інститути все частіше використовують символічно-метафоричний ресурс, який пов'язаний з розумовою активністю індивідів. Починаючи з 70-х років ХХ століття, в умовах суттєвої суперечності між тоталітарними та демократичними країнами, в найбільш потужних країнах світу зростає необхідність упорядкування комунікаційної активності людей, набуття людиною, спільнотами, групами гідного соціального статусу.

В умовах необхідності посилення ефективності комунікативного потенціалу сучасного суспільства актуалізується ідея побудови демократичного суспільства на раціональних засадах. Його можна розбудовувати на засадах соціальної раціональності, яка передбачає організацію суспільного життя у відповідності до вимог розуму та соціального прагматизму. Одним з базових досягнень філософської думки ХХ століття стало усвідомлення того, що саме раціональність є предикатом автентичних соціальних комунікацій. Важливо в цьому контексті відзначити розробку Дж.Серлем аристотелівської візії про «невід'ємність раціональності не тільки від можливості здійснення вільного вибору людини, але й від її здатності свідомо комунікувати з іншими» [141, с. 269]. Надбанням західноєвропейського філософського дискурсу стає обґрунтування процесу пов'язаності раціональності з комунікативними практиками людського

співіснування. Очевидним також є і те, що філософська оцінка раціональності комунікативних практик, які існують в сучасному світі, може бути здійснена, на наш погляд, виходячи з уявлень про необхідність соціальних змін в суспільстві, його розбудови на горизонтальних засадах. Раціональність будь-якої діяльності полягає в її здатності найбільш ефективно задовольнити певну соціальну потребу людей в соціальній комунікації а «певна потреба є раціональною, якщо її задоволення сприяє свободі людей, соціальному прогресу, самовираженню людей, а нераціональною – якщо вона не має до нього реального стосунку, та ірраціональною – якщо вона суперечить йому» [27, с.89].

Доцільно відзначити, що в умовах сучасних соціальних трансформацій раціональність продовжує залишатися визначальною інтенцією життя транзитивних суспільств. Верифікація соціальних дій спільнот на відповідність розуму є імперативом сучасності, особливо коли йдеться про необхідність залучення в процесі комунікативних практик такого суспільного ресурсу як життєсвіт, який актуалізує символічно-метафоричний потенціал суспільства. Без розумного та ефективного використання символічного потенціалу метафори в суспільному житті, як свідчить історичний досвід, комплексні зміни будуть залишатися нереалізованими.

В умовах швидкої соціальної еволюції сучасні ефективні суспільства завжди покладаються на визначальний базовий принцип, який пов'язаний з їхнім розумним облаштуванням. Принцип раціональності є гранднаративом, за допомогою якого сучасні комунікативні практики отримують визнання на відповідність критеріям розумності, автентичного сенсу і права на існування. Він передбачає не просто певний образ соціальної дійсності, створений теоретичним розумом західної філософської традиції, але й передусім легітимацію розуму в самому комунікативному процесі. Розумність на повсякденному рівні отримує значення критерію, у відповідності з яким в суспільстві повинен створюватись демократичний соціальний порядок і функціонувати демократичні інститути соціальної комунікації як унікальна

розумна система інтерсуб'єктивної взаємодії суспільних індивідів та різноманітних соціальних груп.

Вимоги раціональності обумовлюють потребу в автентичній горизонтальній комунікації, яка ґрунтується на використанні та імплементації в практичне життя живих метафор, як невід'ємної частини розвитку публічної сфери, вимоги якої в умовах пануючого демократичного фрейму спричинили делегітимацію комуністичних режимів та перемогу ідей громадянського суспільства в Східній Європі. Взаємозв'язок між раціональністю та процесами автентичної соціальної комунікації в публічній сфері має стійкі історичні та теоретичні передумови. Розмірковуючи про роль метафори в демократичних процесах розвитку публічної сфери, соціальні аналітики завжди використовують метафору соціального простору, в межах якої відбуваються критичні дискусії щодо розвитку суспільства, а інформація та аргументи трансформуються в кристалізовану суспільну думку. Особливо важливою є роль метафори в сучасному світі, в якому медіа взяли на себе функції актуалізації та прояснення суперечностей між різними соціальними акторами, віддзеркалюючи і піддаючи критиці найбільш часто задіяні комунікативні аргументи. Варто відмітити корелятивність між розвинутою публічною сферою, яка є уособленням розуму, і спроможністю метафори вносити в процес суспільного обговорення нові сенси, досить легко ставати предметом суспільного обговорення, впливати на соціальні процеси, сприяти розвитку горизонтальних засад мережевого суспільства. Домінування розуму в соціальних процесах має як теоретичне так і практичне підґрунтя.

Теоретичний контекст проблематики свідчить, що, починаючи з XVIII століття основою модерної європейської соціальності стає перетворення розуму на визначальну інстанцію комунікативної активності, причому розум тут виступає як осмислений видатними європейськими дослідниками і метафізично обґрунтований. У межах парадигми Р. Декарта усяке надбання людського досвіду і свідомості визначається як сумнівне і недостовірне,

якщо воно не підтверджується раціональним мисленням і не є чинником сприйняття розумної істоти. В цьому контексті варто навести думку автора «Першооснови філософії», який підтверджує свою позицію наступним чином: «Нас відволікає від істинного пізнання безліч забобонів і очевидно ми можемо позбутися їх лише в тому разі, якщо хоч раз у житті засумніваємось в усіх тих речах, щодо достовірності яких ми маємо хоча б найменший сумнів» [51, с. 314]. У своїй позиції Р. Декарт базується на визначальній передумові розвитку модерного суспільства – розумній людині, яка, визнаючи дитячий чуттєвий досвід як безперечно недостовірний і значною мірою несумісний з розумним поступом людства, спрямована на комплексне опанування і контроль не тільки над теоретичною істиною, але й над практичним життям в цілому. З часів І. Канта стає очевидним, що «теоретичний розум» в процесі побудови ідеально-нормативного суспільства має доповнюватися «практичним розумом».

Відтак, йдеться про маніфестацію розуму як визначального чинника в діях кожної особи, спільноти, групи. Імперативність розуму для ефективного розвитку суспільства підтверджується посиленням в добу модерну свідомості та самосвідомості як провідного чинника трансформації суспільства. Модерний розум проявляє себе у вигляді раціональної здатності судження, здатності людей акумулювати об'єктивні властивості речей і у підсумку досягати всезагального і необхідного контролю над сферою емоційного і соціально непередбачуваного. Невід'ємною і характерною передумовою раціональної здатності судження є матеріальна та формальна раціональність (в термінології М. Вебера). Модерний розум проявляє себе передусім як всепроникливий у різні царини життя соціальний інструмент. Його основним завданням є постійне утвердження секулярного цілераціонального начала, просвітлення, розчаклування світу, завдяки чому останній позбавляється своїх таємниць і стає доступним для раціонального усвідомлення [152].

Розум є головним методологічним орієнтиром для облаштування символічно-метафорично наповнених комунікаційних відносин і фактором

впорядкування світу, чинником, який здійснює певний відбір та диференціацію тих соціальних комунікацій, які є важливими тригерами ефективної діяльності, упорядкування суспільства на засадах демократії, поваги до прав особи та її гідності.

Саме для досягнення цієї мети розум в межах конкретної історичної практики вступає в поєднання зі свobodною волею людини. Наслідком цього процесу стала кристалізація самосвідомого і відповідального мережевого суспільства, яке постало в ХХ столітті. У цьому контексті важливо усвідомлювати, що набуття розумності (раціональності) досягається через необхідність поєднання теоретичного і практичного розуму. Вкрай актуальним є практичне розмежування повноважень розуму і життєвої практики. Р. Декарт справедливо наголошував, що розум досить часто входить в суперечність з життєвою практикою. Відтак, «що стосується життєвої практики, то оскільки найчастіше ми повинні діяти перш, ніж позбутися сумнівів, ми нерідко буваємо змушені засвоїти те, що є всього лише правдоподібним» [51, с. 315]. Можемо констатувати, що, зазіхаючи на повноту володіння істиною, він, тим не менш, відмовляється від тотально домінуючої ролі розуму в сфері життєвої історичної практики, обмежуючи тим сам сферу його повноважень.

Вчений, відділивши й обмеживши сферу своєї компетенції і суворо окресливши її межами суто інтелектуальної діяльності, лише утвердившись у своїх повноваженнях, намагається розширити межі свого панування щодо процесів соціальних комунікацій. У межах модерного світу саме розуму надається статусна позиція онтологічного критерію. У відповідності з ним, тільки мислячи, ми стверджуємося у буттєвому вимірі. «Тільки мислення має привілей засвідчити нас у ролі існуючих – тих, що мають буття. Відтак, зробивши поступку життєвій практиці, розум заперечує усе в історичній практиці, що не виходить з вимірів раціонального» [132, с.40]. С. Пролєєв констатує, що відбувається «редукція буття до свідомості, чи принцип тотожності мислення й буття» [132, с. 41].

Шануючи зазначений теоретичний підхід, разом з тим, вважаємо вкрай важливим знайти певну рівновагу між гносеологічними претензіями розуму і реальною історичною практикою, яка потребує більш ефективних для суспільства комунікативних процесів, урахування символічно-метафоричної складової комунікації в суспільствах, що переживають період складної трансформації. Розум є імперативом соціальних змін та розпорядником сущого. Цілком справедливо, що й людське буття є формою визначення самосвідомого суб'єкта, своєрідним і водночас фундаментальним індикатором людської комунікації, здатності людей утверджувати себе як особистостей. У межах існуючих соціальних відносин людина під впливом розуму відокремлюється від традиційних сакральних форм існування, які пов'язані з формами станово-корпоративної підлеглості і практично конституює себе як автономного суб'єкта в мережі горизонтальних комунікаційно-доповнюючих стосунків.

В методологічному плані варто відзначити роль комунікативної традиції і передусім Г. Арндт [6], Є. Бистрицького, Н. Бусової, Ю. Габермаса [32-33], А.Єрмоленка [67] в просуванні ідей автентичної комунікації як чинника розвитку сучасного демократичного суспільства. Названі дослідники відводять розуму пріоритетне місце в ствердженні ефективних комунікативних мереж, утворенні неупередженої комунікації та вільному функціонуванні автономної громадської думки. У контексті міжсуб'єктної взаємодії, віднайдення автентичної комунікації варто звернути увагу на поняття «життєвого світу», який, на протигагу адміністративним структурам («системі»), контекстуалізується в інтерпретації Ю. Габермаса в площині взаємодії таких понять як культура, суспільство, особа. Використовуючи поняття Е. Гусерля, Ю. Габермас імплементує його в свою концепцію «комунікативної дії» та визначає життєсвіт як ґрунт повсякденної життєвої практики, що заслуговує на довіру [32; 169].

Поза сумнівом, життєвий світ виступає певним резервуаром, з якого учасники соціальної комунікації черпають метафоричні та символічні

інтерпретації, завдяки яким приходять до взаєморозуміння і консенсусу. Поняття *Lebenswelt* є конститутивним для процесів порозуміння між різними світоглядами та життєвими стратегіями. Воно стає ресурсом інтерпретацій як уособлення первісних допущень, переваг тих чи інших соціальних сенсів, які артикулюються у мовному просторі та відтворюються у вигляді культурної традиції. Саме тому життєвий світ постає основою смислового визначення сфери відкритості сьогодення [32].

Варто відзначити, що дане поняття становить складний конгломерат панівних та життєвого успадкованих культурних очевидностей, навичок людей, які сприяють процесам соціалізації та створюють основу для суспільно-визнаних норм. Життєсвіт є сферою суспільної легітимації, інстанцією, що розумно взаємозбалансовує обсяг та характер моральних обов'язків та зобов'язань між репрезентантами різних спільнот та груп. Його розвиток на засадах раціональності є вельми важливим для сучасного демократичного суспільства. Справедливим є також і те, що відрив життєвого світу від засад раціональності призводить до сумних історичних наслідків. Свідченням чого є трагічні події ХХ століття, сумний досвід країн, які потерпали від тоталітаризму.

Суттєвою складовою теоретико-комунікативного вчення про життєвий світ є розрізнення головних сфер його репродукції: матеріальної, (що здійснюється через системно-організовану та функціонально-диференційовану цілераціональну дію) та символічну (власне комунікативну) сферу, які надають простір і для розвитку публічної сфери в традиційному суспільстві. В домодерному світі ще не було видимого розрізнення стратегічної і ціннісної раціональності. Втім, це не свідчить про відсутність метафоричних засад комунікації у різноманітних спільнотах, які потребували постійної легітимації. Органічною формою легітимації домодерного суспільства виступала символічна і метафорична легітимація як своєрідний нероздільний символічно-метафоричний обмін, який закріплювався відповідними ритуалами та практиками. У цьому контексті функціонування

античного полісу вимагало вирішення комплексних проблем взаємного визнання: не тільки повноцінного функціонування публічної і приватної сфери, торгівлі, але й підтримка символічно-метафоричної картини сприйняття світу, яка стає визначальною для соціальної інтеграції суспільства, продукуючи, зокрема, такі важливі для античного світу образи «печери» і «агори» [33]. Метафори досить часто виступали в активній ролі продуцента нових сенсів Полісу. Вони не тільки відтворювали те, що існує, але й народжували нові, об'єднуючі людей сенси. Спостерігаємо, що переважно в традиційному світі метафора використовувалась як важливий риторичний прийом, який був спрямований на посилення соціальної інтеграції. «Головним завданням метафори є вирішення проблеми оптимального кодування суспільства. Оратор, обираючи певний комплекс мовних заходів, намагається поєднати об'єднуючі людей мовні й смислові аспекти семантичного змісту... Вельми важливо щоб інші люди в процесі комунікації не просто розпізнавали вербальні сигнали, але й правильно їх зрозуміли» [96, с. 13].

Стверджуємо, що метафора виступає в межах традиційного фрейму як риторичний і сенсоутворюючий сегмент соціального єднання людей.

В умовах «статичної соціальності» (Н. Еліас) ієрархічна і цехова організація ремесел і кварталів в середньовічних містах також вимагала комплексної символічної легітимації, яка включала в себе не тільки здатність людини до певних навичок порозуміння, поваги до етосу і моральних переконань, які є вельми важливими, але й ці навички мали проявлятися у ширшому комунікативному вимірі: економічних відносинах, влаштуванні господарських справ, взаємному визнанні та обміні послугами. Слід констатувати, що в домодерних суспільствах набуття легітимації було дуже складним процесом, який передбачав досягнення певної одностайності, нормативного консенсусу, що забезпечувався символічними підвалинами і традицією. Йдеться в даному випадку про постійне плекання спільнотами та

групами життєвого світу, світу повсякденного спілкування, який є не тільки сферою практики, дії, але й одним з джерел ціннісної легітимації [33].

Метафоричні образи світла й темряви, хвороби й здоров'я в умовах домодерного світу були тісно переплетені з важливими для людей поняттями релігійного дива, церковних обрядів, з військовими метафорами (перемога, вибух, марш). Соціальні спільноти в цьому контексті, використовуючи метафоричність традиційного суспільства, намагалися конструювати комунікативні моделі, пов'язані з архетиповими сюжетами, мотивами і образами колективного підсвідомого. Одночасно робилася спроба піддати раціоналізації метафоричні образи, використовуючи їх не тільки для соціального контролю та утримання влади, але й для конструювання майбутніх моделей соціального контролю. Важливо відмітити також роль раціональності в процесі переходу соціального досвіду від однієї генерації до іншої. Метафора тут також відіграє соціальну функцію інтеграції суспільства, підтримуючи його архетипові засади. У цьому контексті вона виконує важливу функцію символічного матеріалу для спільнот і груп, які конструюють раціональну модель майбутнього, враховуючи символічний вплив на суспільство визначальних архетипів минулого.

Відтак можемо говорити про світоглядно-нормативну роль метафори, яка охоплює соціальні виміри життя суспільства. Можемо констатувати, що джерелом легітимації в тих чи інших соціальних процесах був життєсвіт, який окреслював можливості людей до трансценденції (виходу за межі повсякденності). Важливою його складовою є метафора, яка є не просто риторичним прийомом, але й спонукає людину, спільноти та групи до утворення певних ідеальних комунікаційних зразків, важливих економічних, побутових та духовних взаємовідносин в суспільстві. Можемо говорити про принципово важливу роль метафори як визначального джерела життєвого світу.

Комплексний аналіз різних аспектів соціальної комунікації знаходимо у теоретичних напрацюваннях німецького соціального теоретика Ю. Габермаса

[32-33; 169], який, наголошуючи на важливості комунікативно-публічної сфери, фокусує увагу на її підставових засадах – рівності всіх репрезентантів дискусії, відкритості, ширості, свободі від усіляких форм примусу та насильства. У відповідності до цього дискурсу публічна сфера спирається на гарну інформованість учасників обговорення, збалансовані, змістовні, націлені на досягнення консенсусу дії, залученість в процесі дискусії обґрунтованих аргументів, пряме та опосередковане включення до дискусії усіх зацікавлених осіб. Найвищою комунікативною силою за таких умов стає найкращий аргумент, якого так бракує в сучасних посттоталітарних умовах позірної відкритості.

Зауважимо, що Ю. Габермасом поняття ідеальної комунікації вдало вписується в алгоритм функціонування європейського демократичного простору XX-XXI століть. Зміст цього поняття пов'язаний не стільки з вимірами інструментальної раціональності (ціль, засіб, результат), розрахунку, які є вкрай важливими, але передусім з досягненням порозуміння усіх учасників комунікативного дискурсу. Порозуміння в процесі суспільного діалогу досягається передусім через визнання тих метафор, які є універсальними для суспільства в цілому, віддзеркалюють зв'язок спільнот і груп з національним досвідом, культурою, картиною світу.

Відтак принципово важливою рисою європейського суспільства є досягнення ідеальної комунікації, яка характеризується А. Єрмоленком як «необмежена комунікативна спільнота» [67]. У її межах соціальний примус є відсутнім, а ідеї щодо демократичного, соціального облаштування суспільства презентуються відкрито і піддаються аргументованій критиці. Незважаючи на те, що така комунікація є «ідеальним типом» (термін М. Вебера) і може виникнути, за логікою Ю. Габермаса, тільки в майбутньому, ідеальному побудованому на раціональних підвалинах суспільстві, елементи ідеальної комунікації можна відшукати в кожному комунікативному акті сучасності: між владою і громадянським суспільством,

в діяльності репрезентантів акціонерних компаній, в міських горизонтальних мережах неурядових організацій.

Вважаємо, що беззаперечним методологічним інструментарієм для осмислення нормативних підвалин соціальних комунікацій мають стати класичні роботи Г. Арендт («Vita Activa») і Ю. Габермаса («Теорія комунікативної дії», «Структурні перетворення у сфері відкритості»), які синтезують підходи репрезентантів критичної соціології щодо вимірів автентичної публічності на різних етапах суспільного самоврядування. Тому виникає потреба дати найзагальнішу характеристику цих підходів. Загалом обидві теоретичні позиції можна охарактеризувати як «ідеологічно-критичні щодо розвитку соціальних комунікацій зі значними емпіричними акцентами» [123]. Йдеться не стільки про приналежність двох вчених до теоретичного підходу критичної соціології (хоча щодо Ю. Габермаса таке твердження є цілком справедливим), а радше про спільну для обох вчених позицію критичного ставлення до викривлених (ієрархічних) форм соціальності, які є уособленням тоталітаризму і суттєвою перешкодою для автентичного діалогу влади і суспільства.

Такий ідеологічно-критичний підхід є вельми доречним при аналізі різних «ідеальних типів» соціальності. Варто нагадати, що Г. Арендт виводить свою концепцію автентичної публічності (громадськості) з особливостей античного полісу, а Ю. Габермас, в свою чергу, з особливостей функціонування суспільства в умовах буржуазної ліберально-демократичної цивілізації. Наслідком застосування таких підходів є створення ідеальних концептів комунікаційного співжиття, у відповідності до яких громадська думка посідає центральне місце.

Ю. Габермас вельми професійно окреслює засади комунікаційного простору, зазначаючи, що його завдання полягає в намаганні «показати ідеальну схему «громадянської відкритості» (термін Ю. Габермаса) в історичному контексті» [32, с.24]. Метафора тут виступає важливим соціальним інструментарієм, який не тільки кристалізує процеси ідеальної

комунікації, але й надає імпульс створенню нових комунікаційних зразків, які є вельми значимими для сучасного демократичного публічного простору. Важливим у цьому контексті залишається завдання пошуку ефективної комунікації між соціальними групами, яка регулюється за допомогою раціональних критеріїв.

У межах англосаксонської моделі співпраці держави і громадянського суспільства, влади і бізнесу має місце впровадження стратегії раціонального поступового стимулювання інновацій, створення в межах державного механізму дослідницьких центрів передових технологій, що спонукають владу на вирішення проблем технополісів, технопарків. В англосаксонському та континентальному світі спостерігаємо важливе для демократичного суспільства поєднання розуму та життєвого світу. Головною метою державних структур є створення якісної гуманістичної та демократичної системи взаємовідносин влади з представниками різних спільнот. Головним завданням влади є сприяння розробці високих комунікативних технологій і на їх основі впровадження нових інформаційних концептів в роботу соціальних інститутів, утворення якісно нового соціального середовища, де кожна людина може стати творцем, гармонійно розвиненою особистістю, здатною зробити свій внесок в процеси соціальної інтеграції спільнот та груп [20]. У цьому контексті спостерігаємо поступову зміну ролі метафори, її еволюції як риторичного інструментарію та як важливої інформаційно-інноваційної складової. Метафори кристалізують емоційно насичений образ технологічної реальності, який «масовий споживач зміг би прийняти і полюбити» [177, с. 57].

Завдячуючи їх іновативній спрямованості відбувається посилення ефективності соціальних комунікацій в діяльності державних інститутів. Вагомим кроком в раціоналізації їх діяльності став процес створення технополісів. Цей процес був започаткований наприкінці 40-х років ХХ століття у США (Рут -128 поблизу Бостона, а потім Силікон-Веллі поблизу Сан-Франциско). Поступово спільними комунікативними зусиллями

державної влади (центральної й місцевої), бізнесу і науки був розроблений новітній механізм, який стимулював іновативний розвиток територій і забезпечив цілісність всього соціального комплексу і його функціонування на користь населення. Регіональний кластер був представлений двома компонентами: системою адміністративних та економічних важелів та стимулів, а також інформаційних зв'язків, які охоплюють інституційні структури та усі підприємства в єдине комунікативне поле, вписане в світову інформаційну мережу.

У США, на підставі вдало функціонуючого Сілікон-Веллі, державні структури ініціювали будівництво нового покоління технополісів, в яких були інкорпоровані нові соціальні комунікації. Починаючи з другої половини 80-х років ХХ століття, завдячуючи послідовній позиції державних структур, було визначено біля 40 крупних районів розвитку наукоємних технологій. М. Кастельс у цьому зв'язку зазначає, що нові «управлінські підходи забезпечили існування чотирьох типів технополісів», які безпосередньо пов'язані з новим рівнем життя людей [77, с.22].

У відповідності до візії вченого найбільш ефективним є перший тип соціальних комунікацій, який передбачає залученість соціальних інститутів, службовців у роботу інноваційних комплексів, що будувалися в інших локаціях, аніж традиційні промислові комплекси. У межах цього типу виокремлюються технополіси індустріальних регіонів, які внаслідок появи новітніх виробництв переживали процеси реіндустріалізації. Вирішальну роль в утвердженні такого типу технополісів відіграла не тільки система державного управління, але й мережева культура в університетських центрах. Вона не лише забезпечила швидкий підйом життя населення і структурну перебудову економіки регіонів, але й стала основою нової іновативно-комунікаційної моделі суспільної діяльності [77].

Варто зазначити, що даний тип соціальних комунікацій є характерним саме для сучасної європейської моделі, якій притаманне активне залучення соціальної інформації в процесі прийняття рішень. Використання цієї

інформації дозволяє управлінцям різного рівня враховувати відтінки суспільної думки, потреби, інтереси та цінності різноманітних спільнот громадянського суспільства. Необхідною рисою інноваційної моделі є використання комунікаційних мереж, усвідомлення державними службовцями впливу Інтернету на соціальну взаємодію, на тенденцію щодо залучення різних джерел інформації. Варто звернути увагу на те, що управлінці, користувачі різних медіаресурсів є «більш розкутими у прийнятті рішень, а їх діяльність в цілому виглядає більш ефективною та професійною» [30, с.12]. Варто нагадати, зокрема, про дослідження, яке було проведено серед управлінців Лос-Анджелеса. Вони стверджували, що «використання веб-сайтів та чат-форумів мало певний позитивний вплив на їхню здатність оперативно приймати рішення, враховуючи суперечливі нюанси та обставини, притаманні управлінській діяльності» [30, с.13].

Типовим прикладом нових настроїв представників управлінської мережі є позиція співробітника Державного департаменту Сполучених Штатів Америки Джона Пері Барлоу, який пізніше став співзасновником фундації електронних кордонів. Він зокрема зазначає, що «ми зараз творимо простір, в якому управлінці усіх рівнів мають новий тип комунікаційних стосунків. Я хочу бути здатним повністю взаємодіяти зі спільнотою, яка намагається спілкуватися зі мною» [12]. У цьому контексті цікавою можна вважати теоретичну розвідку Говарда Рейнгольда «Віртуальна спільнота», яка виступає методологічним інструментарієм щодо розуміння нової ролі мережевих спільнот у сучасному глобальному світі [216]. Ця розвідка задала тон дискусії, доводячи народження нової форми комунікаційної спільноти, яка згуртовує людей онлайн за спільними цінностями та інтересами, використовуючи комунікативні ресурси для плідної співпраці з громадянським суспільством, що є дуже важливим у процесі прийняття рішень та в ефективній роботі соціальних механізмів.

Вчений справедливо фокусує увагу на тому, що оволодіння навичками інформаційного суспільства для спільнот і груп відбувалося вельми

непросто, адже походження спільнот онлайн було дуже близьким до контр-культурних рухів та альтернативних способів життя, що виникли як наслідок інформаційної революції на перетині 70-80-х років ХХ століття. Тут варто відзначити досвід Сан-Франциско, яке стало місцем появи декількох онлайн-спільнот, що експериментували з комп'ютерним зв'язком; серед них, наприклад, були легендарні проекти: комп'ютерний клуб «Homebrew» та «Community Memory» [216]. Можемо говорити про те, що були сформульовані ціннісні основи Інтернет-культури, які передбачають: цінність горизонтальної вільної комунікації, всесвітню свободу слова в епоху, де «панують конгломерати ЗМІ та урядові бюрократичні інституції» [216, с.53]. В основі сучасної комунікативної культури постає взаємодія людини і медіа, зворотній зв'язок, інтерактивність, включеність людей у виробництво текстів-меседжей, залученість комплексних стратегій дослідження, творчості, трансляції і створення інформації.

М. Кастельс у цьому ракурсі відзначає іншу спільну цінність управлінців – «самокероване творення мережі» [77, с.56]. Йдеться про здатність кожного репрезентанта управлінської спільноти творити й розповсюджувати власну інформацію, стимулюючи таким чином мережу.

Понад те, у межах цілого потоку досліджень за минулі два десятиліття цілком очевидно є позитивна кумулятивна взаємодія між інтенсивністю використання та здатністю впроваджувати культуру комунікативних соціальних взаємин з різними бізнесовими та науковими осередками, враховувати рівнодіючу прагнень і сподівань суб'єктів громадянського суспільства. Очевидно, що така кумулятивна взаємодія утворилася в межах цієї моделі у повному обсязі лише протягом останнього десятиліття, адже до того часу управлінці різних рівнів використовували Інтернет в основному як електронну дошку оголошень для розміщення своєї інформації, без встановлення справжніх спроб взаємодії влади, бізнесу, науковців та широких кіл громадянського суспільства. Сучасна комунікативна модель

передбачає використання Інтернет-інструментарію як майданчика для діалогу.

У контексті посилення інформаційної складової розвитку мережовості варто зазначити, що у США з початку 80-х років ХХ століття почали інтенсивно виконуватися роботи з автоматизації підтримки управлінських рішень. Виник новий клас машинних систем – системи підтримки прийняття рішень. Термін СППР (DSS– Decission Support System), який з’явився ще в 1983 році та був визначений як «інтерактивна автоматизована система, що допомагає управлінцям у розв’язанні неструктурованих проблем», або цілераціональна система, яка допомагає використовувати дані, знання й моделі для розв’язання невирішених проблем [145, с.34].

Комунікативні системи підтримки прийняття рішень призначені надавати суспільству допомогу в процесі соціальної інтеграції, спрощувати пошук альтернативних рішень поставлених задач в умовах невизначеності. Мусимо констатувати, що нові підходи до прийняття рішень в сучасному світі є неможливими без використання потенцій соціальних комунікацій. Вагому роль в процесі посилення соціального спілкування в нинішньому світі відіграють метафори, які, виконуючи функції соціальної інтеграції, еволюціонують як соціальний інструмент комунікації: від риторики до інформаційної наповненості.

Таким чином, розум та раціональність є базовими передумовами соціальних змін: вони верифікують соціальні дії людей на відповідність критеріям ефективності, соціального поступу, узгодженості з правилами та нормами автентичної соціальної комунікації. Також ресурсом цілераціональних та ціннісно-раціональних дій є життєвий світ як засіб покращення ефективності соціальних комунікацій. Однією зі складових диференційованого життєвого світу виступає метафора, розвиток якої в площині соціальної комунікації поступово еволюціонує до ролі тригера для актуалізації в суспільстві соціального діалогу, розвитку публічної сфери. В процесі «раціоналізації життєвого світу» метафора усвідомлюється як

важливий елемент соціальної інтеграції суспільства і предмет неупередженої дискусії, що впливає як на розвиток соціальних інститутів зокрема, так і на соціальні зміни в цілому. З одного боку, метафора є сегментом життєвого світу, який центрується навколо злободенних суспільних проблем індивіда, суспільства, культури, а з іншого, вона є чинником створення нових сенсів існуючого суспільства, може сприяти розвитку соціальних мереж. Її значимість постійно піддається перевірці в процесі раціональної взаємодії індивідів, спільнот та груп.

1.2. Роль мови в соціальній раціональності

У першому параграфі цієї роботи було узагальнено, що соціальна раціональність завдяки рушійній силі соціальної комунікації та її засобів набуває ролі провідного механізму орієнтування в світі, за відсутності якого ефективне функціонування суспільства є не лише сумнівним, а й неможливим. Це було показано на прикладі розвитку (в контексті становлення соціальної раціональності) різноманітних форм організації суспільства та суспільних відносин – держави, релігії, економіки тощо. Виявлено також, що тригером, який актуалізує суспільний діалог, виступає метафора, оскільки має здатність до порівняння різних феноменів на підставі загальної ознаки. Але ж одночасно і передусім метафора є фактом мови – складної знакової системи, завдяки якій люди можуть озвучувати свої думки, номінувати реальність, опановувати її нові смисли. З цього виходить, що мова є специфічним виразом прояву індивідуальних зусиль особи в її спробах означити свою позицію в комунікації і одночасно важливим середовищем діалогу соціальних суб'єктів.

Доцільно отже розглянути, яким чином мова (і метафора як її інструмент) має можливості конструювати нове знання в теоретичних побудовах Нового часу.

Роль мови як універсального способу прояву культури та особистості актуалізували в гуманітарній науці різного роду прагматичні теорії – теорія розмовного акту, конвенціональності мовних виразів, розмови у взаємодії й інші підходи до мовної поведінки. Ці теорії Є.А Кормочі співвідносить з таким спектром філософських проблем мови: сутність мови; її походження; зв'язок між буттям і свідомістю, даними в мовних проявах; відношення між мовним знаком та імплікованим цим знаком об'єктом; роль мови в процесі пізнання дійсності (адекватність мовних значень властивостей об'єктів); взаємини мови і мислення; визначення загальних установок, які дозволили б оцінювати з загальнонаукових позицій конкретні теорії про методи опису і аналізу мови; місце мови в процесі духовного освоєння світу; роль мови в постановці і вирішенні філософських проблем тощо [82]. Усі ці проблеми протягом ХХ століття і до сьогодні розглядаються з точки зору ефективності в практичному використанні, тобто, з метою встановлення регулятивного характеру мислення щодо практичної діяльності.

З огляду на це філософи та лінгвісти прагнуть створити ідеальну, логічно правильну модель мови, що дозволяє отримати достовірне знання. Найбільше це вдалося представникам аналітичної філософії. «Мова, якою формулюються філософські ідеї, розглядається не тільки як важливий засіб дослідження, але як його самостійний об'єкт», – так характеризує зусилля філософів щодо дослідження мови російський філософ А. Грязнов [45, с.5] Основне питання – це питання про можливість адекватного відображення світу в мові. Так, навколо проблеми логічного обґрунтування мови зосереджується діяльність найвідоміших представників аналітичної філософії – Б. Рассела і Л. Вітгенштейна. Центральним місцем розбіжностей в їхніх поглядах стає питання про кореляцію між засобами живої та писемної (наукової) мови.

Для Б. Рассела головна причина помилкових суджень полягає в неправильності вживання мови. Щоб уникнути помилкового викладу знання в мові, він виділяє два типи вживання слів: 1) в якості імені, яке встановлює

однозначне відношення з тим, що воно означає; 2) як пропозицію, яка показує багатозначність означуваного. Якщо слово є іменем, то воно, на думку Б. Рассела, повинно мати сенс. Якщо слово включено в пропозицію, то воно при обов'язковій наявності сенсу може бути помилковим або істинним. «Подібно до того, як слово може бути іменем або не-іменем, а просто безглуздим набором звуків, так і фраза, яка виглядає як пропозиція, може бути або істинною або помилковою, або безглуздою» [134, с. 13]. Подібне розділення вживання слів мало, на думку Б. Рассела, позбавити мову від неточностей і двозначностей. Логічно правильною є мова, в якій кожній пропозиції відповідає факт: «У логічно досконалій мові слова в пропозиції однозначно відповідали б компонентам відповідного факту ... Мова такого типу буде повністю аналітичною і відразу ж показуватиме логічну структуру фактів, які затверджуються, або заперечуються ... Ця мова має тільки синтаксис і не має будь-якого іншого словника» [134, с. 23]. Наявність синтаксису прирівнює аналітичну мову до природньої мови, відсутність словника допускає можливість появи нових слів. «Ця модель мови, – стверджує Б. Рассел, – логічно правильна й відкрита для утворення нових слів» [134, с. 23].

Нові параметри конструювання досконалої моделі мови представляє Л. Вітгенштейн: На його думку, мова не тільки має містити істинні значення, але й повинна мати сенс. Як зазначає В.А. Суворовцев, «на відміну від Рассела Вітгенштейн вважає, що уявлення судження у вигляді просторового комплексу невірно вже хоча б тому, що воно не враховує розуміння в єдиному акті судження як умов істинності висловленої пропозиції, так і умов його хибності, що конститує зміст речення, що не зводиться до сукупності примітивних значень» [150, с.188]. Тобто, основного значення у Вітгенштейновій моделі набуває категорія «сенс», а не відповідність емпіричного об'єкта значенню, як у Б. Рассела. Для Л. Вітгенштейна мова – це реальність, а мовна реальність відрізняється тим, що в ній містяться не власні значення об'єктів, а перероблені думкою і зодягнені в форму сенсу

значення. Мова пов'язана з думкою, а не з об'єктом, і містить фокусовані акти мислення. «Коли я мислю вербально, – зауважує Л. Вітгенштейн у своєму «Логіко-філософському трактаті», – «значення» не постають в моїй свідомості поряд з мовними виразами; навпаки, сама мова слугує носієм думки» [29, с. 86]. Мова логічно упорядковує і організовує реальність відповідно до способу думок «Я».

Більше того, автономія мови полягає не тільки у вираженні думки, а й у виробництві сенсу. «Мова служить не тільки для вираження думок, а й робить можливими думки, які без неї не могли б існувати» [29, с.71].

Особлива увага до мови є характерною і для філософської герменевтики (М. Гайдеггер, Г.-Г. Гадамер, П. Рікер), яка виробляє підхід до вивчення мови як способу духовного розуміння сутності буття.

У філософії М. Гайдеггера мова – це оповідь, що відкриває в собі самій сутність буття. Мова є основою буття людини: «В оселі мови живе людина» [170, с. 192]. Осягнути сутність буття, стверджує він, неможливо якщо мова втратила сутнісний зв'язок з буттям, і навпаки – відтворення зв'язку з буттям веде до фундаментальної зміни мови. Філософський пошук сутності, за М. Гайдеггером, це постійне конструювання мови, приведення її у відповідність з онтологічною істиною: «Щоб слідувати думкою за сутністю мови, промовляти слідом за нею те, що властиво їй, потрібна зміна мови, ані зрушити яку, ані вигадати ми не можемо» [171, с.272-273].

Філософську герменевтику М. Гайдеггера в аспекті герменевтики як теорії інтрепретації текстів розвиває далі Г.-Г. Гадамер. «Мова взагалі не дається нам як просте знаряддя, до якого ми вдаємося, яке ми виготовляємо, щоб за його допомогою повідомити щось або позначити відмінності між речами» [34, с. 473]. Розуміння і тлумачення відбуваються на рівні сенсу, звідси твердження про мову як універсальне тлумачення буття. «Герменевтичний феномен немовби відкидає тут свою власну універсальність на буттєве улаштування зрозумілого, визначаючи це останнє в якості мови в універсальному сенсі, на своє власне ставлення до суцього як

інтерпретації» [34, с. 548-549]. Універсальність мови не формальна, але сутнісна: мова – це смислова реальність, покликана подолати посередність уніфікацій соціальної реальності [34, с. 467]. Отже, за Г.-Г. Гадамером, найвища мета філософської герменевтики – з серйозністю поставитися до укладеного в тексті змісту, дати йому повідомити те, що він має повідомити, а сенс цих слів не зводити ані до задуму автора, ані до суб'єктивних потреб читача. Затверджуючи таку позаположну суб'єктивності «предметність» (Sachlichkeit), Г.-Г. Гадамер демонструє можливість свого підходу повернутися до суті «самих речей», гуссерлівського «zur Sache selbst!».

Як форму самостійного буття та культурну даність розуміють мову структуралісти (К. Леві-Стросс, М. Фуко) і постмодерністи (Ж. Дельоз). Приміром, для К.Леві-Стросса мова – це посередник між раціональними та ірраціональними формами культури. «Реальність, – переконаний він, породжує образи, які перцептивно схоплюються, і об'єднуються в певні комплекси-знаки і утворюють таким чином мову. Ось чому мова має здатність співвідноситися і з зовнішньою реальністю, і з мисленням» [93, с. 42]. Згідно з М. Фуко, мова – одночасно і зміст природи, і буття культури. Доля мови – це доля культури, але перевагою мови є її здатність долати кризу культури. Мова відновлює зруйноване буття культури в символічних формах [167].

Тему мови як посередника між світом дійсного й ідеального, смислового буття продовжує Ж. Дельоз, представляючи її як складну структуру, кожен елемент якої бере участь в динамічних процесах смислоутворення. «Трансцендентальна поверхня мови – це альтернативна сутність в платонівській традиції: в ній на місце сутностей стає подія – потік сингулярностей, що утворюють різні поєднання сенсу» [52, с. 242]. Мова має номатичний і проблематичний характер: у ній фіксується певна форма реалізації сутності речі або події, перенесені в ідеальне буття сенсу. Мова як послідовність питань і відповідей, проблематична: в ній не існує остаточних рішень, її завдання – запитування: «...існує певний аспект, в якому проблеми

залишаються без рішення, а запитання без відповіді. Саме в цьому сенсі проблема і питання позначають ідеальні об'єктивності і мають своє власне буття – буттєвий мінімум (...)» [52, с. 86].

Ідеальну або смислову основу виділяє в мові Ж. Дерріда, відмовляючи їй в матеріальності. Таким чином, на його думку, знімаються протиріччя та кризи всередині самого об'єкта – мови. Практикою, що породжує нове знання, є для нього писемна мова, в якій смислова частина переважає над матеріальною: «Отже, лише дискурс або, точніше, лист може заповнити цю нездатність слова задовольнити» думку» [58, с. 56]. Ж. Дерріда переводить акцент з концептуальності мислення на динаміку думки, що фіксується в дискурсі як в ідеальному, смисловому просторі, характеризується цілісністю і неподільністю – факторами, які уможливають синтезування культури. Таким чином, у філософії структуралізму і постструктуралізму мова – це ідеальна, смислова реальність, суть якої полягає в продукуванні нових смислових конструкцій – умови єдності культури.

Цей короткий огляд філософських моделей мови дозволяє сформулювати коло основних тем, які надалі можуть бути суттєвими для дослідження різних комунікативних аспектів мови, зокрема її інструментальної функції, що встановлює, як ми вже згадували вище, «відносини між мовним знаком та імплікованим цим знаком об'єктом» [82, с. 22]. Отже, як форма відображення мислення розуміється мова в межах аналітичної філософії. А від способів мислення, як показують в своїх роботах Б. Рассел та Л. Вітгенштейн, залежить і форма вираження мислення в мові.

Як форма сутнісного пізнання, умова філософського смислоутворення та визначення ролі «філософуючого Я», трактується мова в герменевтиці. Структуралізм та наступні за ним філософські теорії, проголошуючи в цілому мову умовою єдності культури, відкривають шлях для дослідження мови як практичного засобу орієнтації в світі.

На переконання У. Джеймса, практична значущість мови полягає у встановленні розуміння і вираження її результатів, причому ступінь

розуміння встановлюється суб'єктивно, без орієнтації на об'єктивний характер предмету пізнання: «При знайомстві з кожною новою книгою ми фіксуємо в своєму розумі за допомогою слів якийсь новий концепт, цінність якого визначається в прямій залежності від того, наскільки корисно його застосування» [59, с. 37].

Як середовище людського буття, соціальний світ в усіх його проявах будується на основі повсякденної комунікації, в основі якої – взаємні та взаємоспрямовані мовні акти викладення та інтепретації смислів. Кожен учасник комунікації має певні очікування того, що його зрозуміють саме в тому (в його), а не в іншому сенсі. Тому схема його викладу орієнтована на сприйняття іншими, але вибудовується з урахуванням можливої схеми інтерпретації. І тут можна підійти до розуміння, що «мова є необхідною комунікативною потребою, інструментом номінування реальності. Вона відтворює дійсність, творить її образ. Мова здійснює семантичну демаркацію дійсності, тому вкрай важливо окреслити й ефективно використовувати інструментарій, який визначає горизонт мови, функцію вираження. Мова є системою звукових і графічних знаків, що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається і має соціальне призначення. Правила мови унормовують використання знаків та їх функціонування як засобів людського спілкування. Мова є знаковою системою, котра забезпечує процес комунікації. Вона постає найважливішим засобом спілкування, тим підґрунтям, на якому вибудовуються міжлюдські стосунки і соціальна структура суспільства» [133, с. 74].

Виразно проілюстрував концептуальний підхід, згідно з яким мова може ясніше, аніж інші соціальні явища, виявляти ознаки соціальної реальності, виступати результатом співпраці різних соціальних класів, розкривати сутність людини, Х. Ортега-і-Гассет в останній своїй роботі «Людина і люди» [188].

У розділі «Мова як звичай» іспанський філософ розпочинає свої міркування з проголошення імперативної сили слова та ірраціонального

механізму його засвоєння: «Слова мають імперативну силу: їхня промова є обов'язковою, і особливо тими, хто відчуває до іншого симпатію. До того ж ніхто не знає, чому те чи інше відчуття має ту чи іншу назву. Кожен, хто долучився до спілкування, просто чув, що те чи інше відчуття або дія мають певну назву – слово» [175]. Примусовий або імперативний характер вживання слів Х. Ортега-і-Гассет з'ясовує, порівнюючи мову зі звичаєм, який має певні типи примусу – сильний (правовий) і слабкий (моральний). Говорячи про мову, він окреслює більш широкі властивості примусу в ній, розкриваючи їх на такому прикладі:

«Юнак хоче освідчитися своїй коханій, але відмовляється використовувати якесь відоме слово. Зрозуміло, це не привід для втручання поліції, але одне тут безсумнівно: у цьому випадку кохана не зрозуміє намірів коханого, а він так і не скаже їй того, що хотів сказати. Звичай, який є мовою, безпристрасно, без будь-якого зовнішнього насильства впливає на людей, примушує їх до використання <цієї мови> просто й водночас автоматично... У разі відмови користуватися нею, він перешкоджає розумінню і в корені паралізує плідне та нормативне співчуття. Тут перед нами примус, який не містить ні позитивних, ні негативних дій (навмисного мовчання)» [175, с.657].

Як бачимо, примус в цьому випадку – у неможливості обрати суб'єктом висловлювання певний варіант поведінки, бо його (суб'єкта) висловлювання буде не зрозумілим і отже, не належно сприйнятим. Якщо група, – розмірковує далі Х. Ортега-і-Гассет – спробує відокремитися від колективної спільноти, то автоматично, без чиеї б то волі, у цих індивідів почне складатися нова мова. Більше того, чим примітивнішою за ступенем свого розвитку є спільнота, тим запекліше вона охороняє свою самотню мову та звичаї і тим чутливішою до соціальних змін вона є. На доказ цієї тези філософ наводить приклад туземних племен, які, навіть коли вони займають одну локацію проживання, зберігають жорстку прихильність до конкретної спільноти та чітко виражають усвідомлення приналежності інших до чужих

племен. Чутливість до соціальних змін Ортега пояснює на прикладі існування гендерно чутливих мов у народів Африки (наприклад, мови суахілі, у якій відсутні прояви сексизму та використовуються фемінітиви, отже вона придатна для таємних жіночих обрядів) [36, с. 661].

У контексті захисту ідентичності через мову варто згадати політичну проблематику, пов'язану з конфліктами з приводу мови. Як свідчить нещодавня історія, боротьба за незалежність багатьох колишніх республік СРСР розпочиналась з боротьби за відродження національної мови. У цьому сенсі мову слід розуміти і як фактор культурного дистанціювання, і як інструмент соціального та концептуального конструювання.

Про мову як чинник солідарної співпраці соціальних спільнот та груп Х. Ортега-і-Гассет розмірковує так: у результаті взаємодії спільнот виробляється певний нормативний каркас мови, у який різні спільноти, в залежності від того, які мовні засоби для комунікації вони використовують, вносять своє буття та свої уявлення про навколишній світ: «Люди з народного класу розмовляють, не роздумуючи про свою манеру; вони користуються мовою недбало, як заманеться. Середній клас відрізняє хибна мовна рефлексія, тобто їхня мова спрямована на створення смішних обмовок. Вищий клас – люди, які суворо стежать за своєю мовою. Цей клас закріплює і зберігає мову, перешкоджаючи її виродженню» [175, с. 662]. Так, на його думку, розвивалася французька мова, яка до певного часу не мала нормованого контролю і втрачала приголосні по мірі того, як у ній закріплювалася народна вимова. Ситуація змінилася у XVII ст.: аристократія та встановлення нею правил використання французької мови чітко унормували її вживання.

Особливо дослідник зупиняється на ролі культурної аристократії, яка, конструюючи і вводячи в мовний обіг нові засоби, сприяла розвитку фонетичної традиції, що привзвела до «виникнення мови з двозначними односкладовими поєднаннями, багато з яких можуть бути ідентичними один одному. Так сталося з англійською і китайською мовами. В англійській мові

виник звичай постійно розтлумачувати своєму співрозмовнику те, що тільки-но ви йому розповіли» [175, с. 662].

Логіка міркувань Ортеги дозволяє виявити співвідношення між живою (ситуативною, дієвою мовою) та мовою словника, яка, хоч і має властивість номінування конкретних речей та загальних понять, все ж не має спонукального потенціалу. Для пояснення він використовує словосполучення «любов моя», у якому, якщо не звертатися конкретно до когось особисто, немає істинної словесної дії. Якщо ми, наголошує Х. Ортега-і-Гассет, «прагнемо усвідомити сенс сполучення слів «любов моя», то маємо чітко виявити обставини й суб'єктів (мати звертається до сина або чоловік до коханої) цієї промови. При цьому не забути, що кожне слово-дієслово має свою окрему реальність і свої відчуття» [175].

Ситуативне (дискурсивне) використання слова в процесі комунікації іспанський філософ не плутає з його багатозначністю, при цьому наголошуючи, що останні ускладнюють порозуміння між людьми: «точний зміст будь-якого слова завжди визначається тими обставинами, тією ситуацією, у яких вони були вимовлені. Отож, словникове значення кожного слова не більше, ніж кістяк його справжніх значень, які у всякому вживанні бувають якоюсь мірою різними й новими, зодягаючи цей кістяк у живу плоть конкретного сенсу в швидкоплинному й постійно мінливому потоці мовлення» [175, с.668].

Отже, на думку Х. Ортега-і-Гассета, мова і звичай є тотожними, оскільки обидва феномени мають незавершеність і різне використання в залежності від контексту. Мова для нього – не просте говоріння, а постійний процес знаходження нових модусів і способів висловлювання. Саме остання функція розкриває недостатність старих виразів і форм мовлення. Тому висловлювання або воля до самовираження, до пояснення іншому є особливою діяльністю людини, функцією, що передує самому говорінню, самій мові та її існуванню, у якому вона постає у своїй завершеності. «... велика частина того, що ми хочемо передати словами, залишається не

вираженою у двох вимірах. Один з них «лежить вище, а інший – нижче самої мовної діяльності. У вищому перебуває все невимовне. Нижче – усе, що замовчується як самоочевидне. І ось подібне замовчування постійно впливає на мову, що породжує багато його форм. Ще Гумбольдт зазначав: «У будь-якій мові одна його частина завжди експресивно позначена і ясно виражена, а інша, додаткова, завжди замовчується, мається на увазі» [175, с.673].

Х. Ортега-і-Гассет був не першим, хто звернув увагу на динамічний характер мови, розвиток якої – це постійне знаходження нових способів висловлювання. Ще в Арістотеля в третій книзі його «Риторики» говориться про необхідність мовних засобів, які можуть внести ясність та пролити світло на звичне явище для того, або відкрити його новим кращим чином [7]. Одним з таких потужних мовних засобів виступила метафора. Розпочавши свій шлях як один із видів тропів, покликаний збільшити сугестивний ефект від промови, з часом вона перетворилася на певний цілеспрямований підхід до світопізнання. Останній дуже потужно концептуалізував Ж. Дельоз, представивши метафору виробником сенсів, оскільки сама реальність їх більше не виробляє [53]. Розриваючи очевидну на перший погляд тотожність предметного і понятійного, метафора утворює передумови нової, більш вільної їх єдності. Об'єднання в свідомості предмета і поняття здійснюється на основі тієї реальності особистого досвіду, яка осягається як щось цілісне. Таким чином, метафора зводить філософські ідеї до простих очевидних істин, розуміння яких не потребує спеціальних знань. Одночасно, сама можливість метафори прояснювати зміст філософських текстів обумовлена наявністю в ментальних структурах людини надіндивідуальних сенсів, що дозволяє використовувати більш широкі асоціативні комплекси. Метафоричне перенесення спрямоване на «схоплювання» цілісностей, на осягнення філософських ідей у всій їхній повноті, на знаходження загального в локальному.

Українська дослідниця Г. Стояцька переконана, що «Віхи найбільшого інноваційного розвитку метафоричних моделей у західній філософії якраз і

можна окреслити лінією наступництва «античність–просвітництво–іраціоналізм» [218]. Такими вона вважає грандіозні метанарративи докласичної античної доби; метафоричний арсенал філософії Сократа; міф про печеру Платона та його ж метафоричні описи людської душі, патосу, психічного життя; докладний аналіз ролі метафор Арістотелем у «Риториці» або його ж метафора батька й сина для висвітлення актора та його вчинків; споріднена метафора господаря та слуги у Г. Гегеля та його ж витончена метафора стрибка як ілюстрація діалектичного ідеалізму; практично вся філософія Ф. Ніцше та особливо втілена метафоричність в реальній картині його безумства (бо ніцшеанський кінь – сам по собі закарбована метафора): приклади використання метафор в історії філософії насправді незліченні» [218, с. 21].

Таким чином, мова виступає важливим чинником якості комунікативної процедури, що методологічно розвинута представниками аналітичної філософії, філософської герменевтики, структуралізму. Мову як соціально-культурний феномен і чинник солідарної співпраці соціальних спільнот обгрунтував Хосе Ортега-і-Гассет, продемонструвавши таким чином її динамічний, інноваційний та суггестивний характер. Окремі мовні аспекти соціальної раціональності, пов'язані з дослідженням мовних засобів, набувають значення підходів до світопізнання. Так, зокрема, сталося з метафорою, яку багато дослідників вважають кодифікатором сенсів та засобом конструювання картини світу за певних історичних, соціальних або міжсуб'єктних обставин.

1.3. Соціальна і мовна комунікації: основні соціально-філософські контексти понять

У цьому підрозділі розглянемо умови та контексти, завдяки яким метафора – як основний предмет нашого дослідження – набуває суб'єктних (конструктивних) властивостей в соціальній комунікації, а сама соціальна

комунікація стає основним механізмом координації соціальних дій. У попередніх параграфах було розглянуто, що становлення раннього індустріального західноєвропейського суспільства стало результатом взаємодії декількох соціальних феноменів, кожен з яких мав своє власне раціональне начало, а соціокультурним фактоором, що дозволив синтезувати всі тренди та тенденції суспільного життя став протестантизм, який вповні використав для цього риторичні можливості мови. Показано також здатність мови як важливого середовища для діалогу соціальних суб'єктів, а мовної комунікації – як основного механізму поширення їх світоглядних настанов. Тобто обгрунтовано та проілюстровано цілераціональні підстави розвитку знання та світопізнання, сутність яких полягає в тому, щоб примножувати та конкретизувати «сукупність загальних підстав про раціональний природний устрій» (Томас Кун).

Разом із тим, роздуми та міркування мислителів індустріальної доби щодо мети, сутності, способів та засобів здійснення соціальних дій, механізмів координації суб'єктів соціальних дій призвели до того, що розуміння соціальної дії як такої, що відповідає прописаним правилам та є ефективною з точки зору впливу на комплекс подій та обставин, змінюється розумінням соціальної дії як такої, що відповідає правилам раціонального вибору та впливає на рішення раціонального опонента. Тобто на чільне місце в процесі соціального діалогу починає виходити не результат зміни обставин, а досягнення порозуміння між соціальними суб'єктами.

Перед тим, як Ю. Габермас довів, що в результаті такого перенесення акцентів в суспільній комунікації сформувалося поняття комунікативної дії і з'явилися різні види знання, як-то: емпірично-теоретичне, морально-практичне та естетично-практичне [32], комунікація піддалася впливу нової пізнавальної парадигми, що отримала назву «лінгвістичного» або «дискурсивного» повороту. Орієнтири цього повороту чітко були сформульовані в роботі Т.Х. Керимова, який визначив, що на зміну аналізу внутрішнього усвідомлення часу, на підставі якого конституювалася

повсякденна практика, прийшов аналіз мовних форм взаєморозуміння» [79, с. 210]. Відтоді й до сьогодні підходити до соціальної і культурної реальності прийнято як до мовних конструкцій, а суспільство загалом розглядати як «комунікацію», «текст» або ж «дискурс».

З огляду на таку апріорну присутність явища комунікації в людських повсякденних практиках і теоретичних парадигмах дуже важко чітко визначити його феноменологічні властивості, а також те, яким чином вона (комунікація) стала одним з універсальних понять теорії пізнання, адже ті чи інші її аспекти висвітлювалися з позицій психології, соціології, культури, масових комунікацій і журналістики, біології, політики, математики, технології і т.і. В основі різних теорій комунікації лежать різні підходи, створені в руслі декількох основних традицій із загальними епістемологічними й аксіологічними підставами: риторичної, семіотичної, феноменологічної, кібернетичної, соціопсихологічної, соціокультурної тощо.

Перед тим, як визначити найбільш актуальні сьогодні контексти аналізу соціальної та мовної комунікації, зупинимося окремо на двох найважливіших філософських традиціях в трактуванні мови і дослідженні її природи, які найчастіше пов'язують із трендом «комунікативного», або «лінгвістичного повороту».

Першою є традиція аналітичної філософії. Факт «офіційного» визнання «лінгвістичного повороту» був зафіксований в перші повоєнні роки у Відні і однозначно асоціювався з іменем Л. Вітгенштейна [28]. Як він показав у своєму «Логіко-філософському трактаті» (1921), кожному елементу мови («іменам») відповідають певні елементи реальності («об'єкти»), які є семантичним значенням імені. Об'єднання «об'єктів» дає елементарні факти («стан справ»), що позначаються за допомогою елементарних речень, які, як і елементарні факти, абсолютно незалежні один від одного. Здатність мови позначати «факти» визначається її внутрішньою логічною структурою [29]. У цьому сенсі межі мови збігаються з межами «світу», а все, що виявляється за межами «світу фактів» і формулюється у вигляді метафізичних, релігійних,

етичних, естетичних пропозицій, характеризується в «Логіко-філософському трактаті» як «містичне» і «невимовне». Отже, програмна установка Л. Вітгенштейна, які і його теоретичних попередників (Г. Фреге, Ч. Морріса, Ч.С. Пірса, Б. Рассела) передбачала побудову логічно досконалої мови, у якій можна виявити логічну форму висловлювань.

Розвиток напряму аналітичної філософії у 30-40 роки ХХ ст. у вигляді логічного позитивізму (найяскравіший представник якого Р. Карнап) не сприяв, на нашу думку, розвитку ідей мовної та соціальної комунікації, оскільки дослідженню підлягали не самі акти продукування мови, а зафіксовані логіко-семантичні мовні конструкції. Але вже «другий лінгвістичний поворот» (за Л. Вітегнштейном) актуалізував філософський аналіз живої мови, метод якого був вперше розроблений Дж. Е. Муром з метою переведення (або перефразування) незрозумілих та оманливих виразів у більш зрозумілі висловлювання природної мови. Ще одним важливим джерелом розвитку лінгвістичної філософії стало вчення пізнього Л. Вітгенштейна, який відмовився з кінця 1920-х рр. від виявлення апріорної структури мови і співвіднесення значення та імені об'єкта. Тепер він доводив, що слова набувають значення тільки в процесі їх вживання в певному контексті (т. зв. мовні ігри як перетин різноманітних форм людської активності або, за Л. Вітгенштейном, її «форми життя») і за прийнятими в тій чи іншій лінгвістичній спільноті правилами. І сам Л. Вітгенштейн, і його послідовники з Кембриджського університету (Дж. Уїздом, М. Лазеровіц, Е. Емброуз), вбачали задачі філософського аналізу мови в з'ясуванні та детальному описі природних способів вживання слів і виразів, включення їх в органічно властиві їм контексти людської комунікації. Ще пізніше у межах цього вчення представники «оксфордської» школи філософії «буденної мови» (Г. Райл, Дж. Остін, П. Стросон, Р. Хеар), увели в обіг новий категоріальний апарат для аналізу мовної комунікації. Висунута Дж. Остіном теорія «мовних актів» – своєрідний синтез філософії і лінгвістики («лінгвістична феноменологія») – отримала розвиток в т. зв. іллокутивній

логіці американського аналітика Дж. Серля, відомого своїм трактуванням мовних актів як інтенціональних дій мовця. Г. Райл завданням аналізу мовних виразів вважав усунення «категоріальних помилок», що впливають з невиправданого змішування зовнішніх форм цих виразів з їх логічною (категоріальною) структурою. Так, в описі актів свідомості за допомогою іменників Г. Райл вбачав джерело помилкового розуміння свідомості як особливої духовної субстанції, а не як функції, що фіксується у вигляді логічних конструкцій спостережуваних реакцій поведінки («логічний біхевіоризм»).

У межах підходу аналітичної філософії необхідно згадати дослідження Ф. де Соссюра. Його філософсько-аналітичний підхід до мови засновується на розумінні її як повністю автономної мережі відносин між найбільш значимими її елементами. Соссюрівська концепція мови набула широкого поширення в першій половині ХХ ст. і повоєнний період, причому не тільки в лінгвістиці, а й у цілій низці інших областей соціогуманітарного знання.

Зміщуючи фокус аналізу зі спільної історії мови на розгляд сучасної її конфігурації (з акцентуванням на внутрішній цінності елементів мови та значенні їх взаємозв'язку), Ф. де Соссюр стверджує, що мова завжди організована за певною схемою. Це система або структура, в якій кожен з елементів виявляється позбавленим сенсу поза її рамками. Даний елемент, таким чином, не має позитивного змісту або цінності, а наявну в нього негативну цінність Ф. де Соссюр називає «значимістю» – ознакою, яка відрізняє його від інших елементів. Це означає, що, «мова існує або як якась тотальність, або її не існує взагалі» [146, с.259]. Слід погодитися також із зауваженням Т. Лукмана, що Ф. де Соссюр, незважаючи на нерідко приписуваний його підходу до мови крайній ступінь абстрактності, в більш пізніх інтерпретаціях завжди робив акцент на соціальному характері мови та її особливому місці серед «соціальних інститутів». Так чи інакше, мовні знаки завжди проявляються в соціальних ситуаціях: незважаючи на те, що

вони належать до предметної області лінгвістики, в силу своєї внутрішньої системи референції стають предметом семіології [211, с.13].

До середини 1930-х рр. вважалося звичайною справою прирівнювати синхронічну (тобто «власне-наукову») лінгвістику до «соціальної лінгвістики» – про що свідчать роботи як лінгвістів, так і соціальних теоретиків: А. Мейє, Ф. Соммерфельта, Дж. Вандрієса, Л. Блумфілда, Е. Сепіра, Дж. Дьюї, Дж. Г. Міда та ін. На початок 1950-х рр. дослідження, що поєднують емпіричні соціологічні та лінгвістичні методики, вже активно проводилися, отримавши свою завершену форму в 1960-і рр. у відомих роботах У. Лабова. З поширенням моделі Ф. де Сосюра в сфері гуманітарного знання, акцент при проведенні гуманітарних і соціальних досліджень починає зміщуватися з документування історичних подій або реєстрації фактів людської поведінки в напрямку безпосередньо людської дії як системи значень. Це стало результатом виходу на перший план ідеї довільної природи знака і уявлення про мову як про систему конвенцій [153].

Можна стверджувати таким чином, що «лінгвістичний поворот», який проявився в творчості Ф. де Сосюра, справив величезний вплив не тільки на розробку методології, використовуваної в низці соціогуманітарних дисциплін, а й на саме їх формування. Лінгвістичний поворот сприяв виникненню нових галузей знань. Він поставив під сумнів багато з традиційних методів, стимулював створення нових підходів, викликавши тим самим серйозну трансформацію всього інтелектуального життя ХХ століття.

Загальні задачі, яким присвятили свої роботи філософи «аналітичної» хвилі, пов'язані з дослідженням мови на предмет виявлення структури думки та досягнення «прозорості» у співвіднесенні мови та реальності, а відтак (на рівні самих мовних конструкцій) – чіткого розмежування значущих порожніх виразів, осмислених та беззмістовних тощо.

Другою традицією, яка передує сучасним філософським дослідженням комунікації, є «континентальна», або екзистенційно-герменевтична традиція

філософії мови, що своїм корінням сягає робіт таких філософів XVIII ст., як І.-Г. Гаманн, І.-Г. Гердер і В. фон Гумбольдт.

Представники «континентальної» філософії стверджують, що поворот до мови став очевидним для європейських суспільств на межі XVIII і XIX ст. Його передумови вони вбачають у полеміці з питання про походження мови між прихильниками раціоналізму та їх опонентами. Прямо чи опосередковано, стверджують вони, ця тема знаходить свій розвиток вже в роботах Д. Віко та Е.Е.К. Шефтсбері, займає важливе місце в творчості І.-Г.Гаманна і І. Г. Гердера, однак, найбільш послідовно вона розробляється в дослідженнях В. фон Гумбольдта, а також в творах німецьких романтиків.

В. фон Гумбольдт розглядає мову як сполучну ланку між суб'єктивністю індивідуальної свідомості і об'єктивністю розуму, як продукту соціальних процесів. Ключові тези І.-Г. Гердера «в кожній мові відображений розум та характер народу» та «геній народу найбільше відкривається у фізіогномічному образі його мови» [39, с. 239], В. Гумбольдт розвиває до оригінального твердження: «внутрішня мовна форма» об'єктивує світогляд і вирішальним чином впливає на думку і дію індивіда [48, с. 10]. Це означає, що, не будучи вільним витвором конкретної людини, а будучи набутком всієї нації, мова виступає як перехідний пункт від суб'єктивності до об'єктивності, оскільки саме в мові «змішуються, очищуються, перетворюються способи уявлень всіх вікових груп, кожної статі, стану, характеру і духовної відмінності даного племені, в результаті того, що народи обмінюються словами й мовами, створюючи в кінцевому рахунку людський рід в цілому, мова стає видатним засобом перетворення суб'єктивного на об'єктивне, переходячи від завжди обмеженого індивідуального до всеосяжного буття» [48, с. 318].

Такі роздуми дозволили досліднику сформулювати ще одне відоме гносеологічне кредо: «Взаємозалежність думки й слова дає підстави розуміти мову не тільки як засіб вираження вже пізнаної істини, а і як спосіб відкрити істину в процесі соціальних, суспільних змін. Їх відмінність полягає не тільки

у відмінностях звуків і знаків, а й у відмінностях самого світобачення людей. У цьому полягає основна й кінцева мета будь-якого дослідження мови, яка сприяє розвитку суспільних відносин. Це можливо тільки за допомогою мови і через мову» [48, с. 320].

Розмірковуючи про проблеми міжмовної комунікації в роботі «Відмінності в побудові людської мови» В. фон Гумбольдт намагається вирішити і питання мовного релятивізму: мова, якщо її розуміти з позицій її справжньої сутності, є не твір (Ergon), а діяльність (Energeia). Тому її автентичне визначення може бути лише генетичним. Це та праця Духу, яка перманентно триває з метою якомога точнішого відтворення думки звуком. За великим рахунком, саме ця творча наполегливість Духу, котра має на меті піднести звук до можливості відтворення ним думки – якщо вона викладена гранично повно й системно – складає сутність і водночас форму мови. Завдяки мові розумова змістовність набуває формалізованої рельєфності. Таку формалізаційну діяльність не слід недооцінювати, адже саме завдяки їй розумовий потенціал актуалізується, «опредмечується», стає об'єктом удосконалення засобами інтерактивної рефлексії. Усе це – завдяки перевтіленню, трансформації думки в слово, внаслідок чого структурується субстрат мови, який можна чуттєво сприйняти; на письмі ж він набуває взагалі очевидної тілесності» [47, с. 117].

Таким чином, мова для В. фон Гумбольдта – завжди живий комунікаційний процес, здатний породжувати нові смисли та істини та удосконалювати саму мову в цілому. Тобто вона результат процесу комунікації: «мова існує лише в постійному говорінні; граматику і лексикон важко зіставити з їх мертвим скелетом» [104, с. 32]. Для В. фон Гумбольдта вірний аналіз когнітивної функції мови неможливий, якщо мова розглядається ізольовано від своєї комунікативної функції: співвимірність мовних картин світу не може бути заздалегідь гарантована єдиним синтаксисом або лексиконом; насправді вона є результатом іншої характеристики мов, а саме, їх діалогічної структури. Якраз завдяки

прагматичній структурі мови може здійснюватися вільний синтез перспектив між суб'єктами спілкування.

Сформульована В. фон Гумбольдтом концепція мови суттєво вплинула не тільки на подальшу інтелектуальну та теоретичну традицію дослідження мови, але й на появу нового дослідницького поля комунікативістики. Як зазначає Л.А. Мікешина, ідеї В. фон Гумбольдта про мову як особливу «енергію» та «особливий світогляд» отримали подальший розвиток у роботах провідних представників герменевтики - Х.-Г. Гадамера і М. Гайдеггера, які брали їх як вихідні в роздумах про мову і її онтологічну роль». В. фон Гумбольдт, таким чином, «справедливо поставлений в ряд з іншими герменевтиками, він визнаний не тільки як один з основоположників мовознавства, а й як творець особливої концепції мови, де розуміння висувається на перший план» [104, с. 321]. Вплив зазначених ідей через роботи М. Гайдеггера 1950-х років та особливо його попередню роботу «Буття і час» (1927) поширився на сучасну герменевтичну традицію філософування, зокрема, Х.-Г. Гадамера, К.-О. Апеля, Ю. Габермаса та інших теоретиків.

Так, Х.-Г. Гадамер у всіх своїх роботах про мову виходить з ідей Гумбольдта, прагнучи обґрунтувати «онтологічний поворот герменевтики», розглядаючи в роботі «Істина і метод» (1960), мову як середовище герменевтичного досвіду, як горизонт герменевтичної онтології і досвід світу [34, с. 323]. Справжнє значення В. фон Гумбольдта для постановки герменевтичної проблематики полягає, на думку Х.-Г. Гадамера, в тому, що він «показав бачення мови як бачення світу». Він пізнав в живому процесі мовлення, у мовній діяльності (*energeia*), саме сутність мови, подолавши, таким чином, догматизм граматики. Людина, що живе в світі, не просто забезпечена мовою як певним оснащенням – на мові засновано і в ній виражається те, що для людини взагалі є світ». При цьому, «не тільки світ є світом остільки, оскільки він отримує мовне вираження, – але справжнє буття мови в тому тільки й полягає, що в ньому виражається світ. Таким чином,

споконвічна людяність мови означає разом з тим споконвічно мовний характер людського буття в світі» [34, с. 512-513].

Розкриваючи зміст герменевтичного досвіду, Х.-Г. Гадамер звертається до гумбольдтівської моделі діалогу між учасниками комунікації, що прагнуть досягти згоди з приводу якогось об'єкта, і розглядає її як модель, універсальну для опису будь-якого герменевтичного досвіду – чи то розуміння канонічних текстів, предметів мистецтва, чи будь-яких інших символічних продуктів. У цьому відношенні Х.-Г. Гадамер експліцитно концентрує свою увагу на комунікативному аспекті мови, підкреслюючи, що будь-яка дискусія можлива лише тоді, коли її учасники поділяють загальний лінгвістично розкритий світ. Тим самим, загальне розкриття світу, наприклад, спільна традиція, виявляється і необхідною умовою будь-якого розуміння або згоди, до якої намагаються прийти учасники дискусії. Гадамер підкреслює, що саме мова несе в собі і забезпечує цю спільність світоорієнтації: «... Спілкування – це аж ніяк не взаємне розмежування ... Розмова – це не два паралельних діалоги, ні, в розмові обробляється загальне поле того, що обговорюється. Реальність людської комунікації в тому, власне, й полягає, що діалог – це не ствердження однієї думки на противагу іншій або просто складання думок. У процесі розмови обидві вони перетворюються. Моральна і соціальна солідарність виявляється можливою лише завдяки спільності, яка перестає служити виразу моєї або твоєї думки думки, будучи загальним способом трактування світу» [34, с. 48].

Х.-Г. Гадамер підкреслює, що справжній діалог в силу самої своєї природи не є продуктом діяльності лише того, хто говорить: «Одиничну свідомість, якщо, звичайно, вона претендує бути свідомістю філософською, ... вплетено в мову, остання ж ніколи не є мовою того, хто говорить, але завжди мовою бесіди, яку ведуть з ними речі. Мова сьогодні являє собою той філософський предмет, де відбувається зустріч науки й досвіду людського життя» [34, с. 48].

Розглядає мовну комунікацію в контексті суб'єкт-суб'єктних відносин Карл-Отто Апель. Ці відносини трактуються ним як інтерсуб'єктивна комунікація, яка не може бути в чистому вигляді зведена до мовної передачі інформації, але є одночасно процесом досягнення згоди. Комунікація, як розмірковує філософ у роботі «Трансцендентально-герменевтичне поняття мови» (1997), заснована на «передрозумінні», що уможлиблюється т.зв. «мовним консенсусом», тобто «узгодженому розумінні змісту в необмеженій комунікативному просторі» [5]. К.-О. Апель, таким чином, дистанціюється від трактування мови в класичній філософії, в рамках якої процесуальне розуміння «вже виражене, знеохочене і встановлене на тривалий час» в логічно артикульованих структурах (на зразок гегелівського «об'єктивного духу») [5].

Свою концепцію мовних практик К.-О. Апель розглядає в контексті мовних ігор, обґрунтовуючи таке перенесення тим, що, по-перше, комунікативна мовна практика спочатку будується на презумпції «наслідування правила, а по-друге, породжує всередині обмеженого правилами простору нескінченне число варіантів свого розгортання. У зв'язку з цим акти мовної комунікації являють собою мовні ігри. Знак в даному контексті може бути функціонально використаний за наступними реєстрами: 1) «як первинна категорія: іконічне використання знаку, аби спіймати протокольне буття безпосередньо в ході охрещування-називання даного феномена»; 2) «як вторинна категорія: використання знаку як ідентифікатора для ідентифікації по відношенню до ситуації об'єкта найменування, що існує та причинно обумовлює чуттєве сприйняття» [5].

Як зауважує, А. Грицанов, К.-О. Апель трактує мовну гру як суб'єкт-суб'єктну комунікацію, учасники якої являють один для одного текст – як вербальний, так і невербальний. А такий контекст, робить висновок російський дослідник, не тільки висуває на передній план герменевтичне підґрунтя мовної гри, але й надає особливого звучання проблематиці розуміння як взаєморозуміння її учасників [73].

Оригinalну теорію комунікативної дії (комунікативної раціональності), що спричинила новий поворот у соціальній теорії, обґрунтував Ю. Габермас. У центрі його філософських роздумів – комунікативний розум, який формується в процесі соціального дискурсу, що прийшов на зміну індивідуальному розуму. «Комунікація ... – ось єдине середовище, що заслуговує називатися раціональністю» [169].

Соціальна комунікація, спрямована на консенсус, за Ю. Габермасом, являє собою своєрідний континуум для пошуку істини. Окремий суб'єкт у своєму ставленні до світу завжди враховує можливості взаємодії з іншими людьми та свою здатність досягати консенсусу (згоди). Як діючий актор він може мати такі позиції: його висловлювання *істинне* (*wahr*), *правильне* (*richtig* – легітимне в аспекті певного нормативного контексту), правдоподібне (*wahrhaft* – інтенціональне щодо реальності). Ці позиції реалізуються в процесі дискурсу або комунікативної дії: «поняття комунікативної дії відноситься в кінцевому рахунку до інтеракції як мінімум двох здатних до мови і дії суб'єктів, які – вербальними або екстравербальними засобами – вступають в інтерсуб'єктивні відносини» [169, с. 128]. Більше того, саму істину філософ розглядає як комунікативний процес, який має форму теоретичного дискурсу з різними рівнями аргументації, що відрізняються глибиною рефлексії [169].

Отже, основна ідея творчості Ю. Габермаса полягає в єдності пізнання і комунікативної соціальної практики. Теорія пізнання є теорією суспільства, а теорія істини – теорією консенсусу [176]. Дискурс, орієнтований на консенсус, трактується як процес пізнання і як процес формування пізнаваної соціальної реальності. Раціонально мотивований консенсус можливий, на думку Ю. Габермаса, тільки в «ідеальній мовній ситуації». Якщо учасники дискурсу, показує він, володіють належною «комунікативною компетенцією», умовами якої є «обов'язкова відсутність зовнішнього примусу, рівноправність для всіх учасників комунікації у виконанні ними їхніх діалогічних ролей, симетричний розподіл шансів вибирати й

використовувати обґрунтування, керуючись виключно мотивами досягнення згоди на основі «кращого аргументу» [169, с. 258], то ми маємо справу з ідеальною мовною ситуацією, яка лежить в основі комунікативної етики.

Таким чином, і роботи Ю. Габермаса, й інших представників екзистенційно-герменевтичної традиції філософії мови уможливили розуміння мовної комунікації як однієї з основних підсистем життя соціуму. Від гумбольтівського розуміння мови як діяльності – до гердерівського і габермасівського як спільної діяльності учасників комунікації, що формує загальні погляди на речі і дії з ними. К.-О. Апель та інші філософи цієї традиції показали, яким чинном комунікація структурує і впорядковує соціальне буття, представляє діалог суб'єктів думки і діалог суб'єктів дії, і загалом – як вона забезпечує виживання людей і спільну дію в пошуках і здійсненні сенсу життя; об'єднує минуле, сьогодення і майбутнє; дозволяє виявити перспективні тенденції розвитку моралі людини і соціуму.

Отже, з «комунікативно-лінгвістичним поворотом» ХХ століття і виходом на перший план герменевтичної парадигми інтерес дослідників все більше починає зміщуватися до опису, осмислення і спроб моделювання різних ситуацій переконливого впливу, зокрема теорії і практики риторики, стимулюючи розробку відповідної проблематики в різних областях знання.

В якості теоретичної основи «нової риторики» часто розглядається теорія аргументації Х. Перельмана – центральної фігури брюссельської школи неориторики, що склалася в 1950-і рр. Саме Х. Перельману належить виключно важлива роль у відродженні інтересу до риторичних досліджень в сучасній науці. В рамках загальної концепції Х. Перельман та Л. Олбрехт-Титека в роботі «Нова риторика. Трактат про аргументацію» представили аналіз сукупності риторичних прийомів (аргументаційних схем), таких, як квазілогічна аргументація, що охоплює традиційні прийоми логічного доказу; аргументація, яка ґрунтується на структурі реального, тобто, на з'єднаннях, обумовлених послідовністю, співіснуванням, символічними

відносинами; аргументація, що обґрунтовує структуру реального [125, с. 230].

Ці ідеї надалі дозволили суттєво розширити межі аналізу природної мови і суттєво вплинули на формування проблематики та аналітичних процедур мовної та соціальної комунікації. Так, представниками французького структуралізму Р. Бартом, К. Женеттом, А.-Й. Греймасом, К. Бремоном та ін. мовна комунікація проголошується сферою соціальної дії, яка конструює соціальне знання, обумовлене матеріальними й історичними умовами. Відомий британський філософ ХХ століття І. Берлін у своїй роботі «Риторика і реальність» зазначає, що «істина виникає лише тоді, коли всі три аспекти – матеріальне, соціальне та особистісне – взаємодіють; агентом же цієї взаємодії виступає мова» [200, с.17].

«Класичний» приклад соціально-конструкціоністського підходу представлений в теорії соціальної комунікації П. Бергера і Т. Лукмана. У роботі «Соціальне конструювання реальності: трактат з соціології знання» [19] вони вибудовують свою аргументацію, спираючись на роботи К. Маркса, Е. Дюркгейма, М. Вебера, А. Шюца і Дж. Міда. Прагнучи внести корективи в надмірне підкреслення структурно-функціоналістської тези в популярних в той час в соціології США підходах, П. Бергер і Т. Лукман вбачають своє завдання у виведенні на перший план соціологічного аналізу самої дії і взаємодії між людьми як головними агентами в створенні, підтримці й зміні соціального. Вони стверджують, що реальність конструюється соціально і що соціологія знання повинна аналізувати процеси, в рамках яких це відбувається [19].

Центральними питаннями, які вони ставлять перед дослідником, є наступні: «Що сукупність людей, які знаходяться в конкретний час в конкретному місці, сприймає в якості «реального», і яким чином цю конструкцію можна розглядати як якусь їх діяльність? Яким чином їх концепції прив'язані до релевантних соціальних і культурних контекстів? Яким чином відмінності, що існують між соціальними реальностями,

конструкціями, світами в різних сукупностях людей, можуть бути розглянуті як умови формування даних різноманітних контекстів?» [19, с. 234]. З точки зору П. Бергера і Т. Лукмана, сам факт існування відмінностей між подібними соціальними реальностями і контекстами обумовлює необхідність вивчення соціальних процесів, завдяки яким з'явилися подібні відмінності і за допомогою яких вони підтримуються і змінюються. Вони стверджують, що соціологія знання повинна опікуватися всім, що може розглядатися як знання в суспільстві, незважаючи на його кінцеву цінність.

Від Г. Гадамера, К. Апея, Ю. Габермаса до П. Бергера і Т. Лукмана простежується тенденція, яка фокусує увагу на необхідності переконання в абсолютній значимості людської соціальної комунікації як символічної взаємодії, переплетеної з відображеними в мові загальними смислами. Ці смисли, в свою чергу, за допомогою зворотного зв'язку формують безперервні лінії об'єднаних і завжди відкритих дій, так само як і самих індивідів, які перебувають у центрі цих дій. П. Бергер і Т. Лукман підкреслюють особливу важливість процесів історично зумовленої легітимації в просуванні і в підтримці всіх подібних соціальних реальностей (це вони називають «інституціоналізацією»). Мова і знання координують та інтегрують символічно-метафоричні ресурси, які додають впорядкованість в різноманітні напрямки ситуаційно-специфічної людської інтеракції. З точки зору аналітика, як відзначають П. Бергер і Т. Лукман, питання «хто говорить?» є критичним: «Те, що залишається основним з соціологічної точки зору – це усвідомлення, що всі символічні всесвіти і всі легітимації є людськими продуктами; їх існування виникає з життів конкретних індивідів і не має емпіричного статусу поза цими життями» [19, с. 234, 236-238].

Одним з центральних понять комунікативної парадигми стало поняття дискурсу. Важливу роль в його розробці і у визначенні сфери і функцій нової риторики відіграла творчість М. Фуко. У роботі «Порядок дискурсу» ("The Order of Discourse") [205] він зазначає, що переважаючою тенденцією західної філософії, від часів присмерку софістики, була відмова розглядати

дискурс як самостійну реальність. Дискурс до цього розуміли всього лише як спосіб лінгвістичного формулювання думки або як мовну форму вираження автономно існуючих значень. «Відтоді, як виверти і вплив софістів були виключені, а їх парадокси більш-менш успішно «знешкоджені», західна думка, схоже, подбала про те, щоб дискурс зайняв найменш важливе місце між думкою і промовою, а дискурсивний акт виявився всього лише сполучною ланкою між мисленням і говорінням – думкою, «одягненою в одяг» знаків і видимою за допомогою слів. Інакше кажучи, він став розумітися як приведені в дію для означування реальності структури мови» [205, с.1163]. М. Фуко прагне до відновлення дискурсу як практики, поставивши під сумнів і критику «прагнення до істини». Для цього він відходить від традиції інтерпретації відносин між автором і дискурсом, розглядаючи автора, значення і саме знання як функції дискурсу, а не як його джерела. Його метод, таким чином, полягає в тому, щоб дослідити дискурс в епістемологічному сенсі, як практику, як соціальну дію, а не як відображення реальності [205, с. 1126].

Дискурс-аналіз як міждисциплінарний напрямок, що увібрав у себе деякі з ідей М. Фуко, ґрунтується на результатах цілої низки дисциплін: лінгвістики, соціології, антропології, когнітивної психології. Починаючи з 1990-х рр. активний розвиток отримала так звана «критична лінгвістика», представники якої Н. Ферклау і Дж.Толлефсон вважають основним своїм завданням дослідження «політики мови», тобто встановлення взаємозв'язків між мовою, політикою і владою [154, с. 8]. У підході «критичної лінгвістики», як і в багатьох інших соціально-конструкціоністських концепціях, відчувається помітний вплив критичної теорії та постмодерністської проблематики, особливо тих чи інших положень, розвинених в роботах М. Фуко та П. Бурдьє.

Дискурс-аналіз являє собою не тільки нові методи й техніки у вирішенні проблем формування смислів, оригінальний підхід до конструювання знання в той чи інший історичний період в різних суспільствах і культурах, але і

теорію мови й комунікації, що пропонує своєрідну, «некласичну» перспективу соціальної взаємодії. Принциповою особливістю некласичної філософії є розгляд комунікації як просування до принципово невідомого результату. У найбільш радикальній формі це проявляється в постструктуралістських підходах. У 1966 році в лекції Ж. Дерріди «Структура, знак і гра в гуманітарних науках», прочитаної в рамках критичного колоквиуму в університеті Дж. Гопкінса, вперше було проведено деконструкцію структуралізму і зведено нанівець його можливості встановлення тотального контролю над навколишнім середовищем. Для теорії комунікації така «деконструкція» Ж. Дерріди демонструє нові підходи не тільки до мови, але й до комунікації в цілому. «Нічого не існує поза текстом» [68], – таке кредо дослідник сформулював для своєї герменевтики. На думку Ж. Дерріди, саме якість мови, яку суспільство використовує, і гарантуватиме успішну комунікацію. Вчений підкреслює, що комунікація не звернена до свідомості автора як джерела значень, швидше, вона породжує ці значення в його розумі й автор сам конструюється в процесі письма [68].

Погляди іншого представника постструктуралістського напрямку, який розробив своєрідний підхід до соціальної комунікації, Р. Барта, сформувалися під впливом К. Леві-Строса, Р. Якобсона, А. Греймаса. Поширюючи структурний метод на літературознавство, а також, на звичай і установлення сучасного європейського суспільства, Р. Барт звертається до аналізу структури таких знакових символічних систем культури, як мода, одяг, їжа, структура міста і т.і. Мова, за Р. Бартом, це самостійна сила, що нав'язує своє власне уявлення про світ. У рамках окремої мови неможливо уникнути, наприклад, тих чи інших соціальних відносин, заданих лінгвістичними формами вираження. При цьому, будь-яке використання мови, навіть особисте, завжди служить владі: затвердження створюють авторитарність, повтори мають соціальну функцію. Будь-який знак, отже, є «комунікативним», викликаючи той чи інший стереотип [13, с. 448].

Таким чином, протягом ХХ століття у всьому спектрі гуманітарного знання відбувалися спроби дослідників різних філософських напрямів показати значення для соціальних наук поняття лінгвістичного конституювання буття. Виникло стійке переконання, що дослідження синтаксису, семантики і прагматики мови дасть змогу привідкрити таємниці реальності і людського буття, а саме: з'ясувати, як формується наше знання про світ, що саме можна пізнати і чого очікувати у підсумку. Аналіз мовних засобів (уточнення значень слів і віднайдення смислів, зафіксованих у висловлюваннях) розглядали як надійний засіб вирішення філософських суперечок. Саме у зв'язку з постструктуралізмом мова все частіше стає основою в осмисленні соціальних комунікацій, одночасно виступаючи як соціальна реальність і засіб її творення. Це дозволяє деяким соціальним теоретикам говорити про заміну парадигми цілеспрямованої діяльності парадигмою комунікативної дії [34]. Цілий ряд напрямків комунікативної парадигми об'єднуються принципом «соціального конструкціонізму», а також уведенням поняття дискурсу. На перший план досліджень, таким чином, виходять соціальний і політичний аспекти, теми соціального знання, еволюції мови і природи комунікації.

Висновки до розділу 1

У першому розділі окреслено теоретико-методологічні засади соціальної комунікації та її конструктивних засобів, які в рамках дослідницьких завдань пов'язані з різними аспектами соціальної раціональності.

Актуалізовано, що збільшення ефективності комунікативного потенціалу сучасного суспільства можливо за умови його розбудови на засадах соціальної раціональності, тобто організації суспільного життя у відповідності до вимог розуму та соціального прагматизму. На повсякденному рівні розум отримує значення критерію, у відповідності з яким в суспільстві повинен створюватись демократичний соціальний

порядок і функціонувати демократичні інститути соціальної комунікації. Розглянуто теоретичне і практичне підґрунтя домінування розуму в соціальних процесах. Зокрема виявлено, що важливу роль в покращенні ефективності соціальних комунікацій відіграє життєвий світ, який є важливим ресурсом цілераціональних та ціннісно-раціональних дій. Констатується, що важливою складовою диференційованого життєвого світу виступає метафора. Вона є тригером для актуалізації в суспільстві соціального діалогу, розвитку публічної сфери. В процесі «раціоналізації життєвого світу» метафора усвідомлюється як важливий елемент продукування нових сенсів соціального локусу, який впливає на розвиток соціальних інститутів, соціальні зміни, а також як засіб символічної легітимації, що уможлиблював використання індивідуальних комунікативних навичок (до порозуміння, наприклад) в більш масштабних економічних, політичних та інших комунікативних вимірах.

Показано, що розроблений Ю. Габермасом теоретичний конструкт ідеальної комунікації втілено в алгоритмі функціонування європейського демократичного простору XX-XXI століть через комунікативні акти між владою і громадянським суспільством, в діяльності репрезентантів акціонерних компаній, в міських горизонтальних мережах неурядових організацій і в цьому контексті відзначено еволюцію метафори як риторичного інструментарію та як важливої інформаційно-інноваційної складової.

З'ясовано, що одним з головних факторів, від яких залежить якість комунікативних процедур, є мова. Розгляд теорії представників аналітичної та герменевтичної філософії (Рассел, Вітгенштейн, Гайдеггер, Гадамер, Рікер) дозволяє представити мову як виробника сенсів та спосіб духовного розуміння сутності буття. З іншого боку, мова, аби відповідати онтологічній істині, сама має постійно вдосконалюватися.

Результатом авторської рефлексії щодо різних соціально-філософських тлумачень ролі мови в соціальній раціональності стало формулювання

суттєвих для дослідження комунікативних аспектів мови тем, зокрема: мова як форма відображення мислення; як форма сутнісного пізнання; як основа повсякденної комунікації та інструмент номінування реальності. Остання з названих тем проілюстрована міркуваннями Х. Ортеги-і-Гассета про імперативну силу слова та ірраціональний механізм його засвоєння. Його міркування показали, що розвиток мови – це постійне знаходження нових способів висловлювання за допомогою мовних засобів, що по-новому висвітлюють звичне явище чи предмет. Показано, що одним з таких потужних мовних засобів виступає метафора, яку прийнято сприймати як гнучкий інструмент для трансформації змісту в різноманітні форми.

Розглянуто спроби дослідників різних філософських напрямів показати значення лінгвістичного конституювання буття для соціальних наук. У зв'язку з цим детально проаналізовано явище «лінгвістичного повороту», яке виникло в другій половині ХХ століття і зумовило трактування соціальної реальності як сукупності мовних конструкцій, а суспільства загалом – як «комунікації», «тексту» або ж «дискурсу». Визначено, що у зв'язку з «комунікативно-лінгвістичним поворотом» ХХ століття і виходом на перший план герменевтичної парадигми, інтерес дослідників усе більше починає зміщуватися до опису, осмислення і спроб моделювання різних ситуацій переконливого впливу, стимулюючи розробку відповідної проблематики в різних областях знання.

РОЗДІЛ 2

МЕТАФОРА ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУЮВАННЯ
В МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ**2.1. Концептуальні підходи до дослідження метафори як комунікативного засобу**

В сучасних науках про комунікацію існує значний корпус досліджень, присвячених метафорі. Будучи присутньою у мовленнєвому акті, вона дає можливість номінувати та оцінювати когнітивний простір діалогічного мовлення різних видів, адекватно реагувати на нього. Іншими словами, завдяки метафорі людина може пізнавати, структурувати та оцінювати навколишню дійсність. Такі її широкі властивості, безумовно, зумовили і велике різноманіття аспектів вивчення метафори. Щоб зрозуміти сутність цього явища і перспективи його конструктивної спроможності в комунікації, слід розглянути ті теоретичні підходи, які: а) аналізують метафору як мовний та ментальний феномен; б) відображають її номінативні та оцінювальні функції, що впливають на творення мовної картини світу учасників комунікації.

Метафоричні конструкції з найдавніших часів властиві мові філософії. Необхідність постановки проблеми метафоричного вираження філософських смислів виникла під впливом поширення в Стародавній Греції філософських ідей софістів, які обстоювали тезу відносності пізнавальних процесів. Заперечення існування абсолютної істини призвело до підвищення значущості способів вираження думки, а це – в свою чергу – стимулювало розвиток риторики і метафористики.

На думку Арістотеля, метафора є різновидом порівняння й заміщення слів. Вона представлялася як субститут (заміна одного слова на інше), який відноситься виключно до сфери риторики або поезики і не зачіпає способи мислення про об'єкт або предмет, що підпорядковуються правилам

формальної логіки. Арістотель зазначав, що метафори потрібно запозичувати в галузі предметів подібних, але з явно подібних, подібно до того як в філософії вважається властивістю влучного розуму бачити подібність і в речах, далеко віддалених одні з інших [7]. Сенс метафори, за Арістотелем, полягає в присвоєнні об'єкту такого імені, яке спочатку належить іншому об'єкту. Таким чином, обговорюваний феномен постає як риторична фігура, основою якої є аналогія. При цьому метафора, на думку філософа, не має ніякого зв'язку з контекстом.

Теорія метафори римського періоду орієнтувалася здебільшого на арістотелівські ідеї. Відмінність полягала в розширенні сфери практичного застосування метафори, що було зумовлено популяризацією ораторського та риторичного мистецтва. Учень і послідовник філософського вчення Арістотеля Арістід Квінтіліан висунув власну версію, яка зводила метафору фактично до рівня скороченого, або еліптичного порівняння. Саме цьому філософу належить авторство типології метафори, в рамках якої виділялися наступні типи перенесень: 1) з живого предмета на живий, 2) з неживого об'єкта на неживий, 3) з живого на неживий і 4) з неживого на живий [215; 213]. Квінтіліан вперше виділив вторинний сенс, показавши різницю між алегорією і метафорою. Цицерон також визнавав метафору потужною зброєю риторики, але закликав до стриманості в її вживанні і супроводі в промові пом'якшувальною формулою *ut ita dicam* (так би мовити), що заклала передумови для заперечення метафори філософами Нового часу. Цицерон і Квінтіліан неодноразово підкреслювали, що метафора – лише фігура мови, гарний одяг для слів, що не є необхідною і тому менш достойна, ніж проста мова.

Логічно тому, що в епоху Середньовіччя культивувалася смислова простота і однозначність мовного інструментарію, і античній риториці середньовічна наука протиставляє свою теорію метафори. В основі середньовічної метафорики лежить прагнення філософії до пізнання ідеальної реальності. Модальність метафори відбиває імовірнісну і теоцентричну картину середньовічного пізнання. Змісту метафори властива

також семантична динаміка і діалектична багаторівневність. При цьому сенс в метафорі представлений в згорнутому вигляді, що допускає широкий спектр тлумачень. Як зазначає О.С. Зубкова, середньовічна теорія метафори демонструє, з одного боку, нерозривний зв'язок з античною традицією, з іншого – комплекс своєрідних уявлень про способи вербалізації результатів пізнання, що маніфестують специфіку середньовічного філософського мислення [72].

Суперечливими теоріями метафори оперувала епоха Відродження: з одного боку, були підтверджені повноваження метафори в сфері художньої мови; з іншого, існувало табу на її використання в сфері філософії [65; 129; 158; 198].

Епоха Нового часу ставилася до комунікативних можливостей метафори в цілому зі скепсисом. Культ раціонального світосприйняття закономірно призвів до вимоги оперувати виключно буквальними значеннями. У такій системі світоглядних координат метафора виявилася незапитаною. Показовою в цьому сенсі є позиція Т. Гоббса, який вважав, що мова служить в першу чергу для вираження думки і передачі знання і що для виконання цієї функції придатні тільки слова, вжиті в їх прямому сенсі, оскільки тільки буквальне значення піддається верифікації. Він вбачав у метафорі, так само як і в переносних значеннях взагалі, перешкоду до виконання цього головного призначення мови [41, с. 62].

Представниками позитивізму метафора розглядалася в якості емоційного засобу, покликаною прикрашати мову: «<...> і на цій підставі вона виключалася з мови позитивної науки, пропозиції і слова якої вважалися такими, що знаходяться у взаємооднозначних відносинах із фактами світу <...> Вважалося, що метафори також можуть бути замінені буквальними виразами без будь-якої втрати сенсу і тільки в цьому випадку вони можуть співвідноситися з реальністю» [129, с. 32].

Філософський ірраціоналізм епохи романтизму, який поставив під сумнів кореспондентську теорію істини, надав метафорі статус своєрідного

медіума вираження істини. Отже, метафора набуває статусу моделі істини й засобу пізнання цілісності буття. Романтики наполягали на тісній кореляції природи метафори та буття Абсолюту, що призвело до активного застосування метафоричних засобів. Особливо категоричні та послідовні в цьому відношенні висловлювання Ф. Ніцше. Філософ писав: «Він (творець) позначає тільки ставлення речей до людей і для вираження їх користується найсміливішими метафорами. Порушення нерва стає зображенням! Перша метафора. Зображення стає звуком! Друга метафора. І кожен раз повний стрибок в скоєно іншу і чужу область ... Ми думаємо, що знаємо дещо про самі речі, коли говоримо про дерева, фарби, сніг і кольори; насправді ж ми володіємо лише метафорами речей, які абсолютно не відповідають їх початковим сутностям» [112, с. 396]. В утворенні нових понять Ф. Ніцше вбачає результат апріорної віри в істину, що накладає на людину неусвідомлене «зобов'язання брехати, згідно з прийнятою в суспільстві умовністю». Вдаючись до метафори, людина позбавляє себе від обов'язку обманювати саму себе. У неї ілюзорність пізнання стає усвідомленою. На відміну від поняття, метафора дозволяє більш точно відобразити розуміння навколишньої дійсності людиною. Метафорична природа вбачається філософом в наукових поняттях, які є «метафорами, які вже стерлися і стали чуттєво несвідомими» [112, с. 56]

Відтоді метафоризація супроводжується вкрапленням у нове знання ознак вже пізнаної дійсності. За її допомогою активно виявляється спорідненість явищ на підставі семантичної схожості властивостей і дій, що характеризують ці явища. Як зазначає О. Глазунова, в результаті таких дій «слова (словосполучення, речення), призначені для позначення одних об'єктів (ситуацій) дійсності, вживаються для номінування інших об'єктів (ситуацій) на підставі умовної тотожності предикативних ознак, стереотипно пов'язаних з ними» [40, с. 177-178].

З одного боку, завдяки слову образ світу набуває означеності, в ньому віддзеркалюється вся суспільно-історична практика, досвідом якої суб'єкт

оперує в процесі пізнання. З іншого боку, образ світу отримує індивідуальне забарвлення внаслідок особистісного смислу, в результаті заломлення через внутрішній світ особистості, коли предмет пізнається в співвідношенні з контекстом пізнавальної діяльності суб'єкта.

Важко не погодитися і з твердженням, що «загальні особливості мови зумовлені загальними параметрами і властивостями реальності. Тому, вивчаючи мову, можна розраховувати на з'ясування реальної картини світу. Мова і мислення включені в схематизовану інтерсуб'єктивну структуру. Реальність (як об'єктивна, так і суб'єктивна) формується і функціонує за допомогою мови й інтерпретації. По суті, це симбіоз мови та інтерпретації. Пізнання можливе у взаємодії з іншими людьми, подіями і явищами. Тлумачення окремої пропозиції пов'язане із здатністю розуміти мову як єдину концептуальну систему» [140, с. 55].

Наприкінці XIX-XX століть відродилася традиція комплексного підходу до метафоричних явищ, яка існувала в часи античності (Арістотель), надавши стимул для всебічного вивчення метафори. У результаті появи досліджень, присвячених метафорі, були окреслені її найважливіші функції, серед яких слід назвати: 1) функцію створення подібності між двома різними рівнями об'єктів (С. Глаксберг), 2) функцію забезпечення способу розуміння нової маловивченої сфери (Г. Родігер), 3) функцію формування особливих міжособистісних відносин між мовцем і слухачем (Т. Коен).

Окрім того, лише наприкінці XIX століття очевидних ознак набуває розуміння інструментальної перспективності метафори для науки. У XX столітті дослідники в цілому дійшли згоди, що для гуманітарної сфери метафори мають функціонально-методологічне значення, подібне до того, яке в природничих дисциплінах покладено на гіпотези. На цю особливість звернув увагу Ф. Вілрайт, показавши, що метафора спрямована на асоціативне пов'язування ідей і смислів, на встановлення між ними ієрархічного рельєфу. В результаті нова смислова сукупність доповнює систему вже наявних уявлень [161].

Знаковими метафорознавчими роботами у філософії середини ХХ століття прийнято вважати роботу С. Пеппера «Гіпотези про світ» (1942), в якій метафори розглядалися в якості фундаментальних основ метафізичних систем, що задають певні філософські картини світу, а також Х. Блуменберга «Парадигми метафорології» (1960) [201], в яких здійснено змалювання історії мислення та історії філософії через виявлення найважливіших для тієї чи іншої епохи метафор. Таким чином, у метафорі Х. Блуменберг вбачає джерело інформації про інтелектуальні запити епохи. Коротко змалювати його можна так: відстеження прихованих структур, що передують виявам поняттєвості та зумовлюють їх; пошук процесу або подій у мові, які передують суб'єкту і не залежать від нього. Коментуючи цей вислів, С. Неретина пояснює, що для філософа метафора існує там, де є неможливе, але немає умов для утворення понять [110].

Якщо у «Парадигмах до метафорології» досліджується метафорика істини, в подальших працях Х. Блуменберг звертає свою увагу на світ та життя людини. Х. Блуменберг протиставляє так звані «рудиментарні метафори», які ще можуть співвідноситися з поняттями, «абсолютним метафорам», у яких немає логіко-понятійних відповідників які таким чином мають стати об'єктом пильної уваги філософів, оскільки саме вони, на думку вченого змінюють погляд на світ і на місце людини в ньому. Метафора виявляється важливим засобом осягнення дійсності, а «фундаментальні образи, що складають біографію речей та подій, створюються не завдяки поняттям, а завдяки іншим образам, таким як образи механізму для держави і організму для суспільства» [110].

Значенню метафор у філософії були присвячені також праці П. Рікера, який вказав на метафоричну природу найважливіших філософських понять, а також Х. Ортеги-і-Гассета, який описав найважливіші метафори гносеології.

При використанні метафори дві думки (два поняття) про різні речі взаємодіють між собою всередині одного слова або виразу, значення якого і є результатом цієї взаємодії. Оперуючи властивостями об'єктів різних класів,

метафора формує свою основну ознаку – семантичну подвійність, яка надає можливість інтерпретатору метафори конкурувати з її автором. Той, хто тлумачить, здебільшого прагне зробити свою версію більш прозорою для розуміння і водночас намагається відтворити в інших людях те враження, яке на нього справив оригінал. Аби впоратися з таким завданням, інтерпретатор повертає нашу увагу водночас не лише до краси, а й до прихованої сили метафори. На цю особливість звернув увагу П. Рікер, аналізуючи метафоричний процес як пізнання, уявлення і відчуття [136, с. 418].

Але, як зазначав П. Рікер, для ефективного сприйняття метафори потрібна не лише сама метафора, а й її відповідне – себто метафоричне – сприйняття. Для забезпечення такої вимоги необхідно, щоб метафора була щонайменше «живою» [136, с. 424]. «Метафорична інтерпретація, відзначає далі П. Рікер, потребує більш складної інтелектуальної здатності, яку я називаю *стереоскопічним баченням*: баченням двох різних точок зору одночасно» [136, с. 432]. Таке бачення, на думку дослідника, створює т.зв. «розщеплену референцію», тобто проміжок не тільки між практичною та поетичною мовою, але й між істиною та фікцією. І повторюючи, наприклад, слідом за У. Черчиллем що «політика – це мистецтво можливого» ми не сприймаємо політику бувально як мистецтво, але розуміємо, що вона, завдяки своїй здатності по-різному інтерпретувати події, факти та вчинки, створюючи певний ракурс їх сприйняття, подібна до мистецтва, яке осмислює дійсність як певний образ. Тож політика – це НЕ мистецтво, але вона **ЯК** мистецтво. Аби метафоричний вислів запам'ятався і надалі використовувався в комунікації, він має, за висловом П. Рікера, містити в собі «думку та почуття». Метафора, вказує він, оперує величезною палітрою виразних засобів і надає таким чином, короткий та нетривіальний шлях до розуміння світу.

Здатність метафори входити в зв'язок зі словами іншого семантичного ряду і в результаті знаходити додаткове значення характеризують як полівалентність. Будучи інструментом розуміння, метафора за допомогою

аналогій і асоціацій об'єднує семантичні компоненти різних сфер і площин знання, реструктурує знання, надає йому комплексність і об'ємність. Вона оперує не самим об'єктом знання, а формою його відображення на знаннєвому рівні [130; 155-156]. Втім, це не применшує її значення як одного з основних засобів нарощування когнітивного й семантичного потенціалу.

Х. Ортега-і-Гассет у «Дегуманізації мистецтва» перекинув асоціативні паралелі між можливістю народження метафори та «дивовижною мисленнєвою потребою людини заміняти один предмет іншим не стільки з метою оволодіння предметом, скільки з бажання приховати його. Метафора спритно приховує предмет, маскуючи його іншою річчю. Метафора взагалі не мала б смислу, якби за нею не стояло інстинкту, який спонукає людину уникати занадто реального» [120, с. 249]. Цей вроджений креативний людський інстинкт «уникати занадто реального», власне, й постає тією першоосновою і невичерпним джерелом, з якого можливість народження метафори черпає свій буттєвий ресурс, утілюючись на практиці в багатоманітній палітрі виявів. У праці «Дві головні метафори» він продовжив свої міркування таким чином: «коли той чи інший автор кидає докір на адресу філософії у використанні метафор, то він засвідчує, що не розуміє ані філософії, ані метафори. Жоден з великих філософів не уникнув подібних закидів на свою адресу: ще Арістотель засуджував Платона за те, що претензії того на смислову вивіреність понять (таких як, наприклад, «співпричетність», «достеменність» і т. п.) не витримують критики, оскільки насправді це – метафори» [цит. за: 184, с. 200].

Наприкінці 70-х років ХХ століття загострилася зацікавленість когнітивними структурами, які становлять основу мовної компетенції і мовної реалізації. Виник новий напрям – когнітивна лінгвістика, в межах якого мова розуміється як інструмент для організації, обробки і передачі інформації, як різновид здатності людини до пізнання (поряд з іншими когнітивними здібностями – пам'яттю, увагою, мисленням, сприйняттям). Вістря зацікавленості когнітивної лінгвістики зосереджене на таких явищах,

як полісемія, когнітивні моделі й метафора як універсальний когнітивний прийом. Особливе місце відводиться теорії метафори [147].

Метафору когнітивісти розуміють як основну ментальну операцію, що уможлиблює пізнання та відповідає за категоризацію, концептуалізацію, пояснення та оцінку світу. Яскравими представниками цього підходу є Джордж Лакофф і Марк Джонсон, автори книги «Метафори, якими ми живемо» (1980), у якій на підставі досвіду попередніх дослідників (Дж. Джейнс, М. Осборн, М. Блек та др.), що працювали в рамках когнітивного підходу, викладено основи метафори як мовного, когнітивного й загалом культурного феномену [91]. Істотність наукового доробку полягає в тому, що авторами досліджено як наукові аспекти вивчення метафори в лінгвістиці та філософії, так і її роль у сучасному суспільстві, в повсякденному спілкуванні між людьми. Фактично йдеться про доволі вдалу спробу виявити рівень когерентності метафористики сучасній дійсності в усій багатоманітності її буттєвих виявів [35; 102; 142; 144]. Особлива увага привертається до можливості використання метафори як засобу пізнання дійсності, як інструмента організації досвіду людини й структурування її знань про дійсність.

Згідно з концепцією Дж. Лакоффа і М. Джонсона, метафора не обмежується сферою мови, а являє собою спосіб мислення і пізнання навколишньої дійсності, який проявляється також у дії. «Наша повсякденна понятійна система, в рамках якої ми думаємо і діємо, по суті своїй метафорична» [91]. У зв'язку з цим метафора розглядається як механізм, який об'єднує розум і уяву через сприйняття сутності одного виду в термінах іншого виду за допомогою уяви. За Дж. Лакоффом, неметафорична думка можлива тільки тоді, коли ми говоримо про фізичну реальність. Сам процес метафоризації являє собою комплекс процедур обробки структур знань, або фреймів. Фрейми, на думку дослідників, це узагальнені знання про досвід взаємодії людини з навколишнім світом; важливу роль відіграє взаємодія і з матеріальною, і з соціальною реальністю. Тобто в основі метафоризації лежить взаємодія між фреймами двох концептуальних доменів – *сфери*

джерела (source, base domain) і *сфери мішені* (target domain). Сфера джерела при цьому описує більш конкретну концепцію – знання, що походить від безпосередньої взаємодії з дійсністю; а сфера мішені описує менш зрозуміле і певне знання. У сфері-джерелі знання організовані у вигляді схем образів – відносно простих структур, які постійно відтворюються в процесі фізичної взаємодії з навколишнім світом. У ході метафоричної проєкції певні області сфери-мішені структуруються за образом сфери-джерела, що дозволяє використовувати досвід конкретного пізнання в пізнанні абстрактних понять. Цей процес також прийнято називати когнітивним відображенням, і він можливий не тільки між двома елементами когнітивних структур, а й між цілими структурами доменів. Існує гіпотеза інваріантності, яка передбачає, що в ході метафоричної проєкції частково зберігається структура сфери джерела в сфері мішені. Сліди цього процесу виявляються в тексті і пропозиції у вигляді метафоричних наслідків [91].

Як показала Л.В. Кульчицька, з точки зору зв'язку мови та мислення концептуальну метафору можна розглядати як недискретну ментальну основу системи взаємопов'язаних метафоричних виразів вербального рівня [88], а її поділ на «живі» та «мертві» метафори – основною критеріальною ознакою, яка замінила класичну дихотомію ознак «буквальне-небуквальне» та спричинила подальші дискусії щодо предметного поля метафори, її конвенційності, способів виділення в рамках когнітивного, нейрофізіологічного та лінгвістичного підходів. Найбільше для нашого подальшого аналізу підходять роз'яснення Дж. Лакоффа та М. Джонсона, які в роботі «Philosophy in the Flesh» (1999) [210] обґрунтували критеріальний поділ метафори за ознакою «жива – мертва».

За ступенем новизни та конвенційності (закріпленості в мові) дослідники вибудовують таку класифікацію метафор: 1) стерті (мертві) метафори; 2) частовживані та зрозумілі всім (конвенціональні), 3) оригінальні (нові). Те, з чим людина має справу щодня і найчастіше – це конвенційні метафори, рідше – оригінальні. І ті й інші, стверджують вони, є метафоричними рефлексіями живих концептуальних метафоричних

проекцій. Стертими або мертвими вони вважають лінгвістичні вирази, що проникли в живу мову багато років тому як продукт живої концептуальної метафори. Відтоді концептуальна проєкція припинила своє існування, а вираз, що залишився, зберіг тільки значення області мети [210, с. 124]. Для роз'яснення цієї тези автори наводять приклад зі словом *pedigree* (родовід), яке у своєму візуальному вираженні походило на лапку куропатки. «Сьогодні образна проєкція з лапки на схему генеалогічного походження як жива частина нашої концептуальної системи втрачена. Більш того, носії англійської мови лапку куропатки вже не називають *a ped de gris*. Стертими виявились і концептуальний, і лінгвістичний аспекти проєкції» [210, с. 124].

Із цього можемо зробити висновок, що втрата запозиченим словом внутрішньої форми «мотиву називання» може бути критерієм для виявлення мертвої метафори, особливо якщо відсутня або ж втрачається метафорична проєкція в свідомості носіїв мови.

Відтоді сформувалася велика кількість напрямів та теорій, які, з одного боку, розвивають та уточнюють когнітивну теорію метафори, а з іншого, формують інші способи та шляхи проведення соціальних досліджень. Одна з таких важливих теорій – дескрипторна теорія метафори О.М. Баранова, яка, за визначенням Д.А. Федосєєвої «є спробою формалізувати теорію Лакоффа і Джонсона для опису більшого корпусу контекстів, а не окремих метафор» [163, с. 310].

Сфера-джерело називається у О.М. Баранова областю відправлення, а сфера мішень – областю прибуття, сама ж метафорична проєкція подається як функція відображення елементів сфери джерела в сфері мішені, між ними формується відповідність з різним ступенем стабільності. Метафорою О.М. Баранов вважає безліч кортежів сигніфікативних і денонативних дескрипторів, що являють, відповідно, сферу джерела і сферу мішені. Якщо в когнітивній теорії метафори модель взаємодії становить пара «джерело – мішень», то в дескрипторній теорії таких пар, що вступають в одномоментну взаємодію, безліч. І це дозволяє одноманітно описувати контексти вживаних метафор за допомогою баз даних. Тематично пов'язані поля сигніфікативних

дескрипторів формують метафоричні моделі, або М-моделі. Чим більше стабільних пар сигніфікативних і денотативних дескрипторів в М-моделі, тим більше її денотативна стабільність, яка піддається кількісному аналізу. Кількісно виміряти можна також денотативну різноманітність М-моделі – параметр, що означає, наскільки когнітивно навантаженим є сигніфікативний дескриптор М-моделі. Чим вища денотативна різноманітність, тим вище потенціал даної М-моделі в цьому дискурсі. Сукупність М-моделей, що використовуються в дискурсі утворює метафорика дискурсу [10, с. 11-13]. На підставі цієї теорії в Інституті російської мови РАН була розроблена методика інвентаризації метафор, створена база даних російської політичної метафори епохи перебудови. Ця база лягла в основу словника політичних метафор [11], що поклало початок дослідженням політичної комунікації: маємо на увазі проект зіставлення метафор епохи перебудови і періоду об'єднання НДР і ФРН [11].

Використовуючи ці принципи метафоричного аналізу в іншій своїй роботі О.М. Баранов описав метафоричні грані феномена корупції. Він показав, що, хоча існує зовнішня система несхвалення корупції і хабарництва, політики і підприємці віддають перевагу використанню органістичної метафори для характеристики цього явища, тобто сприймають його, як природне, неконфліктне. Органістичні метафори (*рослина-дерево, організм, культура/традиція, природа*) як визначає Баранов, вказують на те, що феномен корупції розглядається як такий, що не піддається раціональному втручанням і здатен до саморозвитку. Такі метафори-визначення корупції складають 74% в корпусі проаналізованих О.М. Барановим публіцистичних текстів, що дає йому підстави для висновку, що суспільство не знаходить позитивних ресурсів для боротьби із цим феноменом, фактично здалося і не спроможне протистояти корупції [9]. Змінити реальне ставлення до корупції в російському суспільстві дослідник пропонує в тому числі за допомогою запровадження в суспільний дискурс раціоналістичних метафор з категорій «Механізм», «Будова», «Виробничий процес», «Технологія». Вони, на його думку, уможливають пошук інструментальних, реально втілюваних

альтернатив розв'язання проблемної ситуації, здолають присмак втіленого в корупції трансцендентального зла і безсилля людини перед нею, що постійно підживлюється суспільною практикою.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть з'явилося чимало праць, які розглядають феномен метафори максимально повно – від висвітлення загального механізму її дії до аналізу конкретики її використання в наукових, художніх і політичних текстах. Варто згадати насамперед книги Е. Гоатлі «Мова метафори» та Р. Гіббса «Поетика Свідомості».

Для Е. Гоатлі при цьому очевидною актуальністю позначена проблема критеріїв розрізнення метафоричних та буквальних виразів. Навіть у фаховому середовищі істотні різнотлумачення викликають аспекти ідентифікації виразів як метафоричних: в одних випадках вислів витлумачують як метафору, в інших – як буквальний слововжиток. Е. Гоатлі формулює відмінності між метафорою та буквальними виразами в такий спосіб: характерними ознаками буквального слововжитку є конвенційність, несуперечливість, точність; натомість метафорі притаманні ознаки віддаленої подібності, неконвенційності, суперечливості й неточності [207].

Сучасний етап розвитку теорії метафори пов'язаний зі спробою подолати крайнощі класичного раціоналізму і водночас врахувати досвід філософського ірраціоналізму. Теоретичним підґрунтям цього слугувала поява когерентної теорії істини, різні варіанти якої концептуалізовані Р. Карнапом і Х. Патнемом. Ключова ідея зазначеного підходу полягає у визнанні залежності питання про істину від внутрішньої узгодженості й несуперечливості системи тверджень. Разом з тим на сучасну теорію метафори впливає концепція Г. Фреге і Б. Рассела, що прийшла на зміну метафізичній теорії значення. Розвиток останньої в контексті нової теорії референції визначає провідні принципи сучасного розуміння природи метафори [60].

Різним гносеологічним аспектам метафоризації у своїх працях приділяли увагу Н. Арутюнова [8], В. Василькова [25], Ф. Капра [74], М. Опенков [105], А. Уйомов [160]. Для усіх репрезентантів цього

дослідницького напрямку характерне закріплення за метафорою гносеологічного статусу, який багатьма опонентами ігнорується, заперечується чи ставиться під сумнів. Пріоритетне значення для розуміння гносеологічного потенціалу метафори має аспект аналогії як методу пізнання. Співвідношення і причинно-наслідкові зв'язки метафори та аналогії є доволі багатоманітними, що зумовлює їхню складність і актуальність цієї проблематики на тривалу перспективу.

Ефективність і коректність осмислення гносеологічної значущості метафори значною мірою залежить від врахування особливостей взаємодії чуттєвого та раціонального рівнів пізнання. Кожна метафора стає можливою лише як результат попереднього знання і пізнання. Вона тестує ці результати в спосіб застосування аналогій і екстраполяцій, немов перевіряючи на дієвість і дієздатність попередній масив когнітивного і гносеологічного досвіду.

З культурологічним аспектом у метафорології зближуються дослідження відносин, що виникають між метафорою та філософським дискурсом. Цією проблематикою позначені праці Р. Рорті, наприклад, [137]. Філософські ідеї настільки абстрактні, що нерідко не можуть бути сформульовані в термінах предметно-буквальної мови, придатної насамперед і в основному для позначення конкретних речей та їхніх ознак. Тому філософський дискурс, компенсуючи брак адекватних своєму змісту понять, конструюється в термінах метафоричної мови, і ця позиція розвинута в працях таких дослідників, як В. Додонова [61-62], М.Б. Нікітін [111], О.О. Опаріна [119].

Не існує метафор з універсальним і трансісторичним рівнем ефективності: кожен досвідний етап віддзеркалює відповідний набір адекватних метафор, а зміна досвідного етапу – подібно до зміни парадигми в науці – призводить до закономірної зміни сукупності дієвих метафор, оскільки попередній метафоричний інструментарій уже не спрацьовує, не забезпечує покладених на нього функціональних потреб.

До епохальних особливостей можна віднести, зокрема, пріоритетність оптичних метафор у часи античності як результат споглядального характеру гносеології і епістемології тієї епохи (наприклад, *голова* – «сфероподібне тіло» («Тімей»), *уява* – «око Лінкея» («Одісея»)), а також преференції, що надавалися механічним метафорам в епоху Нового часу, позаяк тоді домінував механістичний підхід до світосприйняття, а дійсність уподібнювалася насамперед механізму, від ефективності управління яким залежав буттєвий статус і перспективи як окремого індивіда, так і суспільств, держав і народів (наприклад, *державна* – *машина влади* («Левіафан»).

Зрештою, зміна знакових метафор і самих принципів метафоризації відбувається не лише внаслідок епохальних трансформацій, а й загалом – у часи інтенсивного розвитку пізнання і переходу кількості накопичених знаннєвих ресурсів у нову якість.

Ті, хто відрекомендовують себе реалістами, часто скеровують вістря своїх зусиль на боротьбу з метафорами – історичними, світоглядними, політичними, аксіологічними, смисложиттєвими тощо. Формально вони мають рацію, оскільки метафори в абсолютному значенні слова не є реальністю. Проблема, однак, полягає в тому, що справжньою реальністю не буває і дійсність, позбавлена метафор, оскільки «поведінка людей в історії визначається не лише й не стільки потребами, скільки суспільними ідеалами, уявленнями не лише про те, що є, але й про те, що має бути» [42, с. 20]. Тому лише варвар з абсолютно нерозвиненим абстрактним мисленням сприймає метафори буквально.

Для ілюстрації цієї тези Роберт Грін наводив приклад пацієнта психіатричної клініки, який був упевнений, що він – Ісус Христос. Хворий буквально затероризував персонал лікарні та пацієнтів закликами до покаяння. Ніякі ліки та методики лікування не допомагали доти, доки одного разу лікар не сказав: «Наскільки я розумію, у Вас є досвід столярної праці...». Пацієнт був змушений визнати, що такий досвід у нього справді наявний, то ж його одразу завантажили роботою по виготовленню книжкових полиць та

інших корисних речей. А коли столярний екстаз цілковито захопив хворого, то це позитивно позначилося на його психиці: релігійні фантазії інколи ще траплялися, проте вже відійшли на задній план, надавши індивіду можливість посісти гідне місце в суспільстві. «Метафора – це своєрідне дзеркало, яке відображає конкретне й реальне. Часто їй вдається зробити це ясніше й глибше, ніж буквальному змалюванню, адже коли маєш справу з непохитною впертістю оточення, тоді пряме спілкування лише посилює опір. З найбільшою очевидністю це виявляється тоді, коли вам доводиться обговорювати поведінку людей і вказувати на їхні недоліки або недосконалість. Ви досягнете значно більших успіхів, якщо побудуєте аналогію, своєрідне символічне дзеркало і проведете оточення крізь задзеркалля. Сам Христос розумів, що притчі – найкращий спосіб переконливо викласти урок, оскільки притча не настільки прямолінійна: вона дозволяє людям дістатися до істини самотійно» [43, с. 511-512].

Більшість сучасних дефініцій метафори є семантичними. Їхню основу утворюють процедури виявлення смислового рельєфу і побудови смислових ієрархій. Представники семантичного напрямку в теорії метафори вважають, що ефект метафори полягає насамперед в утворенні нового сенсу і розглядають феномен метафори як спосіб креативного генерування нових змістовних напрямів і смислових вузлів (перехресть). Як зазначає Л. Погасій, «семантична парадигма, або «філософія імені» зводилась до аналізу елементів поверхневих мовних структур (фонем і морфем) та їх класифікації. Д. Уїтні та Ф. де Соссюр концептуалізували тезу про те, що мова є системою відносин і нетотожних одиниць, але у кожній мовній розбіжності завжди можна виділити певну синхронну закономірність, яка дозволяє виробити на ментальному рівні цілком визначену систему правил, необхідних для комунікації» [127, с. 139].

Прагматична концепція метафори акцентує увагу на комунікативному аспекті метафоризації. Концептуальний підхід, що ґрунтується на прагматичному критерії, заперечує істотність когнітивного навантаження

метафор, наголошуючи на різновидах прагматичних причин, які лежать в основі того чи іншого випадку залучення метафори в процес комунікативного обміну. Прагматичний напрям зводить ефект метафоризації в основному до аналізу зовнішніх обставин виникнення метафоричного висловлювання і заперечує можливість створення нового сенсу всередині метафоричної конструкції. Зокрема, Е. Гоатлі відрекомендує метафору неконвенційним актом референції, який стає комунікативно можливим і доцільним унаслідок застосування критеріїв схожості: за відсутності такої критеріальної сітки використання метафори було б у край утрудненим, позаяк цей комунікативний засіб викликав би безліч різнотлумачень [207].

Дж. Серль визначає, що для розуміння метафоричного висловлювання слухач має виконати наступне: 1) з'ясувати, чи насправді вислів є метафоричним і чи необхідно вдаватися до його інтерпретації; 2) виявити всі можливі відмінності між «значенням висловлювання мовця» і «значенням речення»; 3) обрати з виявлених варіантів один, найбільш прийнятний для «значення висловлювання мовця» [141, с. 130]. Відповідно до такої схеми метафори «азартна гра», «ризиковий гравець», «гра в покер», якщо вони використані в публіцистичних текстах, де йдеться про міжнародну політику, матимуть негативний прагматичний потенціал, оскільки репрезентують такі ключові ідеї як ризикованість, небезпека, випадковість, успіх, провал. Метафору ж «шахова гра», яка використана в тих самих обставинах, найчастіше пов'язують з логікою, стратегією, аналітичною діяльністю. З огляду на це актуалізація політичного діяча як шахіста, що вдумливо вираховує кожний свій хід, більш позитивно впливає на реципієнта, аніж образ гравця в азартні ігри.

Зрештою, перелік концептуальних підходів до розуміння метафори можна й розширити: зокрема, дослідницьки перспективним слід визнати виокремлення таких підходів до визначення метафори: «інтуїтивний (заснований на інтуїтивному сприйнятті метафори), емотивний (що ґрунтується на зведенні сенсу метафори до її емоційного впливу),

формальний (що передбачає створення особливої формули метафори), інтенціональний (визнає провідним конотативне значення слова при блокуванні денотативного), контекстуальний (наполягає на вирішальній ролі контексту в розумінні метафори), а також конвенціональний (інтерпретує метафору залежно від деякої угоди) підходи» [90, с. 140].

Підводячи підсумок цієї частини дослідження, яка полягає в систематизації та узагальненні концептуальних підходів до вивчення метафори як комунікативного засобу, важливо відмітити, що сформоване ще в античній традиції розуміння світобудови як взаємодії логічного та ритричного начал вплинули також і на розуміння природи та сутності метафори, визначивши подальший розвиток наукового інтересу до цього мовного та комунікативного феномена. Якщо подивитися на філософську практику щодо метафори протягом останніх двох століть, то можна помітити, що філософська думка послідовно припускала можливість визначення метафори як особливого типу світосприйняття і світорозуміння, а також співвідношення між «логічним» і «нелогічним». Цей етап, безперечно, легітимізує певну зміну парадигм у вивченні метафори. Розкриваючи тотожність предметного і понятійного, метафора утворює передумови нової, більш вільної їх єдності. Одним з варіантів такої єдності є те, що метафора зводить філософські ідеї до простих, очевидних істин, розуміння яких не вимагає спеціальних знань. Тим часом, сама можливість метафори прояснювати зміст філософських текстів обумовлена наявністю в ментальних структурах людини надіндивідуальних сенсів, що дозволяє використовувати більш широкі асоціативні комплекси висловлювань.

2.2. Значення метафори в репрезентації сучасних форм соціального життя

Метафору часто використовують для вираження оціночної реакції на попереднє висловлювання, оскільки за її допомогою суб'єкт говоріння (висловлювання) може, як доводить, наприклад, Т.А. Воронцова [31],

зберегти емоційно-експресивний потенціал оцінки, викликаний необхідністю спонтанної реакції на висловлювання, і одночасно не переступити рамки дискурсивної норми. Остання в публічній комунікації має свою стильову специфіку, яка полягає в дотриманні правил публічного мовлення, пов'язаних з літературними та етичними нормами комунікації. Зважаючи на описані вище умови комунікації, можемо говорити про особливі дискурсивні умови, в яких знаходиться суб'єкт мовлення, висловлювання якого може бути спрямоване як безпосередньому партнеру по комунікації, так і непрямо – масовій аудиторії, яка почує (сприйме) це висловлювання в рамках таких публічних жанрів комунікації як, наприклад, теле-, радіовиступ, інтернет-мовлення, інтерв'ю, публічна дискусія тощо. А про висловлювання, у якому задіяна метафора і яке поміщене в описані вище умови, можна говорити вже як про риторичний витвір, за допомогою якого можна описувати дійсність і, більше того, конституювати її.

Як було показано в попередньому параграфі, дослідження метафори йде ще від античної традиції, зокрема від аристотелівського розуміння людини, яку він трактував як істоту, що має «логос» (і може користуватися в своїй діяльності логічними (теологічними) законами) та істоту, що має «ремос» тобто мовлення, і організовує свою діяльність за допомогою різного роду риторичних фігур, уможливлуючи тим самим співіснування феноменів космосу та соціуму (космос він розумів як логічно упорядкований порядок предметів та станів, а соціум – як хаотичний та непередбачуваний рух цих самих предметів у просторі. Риторичні фігури, на його думку, якраз і покликані поєднати обидва світи і віддзеркалити космос у соціумі) в індивідуальній та суспільній свідомості. Тобто, ще Аристотель описує риторіку як другий напрям людської природи, у якому діють інші закони, засновані на тому, що людина є істотою, наділеною мовленням.

Слід зазначити, що зі зростанням ролі риторики як джерела теорії мовної комунікації і як засобу формування досконалої «мовної особистості» [118, с. 196]. наприкінці XIX - на початку XX століть, посилюється і

дослідницький інтерес до риторичних фігур, і вже не тільки як до практичних інструментів, покликаних допомогти у виголошуванні промов з метою переконання аудиторії, а як до засобу, за допомогою якого можна конструювати, апробувати і освоювати різноманітні моделі реальності. Вважаємо, що це стало можливим ще й тому, що на цей момент вже були достатнім чином теоретично обгрунтовані та практично апробовані в публічному просторі (завдяки розвитку ЗМІ) більшість мовних жанрів, які: а) мали масову та множинну адресацію, б) вивищували роль окремого «діяча мови», що мав певний соціальний статус і «право на публічне висловлювання», в) легітимізували та виокремлювали серед інших видів мовлення інтелектуалізоване, але зрозуміле для широкої аудиторії мовлення.

Якщо згадати феноменологічну філософію, інтенціональний акт Е. Гуссерля, то можна сказати, що крізь призму риторичних фігур зокрема конститується дійсність: тобто дійсність мовлення стає дійсністю світу, в якому ми живемо. І ми не можемо ставитися до світу, як до наперед заданого і повністю залежного від нас. Коли ми розмірковуємо про світ, ми немовбито оформлюємо його за допомогою мови і ось тоді риторика набуває професійного значення, оскільки те, яким чином людина здійснює формування світу, які симетрії окреслює, а які тенденції відкидає, залежить не тільки від того, як вона світ описує, але й від того, як вона його сприймає. Отже до самого акту мовлення про світ (а будь-яке висловлювання є мовленням про світ і його феномени) та в процесі його, людина визначає саму структуру світу. Тобто світ дається нам у момент його риторичної репрезентації.

Іншими словами, вигляд реальності залежить від характеру дискурсу, що її виражає і який можна схематично зобразити так: у слухача є питання (потреба оратора висловитися може бути майстерно представлена аудиторії як її власна потреба в запитуванні), а мовець особливим чином його прояснює, роблячи відповідь «гранично зрозумілою». Тим самим оратор (мовець) за допомогою різноманітних риторичних кодів немовбито знімає зі

слухача тягар коливань і невизначеності. За цей «порятунок» від сумнівів і перенесення інстанції відповідальності на іншого слухач платить тим, що приймає пропоновану картину світу. І отже якщо репрезентація свідомо риторична, то в умовах конкретної міжособистісної взаємодії риторика виступає як інструментарій, який оформлює розуміння слухача відповідно до певного культурного зразка. У зв'язку з цим важливою дослідницькою задачею є розгляд механізмів створення легітимуючих конструктів, тобто вербальних моделей, за допомогою яких будь-яка нова реальність перекладається в ранг «нормальної», «своєї».

Одним з варіантів її вирішення є, на наш погляд, уведення в науковий обіг понять, які б по-новому пояснювали способи формування та існування соціальної реальності як комплексу уявлень, через які суб'єкт засвідчує дійсність (наявність) себе та світу, і себе в світі. Таким поняттям є т.зв. «риторична стратегема», розроблена і обґрунтована в 2014 році вітчизняними дослідниками Н.В. Поповою та Я.І. Артеменко. Отже «риторичні стратегеми – це наступальні риторичні прийоми, орієнтовані на досягнення риторичного консенсусу за допомогою конструювання прийнятної для всіх учасників дискусії реальності. Стикаючись з риторичною стратегемою, ми потрапляємо в «лабіринт віддзеркалень» думки Іншого, ідемо за ним, використовуємо його лексику, стилізуємо свою промову відповідно до заданого шаблону. Функції риторичних стратегем – попередження самостійних кроків опонента в суперечці і включення його контраргументів в арсенал відстоюваної позиції» [131].

Характеризуючи це поняття, автори обґрунтовують його нові властивості, які полягають у тому, щоб підкреслювати динамічний характер риторичної ситуації як наративу (з сюжетом, дієвими особами, місією та особливими засобами її досягнення); як можливості оперувати реальністю опонента, видозмінюючи її; як способу використання евристичного потенціалу опонента в інтересах мовця. Далі вони виділяють та обґрунтовують види риторичних стратегем – диверсія, гамбіт, лабе – завдяки

яким створюється образ реальності, у якому явищам дають зрозумілу та однозначну оцінку [131].

Зауважимо, що в рамках згадуваної вище статті автори розглядають переважно варіанти несприятливого риторичного конструювання реальності, результатом якого можуть стати зомбіфікація чи деградація аудиторії чи окремого реципієнта інформації. Але ж будь-який комунікативний процес амбівалентний, і використання риторичних прийомів може спричинити так само і процеси особистісного вдосконалення. Для ілюстрації такої позитивної риторичної стратегії наведемо фрагмент з публічного виступу капелана Андрія Зелінського, який він виголошував на заході TEDxUCU у 2018 році:

«Що таке **перемога**? У мене є своє визначення і, зазвичай, коли починаю про щось говорити, то пропоную визначення.

Так от, вважаю, що **перемога** – це виконане завдання, досягнута **ціль, реалізована мета або мрія, яка стала дійсністю**. Завдання, цілі, мета потребують конкретних параметрів, потребують чітких координат. Перемог абстрактних не існує. Часто кажу, що кожна **перемога потребує імені**. І перед тим, як Ви вирушите у свій шлях до своєї перемоги, пам'ятайте – Ваша перемога також потребує імені. Але цього замало.

Як **дійти до своєї власної** чи, зрештою, до нашої **спільної перемоги**? У Морській піхоті України ми віримо, що і один у полі може бути відважним воїном, але **перемога – завжди досягнення команди**» [148].

Як бачимо, у цьому фрагменті автор промови задається питанням про те, що таке перемога і, за допомогою певних риторичних фігур, розгортає динамічну картину втілення цього феномену від ідеї до реальності, збуджуючи у слухача цілий спектр знайомих йому відчуттів і налаштовуючи його на позитивне сприйняття тих аргументів, які він далі наведе у своєму виступі. Ось такою переконливою риторичною фігурою в даному уривку є метафора. Риторична, дискурсивна, аргументаційна й загалом комунікативна перевага метафори полягає в її лаконізмі та смисловій неостаточності, яку різні дослідники ототожнюють із «потенційною смисловою енергією»,

«розконцентрованою семантичною силою», «латентним комунікативним ресурсом» і т. ін. [124; 165; 193; 203].

Отже, істотна функціонально-інструментальна значущість метафори полягає в тому, що вона спроможна викликати чимало плідних евристичних асоціацій. Не випадково технології нейролінгвістичного програмування значну увагу приділяють механізмам ефективного поєднання метафор, метафоричних ресурсів, які справляють істотний, а подеколи й визначальний вплив на підсвідомість, на мотиваційно-спонукальну складову прийняття рішень. Для ілюстрації цієї тези наведемо приклад складної метафори, яка часто використовується в тренінгах із нейролінгвістичного програмування для корекції песимістичних настроїв учасника:

Бог зліпив людину з глини, і залишився у нього невикористаний шматок.

– Що ще зліпити тобі? – Запитав Бог.

– Зліпи мені щастя, – попросила людина.

Нічого не відповів Бог, лише поклав людині в долоню залишок глини.

Зміст цієї метафори такий: людина сама господар своїх настроїв та відчуттів (радість, смуток, тривога) і може моделювати й контролювати самостійно без втручання зовнішніх сил.

Передбачаємо, що метафора як комунікативно-риторичний інструмент високого порядку, що містить у собі, як було виявлено вище, результати рефлексії щодо явищ та фактів дійсності, є переконливим інструментом для побудови та форматування картини світу учасників комунікативної взаємодії. Окреслена особливість загострює аспект функціональних ресурсів метафори, доцільності та вміння застосовувати її з максимальною ефективністю.

У зв'язку з цим Р. Хоффман зауважує, що: «метафора може бути застосована як знаряддя опису і пояснення практично в будь-якій сфері: в психотерапевтичних бесідах і в розмовах між пілотами авіаліній, в ритуальних танцях та в мові програмування, в художньому вихованні та в квантовій механіці. Метафора, де б вона нам не зустрілася, сприяє поглибленню розуміння людських дій, знань і мови» [208, с. 152].

Окрім того, функція метафори полягає й у творенні певного візуального образу. Найпростіше це проілюструвати на прикладі формування понятійного апарату комп'ютерних наук. Спершу тут прижилися такі метафоричні терміни як «меню», «миша» або ж «джойстик» («joystick – паличка радості»). Наприкінці 1970-х вперше була використана метафора «робочий стіл» при створенні систем візуального інтерфейсу. Як зазначає В.Л. Авербух, більш ретельний аналіз цієї метафори показує, що її успіх пов'язаний перш за все з глобальною метафорою комп'ютерного світу як певного світового офісу. А далі поява Windows з іконічним інтерфейсом на базі метафори «робочий стіл» спонукала десятки мільйонів клерків по всьому світу почати використовувати персональні ЕОМ замість звичних друкарських машинок та калькуляторів [2].

Така візуалізація є важливим додатковим каналом сприйняття інформації. У багатьох випадках саме цей канал набуває вирішального значення для забезпечення необхідного інформаційно-комунікативного ефекту (особливо це стосується тих випадків, коли реципієнтом інформації є індивід, що належить до категорії «візуалів» – тих, на кого візуалізована інформація має вирішальний вплив). Якщо ж метафора сприймається суспільною свідомістю буквально, не об'ємно, а площинно, то не відбувається необхідної візуалізації, внаслідок чого метафора втрачає вплив і навіювальний ефект на індивідуальну та суспільну свідомість. Той же В.Л. Авербух, аналізуючи роль метафор у створенні людино-комп'ютерного інтерфейсу, зазначає, що «спроби спроектувати в рамках глобальної метафори світового офісу метафору «робоча кімната» не були успішними... інша глобальна комп'ютерна метафора «всесвітня павутина» [також] не породила подібної візуальної метафори» [2].

Виконання функцій обумовлене діапазоном і потенціалом наявних інструментальних ресурсів, які, в свою чергу, можна структурувати за принципом вірогідної та гарантованої функціональності. Якщо вірогідна функціональність спрацьовує лише за умови певних конкретно-історичних

обставин і особливостей, то ресурси гарантованої функціональності не втрачають своєї дієздатності за будь-яких умов і обставин, тому мають пріоритетне значення і найбільшу цінність [203].

Принагідно зауважимо, що «до переліку інваріантних властивостей метафори здебільшого зараховують такі функціональні чесноти: 1) здатність поєднувати процеси мисленнєвої та мовної творчості, 2) креативно пов'язувати випадкове та необхідне, 3) евристично унаочнювати ненаочне (й загалом те, що піддається процедурам унаочнення з великими труднощами), 4) увиразнювати контекстуально-ситуативну залежність, значущість латентних і периферійних факторів як сприйняття світу, так і артикуляції сприйнятого» [182].

Показовим у цьому сенсі є приклад метафоризації, яку здійснює герой роману Л. Толстого «Війна і мир» А. Болконський: герой спочатку проектує на старий дуб свою життєву фрустрацію, а потім, побачивши його невідомо прикрашений листям, черпає життєве натхнення й отримує від нього потужний психотерапевтичний ефект [14].

Метафора є своєрідним ключем до розуміння основ мислення. Вона виконує функцію «посередника» між емпіричним досвідом та мисленням, здійснює синтез понять і образів. Її принципи дії максимально гнучкі, тому надають можливість оперативно здійснювати зворотні трансформації: як від поняття до образу, так і від образу до поняття.

Приклад того, як за допомогою метафори можна презентувати психологічні проблеми та віднаходити способи їх розв'язання, описано в дослідженні Л.А. Варави. Матеріалом для дослідження стали матеріали її авторського тренінг-семінару «Щаслива жінка». Відповіді респонденток були піддані контент-аналізу асоціативних метафоричних образів щастя в повсякденній свідомості жінок. Авторка виявила наступні категорії метафор, які репрезентують поняття «щастя»: 1) природні явища (27%) – світло, сонце, вогонь; 2) рідні люди (21%) – сім'я, діти; 3) рослини (15%) – квіти; 4) різні

предмети (14%) – дім, вітрильник, дитяча долонька та ін.; 5) тварини (8 %) – птах, кінь; 6) почуття (7%) – гармонія, чудо, світло та ін. [24].

Аналізуючи отриманий метафоричний контент, авторка вдається до таких важливих висновків, які пов'язані з метафоричною репрезентацією щастя в соціальному дискурсі. По-перше, у абстрактних малюнках уявлення про щастя ідеалізуються, набувають неомовленості, загадковості і дуже часто надихають на широку інтерпретацію зображуваного. По-друге, метафори відрізнялися за ступенем оригінальності і це було пов'язано з індивідуальним досвідом людини, що включає не тільки її проблеми, а й особливості сприйняття світу, професію, оточення тощо. Якщо людина використовувала загальноприйнятні, поширені метафори щастя (наприклад, «синій птах»), то можна говорити по неї як таку, що потрапила в мережі суспільних (культурних родинних тощо) стереотипів, які стоять за цим символом і наказують їй, як їй ставитися і реагувати на ті чи інші обставини.

Працюючи з метафорою такого клієнта, опрацьовуючи буквальный контекст і знаходячи зв'язок з реальністю, фахівець може з достатньою точністю зрозуміти, що відбувається в житті автора метафори і при необхідності створити нову метафору, якій будуть відповідати інші почуття, інші патерни поведінки, інші ресурси, які допомагають змінити життя. Авторка дослідження описує приклад, коли учасниця, яка метафорично виразила щастя у вигляді «червоних вітрил» (теж досить стереотипний і давно поширений в нашій культурі образ) у результаті допомоги фахівця, яка запропонувала їй «буквальне прочитання» цього образу, осмислила його наступним чином:

«Вітрильник рухається назустріч своїй мрії і до нових можливостей. Він може пригальмувати і навіть сісти на міліну або потрапити в шторм. Команда може не дорахуватися члена екіпажу або, навпаки, можуть приєднатися нові попутники. Важливо те, що у вітрильника є мета і мрія, які вказують йому шлях допомагають бачити сонце навіть тоді, коли небо

затягнуте хмарами. І є будинок, де люблять і чекають, куди радісно повертатися» [24].

Постійне звернення до цього образу як до дороговказної нитки, підкреслює Л. Варава, дозволило учасниці семінару зайняти активну позицію у власному житті [24].

Як бачимо, метафори експлікують одні явища в термінах інших, допомагаючи встановити між ними асоціативні паралелі, зумовлені спільними сутнісними ознаками. З цих причин метафоричне впорядкування реальності може вважатися одним із способів репрезентації реальності й соціальної регуляції. Загалом метафора є одним із найбільш потужних спонукально-креативних артикулятивних інструментів, якими ми володіємо для перетворення дійсності у світ, когерентний меті й завданням людини. Вона «антропоморфує» будь-яку реальність, надаючи нам можливість ефективно пристосуватися до навколишньої дійсності. Допомагаючи людині вроси, вжитися в світ, у соціальну і фізичну дійсність, структуруючи та ієрархізуючи наше бачення світу, метафора виконує важливу світоглядну функцію. Наведений вище приклад наочно демонструє, як за допомогою метафори можна організувати сприйняття і відкорегувати орієнтації в сучасному світі. Як тільки клієнт, підкреслює Л.А. Варава, починає взаємодіяти зі своїми символами і метафорами, інформація починає змінюватися і розгортатися. І метафора, яка презентує обмеженість у думках, почуттях та зразках поведінки, при правильній роботі з нею може трансформуватися в таку, яка розширить сприйняття та досвід людини, а отже надихне її на нові продуктивні дії та розвиток нових ресурсів [24].

Із тези про вмонтованість метафори в мислення закономірно виводиться оцінка її пізнавальної функції, її сугестивності і моделююча роль: метафора не лише асоціативно увиразнює уявлення про об'єкт, а й задає певний світоглядний алгоритм, стиль мислення про нього [179; 192; 202]. П. Рікер не випадково наголошував на значущості й значною мірою

визначальності асоціативної та моделюючої функцій метафори, спроможних змінювати бачення людьми світу, спосіб сприйняття речей [136].

Як показала у своїй роботі Я. Гудзенко, творення моделі передбачає наявність несумісних між собою репрезентацій, і в метафорі ця властивість виражена експліцитно [46]. Адресат висловлювання (читач, слухач) прагне відчувати зв'язок між атрибутами референтів (тобто об'єктом називання і тим об'єктом, за допомогою якого це називання відбувається), і чим цей зв'язок зрозуміти важче, тим сугестивніша (сильніша) метафора [100]. Іншими словами, коли ми використовуємо метафору, в нас присутні дві думки про дві різні речі, причому ці думки взаємодіють між собою всередині одного-єдиного слова чи виразу, чиє значення як раз і є результатом цієї взаємодії. З іншого боку, в метафорі імпліцитно присутнє протиставлення між повсякденним баченням світу і незвичним, таким, що відкриває сутність предмета, як зазначає та ж Я. Гудзенко, в неї «покладено і хибність, й істину, і "так", і "ні". Вона відбиває суперечливість відчуттів, вражень і почуття. В метафоричному висловлюванні можна побачити як скорочене порівняння, так і скорочене протиставлення. В першому випадку підкреслюється роль аналогічного принципу у формуванні думки, в другому – акцент переноситься на те, що метафора обирає найкоротший і нетривіальний шлях до істини, відмовляючий від узвичаєної категоризації [46].

Метафори закріплюють знання й особливості сприйняття понять і об'єктів, накопичені багатьма поколіннями [23, с. 16]. Доволі показовою для ілюстрації цієї тези є книга Б. Нормана, в якій проілюстровано, яким чином мова слугує не лише потребам людського спілкування, передачі інформації і самовираження особистості, а й використовується для багато чого іншого: розважає, смішить, дивує, захоплює і т. ін. [116]. Йдеться про різновиди мовної гри, творцем якої є людина, а об'єктом спостереження й роздумів – словесні жарти, анекдоти, каламбури, масова поетична творчість тощо.

Дослідники гумористичних явищ стверджують, що все комічне ґрунтується на розбіжності, несумісності, невідповідності, контрасті.

Приміром, каламбур будується на зіткненні несумісних понять, і це зіткнення не може бути повністю довільним. Потрібна свого роду зачіпка, яка виправдовує зіткнення. Метафора і грає роль такої зачіпки. Вона скріплює незбіжні один з одним виміри, пояснює їх близьке розташування, не враховуючи при цьому їх несумісність. «Механізм тут такий: береться метафора, а в фіналі раптом дається її буквальне прочитання, тобто підключається погляд людини, що знаходиться за межами тієї системи уявлень, одним з виразів якої є введена ... метафора» [89, с. 31].

- Щось мозок не варить ...

- І правильно: це повинен робити шлунок! (Live4Fun. Чувство юмора рунета. URL: <https://live4fun.ru/>).

Для адекватного сприйняття комунікативного потенціалу і функціонального покликання метафор треба враховувати, що «людина не просто живе в світі якостей і властивостей, логічних класів і субституцій; вона знаходиться в смисловому полі смислів та подій, котрі створюють ці смисли. Виникає запитання: якою є природа цих смислів? З феноменологічної точки зору проблему можна сформулювати наступним чином: метафора не виокремлює абстрактних ознак та якостей, а виявляє смисловий образ самої сутності предмету – як зазначав Борис Пастернак, «не сутність речей, а оречевленість сутності». Таким чином, метафора як цілісна подія має справу не з ототожненням різних предметів, а з розрізненням, розмежуванням всередині одного предмета, зі специфічною відмінністю предмета від самого себе.

Метафора претендує на функціональний статус смислового зображення речі. Не викликає сумнівів, що вона «модельно породжує річ: «переносячи» її в інший ракурс, вона в такий спосіб створює нове бачення речі. Вочевидь потребують увиразнення смислові параметри метафори, адже попри конвенційне сприйняття її як перенесення імені, існують тисячі й мільйони випадків перенесення, які не мають нічого спільного з метафорою. Ось лише декілька прикладів. Слово «монета» означає відчеканений металевий

предмет, який опосередковує торговельні операції. Однак спочатку монета дослівно означала «та, що умовляє, повідомляє, оповіщає» і була прізвиськом богині Юнони. В Римі навіть існував храм Юнони Монети, при якому діяла служба чеканки. Власне, цей придаток і відібрав у Юнони ім'я, тому вживаючи слово *монета*, в наш час уже ніхто не згадує про гонорову богиню.

Важлива змістовно-функціональна особливість метафори полягає в тому, що вона містить декілька евристичних смислових вузлів, які перекидають асоціативний місток до різних змістовних перспектив і проблемних кейсів. Творець метафори не просто живе в світі якостей та властивостей, логічних класів та субституцій; він перебуває в напруженому полі смислів та подій, які ці смисли інституують. З цього приводу Х. Ортега-і-Гассет зазначав: «Воістину дивовижною є в людині мисленнєва потреба замінити один предмет іншим не стільки з метою оволодіння предметом, скільки з бажання приховати його. Метафора спритно приховує предмет, маскуючи його іншою річчю. Метафора взагалі не мала б смислу, якби за нею не стояло інстинкту, який спонукає людину уникати занадто реального» [120, с. 251].

Переконатися в цьому можна і на рівні буттєвих реалій: ефективність метафори часто перебуває в безпосередній залежності від її «неправильності», незвичайності. Така семантична курйозність часто призводить до когнітивного дисонансу – дискомфорту, викликаного поєднанням суперечливих (почасти несумісних) смислових образів, рельєфів і стилів. Силу метафорі надає взаємодія між, здавалося б, непоєднуваними смислами, які сполучаються в цілісну концептуальну схему. У вдалих випадках метафора перетворює хибне ототожнення на доречну аналогію; в разі осічки вона залишається просто фразою, що не є інструментальним провалом. Зрештою, «кожен тип осмисленої мови базується на вживанні метафор. У широкому сенсі метафора є застосуванням слів у непрямому

значенні, тобто «перенесенням» смислу або значення з одного класу явищ та предметів на інший клас» [194, с. 47].

Когнітивний дисонанс відображає невідповідність між знаннями; думками і переконаннями. В сфері здійснення адекватного вибору мовних засобів для реалізації комунікативних завдань ключового значення набуває значущість елементів, що входять в сферу повідомлення: саме вони визначають сприйняття інформаційного повідомлення, зокрема, яким воно буде – консонансним або дисонансним [121; 166; 217].

Особливу роль в реалізації когнітивного дисонансу відіграє неузгодженість в сфері фонових знань комунікантів, в тому числі – знань стосовно смислових параметрів мовних засобів. Окрім власне мовних чинників когнітивний дисонанс обумовлений також екстралінгвістичними факторами – на кшталт соціокультурного і ментального середовища, соціального і посадового статусу співрозмовників; їх гендерно-вікових характеристик, національної та конфесійної приналежності тощо. Зрештою, якщо навіть тести Роршаха у різних людей викликають істотно відмінні образи й асоціації, то що вже говорити про сприйняття інтелектуальних форм якісно вищого й складнішого ґатунку – в цьому випадку різнотлумачення можуть коливатися в безпрецедентному діапазоні. Існування механізму метафори відкриває можливості створювати з її допомогою нові мовні значення, в результаті чого метафора з фігури мови трансформується в мовний знак, що призводить до втрати словом (словосполученням) попередньої референції і до набуття нової. Для прикладу: «Ерос у Маркузе постає метафорою смерті як повної відсутності бажань, їх немов тотального задоволення. Ерос у нього ототожнюється з Танатосом. Недарма у нього з'являється термін Велика Відмова, та ще й з двох прописних. Це і є графіка смерті» [22, с. 214-215].

Багатоманітність комунікативного інструментарію не лише не знімає, а й додатково загострює питання щодо меж застосування і доречності метафор. Перспективним напрямком досліджень є виявлення способу і форм

утворення метафори. Т. Лаврук визначає, що від способу генерування метафори (подібність, аналогія, загальноприйняті або вільні асоціації тощо) залежить роль, яку конкретна метафора відіграє (спроможна відіграти) у формуванні картини світу мовця. Наприклад, «якщо метафора будується на підставі системи загальноприйнятих асоціацій, то вона переносить на незнайомі предмети і явища властивості відомих або стереотипну щодо них оцінку, структуруючи в такий спосіб наше бачення, розуміння світу. Якщо ж метафора формується на підставі вільних асоціацій, то вона – навпаки – часто призводить до зламу стереотипів, дозволяє поглянути на світ через поліваріативність суб'єктивного світосприйняття» [90, с. 141].

Принцип функціонування метафори зводиться насамперед до взаємодії носія і предмета порівняння, в процесі якого народжуються нові смислові рельєфи. М. Блек зауважує, що хоча всім більш-менш зрозуміло, як метафора спрацьовує, принципово неможливо визначити, що таке метафора, – можна дати лише прагматичне її визначення [22]. В його моделі метафора є результатом інтеракції об'єктів, а не думок. У класичній праці «Метафора» [22] він критикує субституційний підхід до аналізу метафори. На його думку, «метою метафори не є заміщення формального порівняння або будь-якого іншого буквального твердження – вона володіє власними оригінальними ознаками» [22, с. 152], головна з-поміж яких – здатність *створювати*, а не *висловлювати* схожість.

М. Блек використовує поняття системи загальноприйнятих асоціацій. Її сутність полягає в тому, що взаємодіють дві системи концептів: до головного об'єкта додається система асоційованих імплікацій, пов'язаних із допоміжним об'єктом. У результаті утворюється дещо нове, яке не зводиться до суми компонентів значення, а інтерпретація кожного об'єкта також змінюється. Метафора в цій схемі діє як особливий фільтр: завдяки проектуванню головного об'єкта на сферу допоміжного через систему імплікацій задається нова перспектива бачення об'єкта [22].

Для ілюстрації цієї ідеї М. Блек застосовує аналогію із закопченим склом, на якому прокреслені лінії. Якщо крізь це скло дивитися на зоряне небо, то його образ буде організований конфігурацією цих ліній. М. Блек пропонує розглядати метафору як таке скло, а систему загальноприйнятих асоціацій – як лінії, що утворюють малюнок. Таким чином, метафора як своєрідний механізм семантичної фільтрації задає певний спосіб бачення об'єкта. Звідси – прямий шлях до аналізу концептуальних метафор, які формують мислення, а також базових метафор, котрі формують когнітивні моделі – інваріантні структури, що об'єктивувалися на рівні культури й слугують детермінантами формування загальної картини світу.

У структурі дискурсу він виявляє декілька типів метафор, які беруть участь в когнітивно-дискурсивному моделюванні дійсності: *базові метафори* (метафори, що сприяють пізнанню); *концептуальні метафори* (метафори, які залучають фонові знання суб'єкта); *темпоральні метафори* (метафори, котрі заповнюють інформаційні прогалини за рахунок встановлення темпорально-локальних і причинно-наслідкових зв'язків, визначають «точки референції»); *лінійні метафори* (при лінійному дослідженні дискурсу і структури кореферентності ланцюжка метафора постає сполучною ланкою протилежних або схожих когнітивних структур в межах одного або декількох кореферентних ланцюжків); *холістичні метафори* (метафори, котрі сприяють активації когнітивних структур у різних часових площинах дискурсу, пов'язуючи дискурс вертикально, об'єднуючи воєдино сегменти інформації про події, що відбуваються в різні періоди часу, створюючи багатовимірність відображення дослідів); *міфологічні метафори* (метафори, які відповідають за метафоричну функцію мови) [22].

Лакофф і Джонсон виокремлюють три типи метафор: 1) *орієнтаційні* (в яких зафіксовано наш досвід просторової орієнтації в світі); *структурні* (котрі використовують досвід однієї сфери для артикуляції в іншій концептуальній сфері); *онтологічні* (що апелюють до досвіду з фізичними

об'єктами і змальовують абстрактні явища на кшталт емоцій та ідей за аналогією з матеріальними об'єктами) [91].

Згідно з Н. Арутюновою, існують достатні підстави для виокремлення принаймні таких типів метафори:

1) *номінативна* метафора (перенесення назви), яка полягає в заміні одного значення іншим;

2) *образна* метафора, котра народжується внаслідок переходу ідентифікуючого значення в предикатне і слугує розвитку фігуральних значень та синонімічних засобів мови;

3) *когнітивна* метафора, що виникає в результаті зсуву сполучуваності предикативних слів і створює полісемію;

4) *генералізуюча* метафора, яка стирає межі між логічними порядками слова і стимулює виникнення логічної полісемії [8, с. 366].

Доволі показово, що «мовні явища на кшталт наказів, вимог, заповідей, заборон, обіцянок (обітниць), погроз, осудів, лайки, прокльонів, благословення і т. ін., утворюють істотну складову позаконтекстної дійсності. Всі вони так чи інакше інтонаційно зумовлені... Ключове значення має тональність, автономна від звукових і семантичних елементів слова (та інших знаків). Тональність нашої свідомості слугує емоційно-ціннісним контекстом як розуміння прочитаного або почутого тексту, так і створення нового тексту» [106, с. 387-388].

У дослідницькому середовищі конвенційних ознак набула теза, згідно з якою очевидна перевага метафори полягає в тому, що вона сприяє структуризації множинності альтернатив, необхідних для оптимального прийняття рішень. Приміром, метафора «корабель історії» спонукає до розгляду таких варіантів дій: а) змінити курс корабля, б) провести ротацію частини команди, в) викинути за борт капітана, г) повісити кого-небудь на реї, г) взагалі затопити судно.

Дж. Міллер пропонує розв'язання проблеми істиннісного значення метафори шляхом співвіднесення її із загальним розумінням тексту і

контексту [106]. Оскільки в процесі розуміння читач виходить із презумпції істинності авторського концепта, а буквальна інтерпретація метафори майже завжди помилкова в реальному світі і породжує напругу, то Дж. Міллер пропонує розмежовувати істину-в-світі та істину-в-моделі, наполягаючи на неприпустимості змішування текстового концепту та концептів реальності.

Одним з найвідоміших у соціально-філософському дискурсі результатів метафоричного осягнення дійсності є тоффлерівська метафора “трьох хвиль”. Як зазначав сам її автор, «розуміння конфліктів, спричинених зіткненням цих хвиль, дає нам не лише чіткий образ альтернативного майбутнього, але й рентгенівський знімок політичних та суспільних сил, які на нас впливають» [157]. Не в останню чергу це розуміння виникло на ґрунті осмислення тих хвиль перемін, які були викликані освоєнням нових територій, міграційною рухливістю населення, колонізаційними процесами.

На думку Дж. Міллера, характерною ознакою метафори є загострення аперцептивної проблеми, тобто проблеми співвіднесення нової інформації з уже наявною понятійною системою. З цієї точки зору в структурі метафори можна виокремити: а) референт, що задає поточну тему; б) релят – концепт в структурі відомого знання, з яким співвідноситься референт; в) відносини подібності між ними, які породжують нову інформацію. Напруга, що виникає з причин нерелевантності текстового концепту концептові реальності, з яким співвідноситься референт, знімається пошуком подібності між ними за якомога більшою кількістю підстав. Метафорична інформація додається до концепту реальності таким чином, «щоб її істинність якомога менше суперечила нашим уявленням про реальний світ» [106, с. 247].

Механізми перенесення смислів – від засвоєних попереднім досвідом зразків до нових соціальних реалій – завжди таять у собі небезпеку примітивізації або й викривлень. Навіть безвідносно до суб’єктивних бажань дискутанта неточна чи непрозора метафора може формувати у суспільній уяві спотворені образи подій і явищ. Коли ж ідеться про опозицію “ми – вони”, схильність до метафорології майже автоматично призводить до

сакралізації “свого” й відторгнення інакшості, стереотипізації на основі пошуку “історичних ворогів”. За Є. Шейгал, саме опозиція “свої – чужі”, трансформована у вигляді “друг – ворог”, визначає специфіку політичного, так само як опозиція “добро – зло” є базовою для сфери морального, “чудове – бридке” для сфери естетичного, “рентабельне – нерентабельне” – для економічної сфери. Будь-які ціннісні протиставлення у політичному дискурсі є похідними від опозиції “друг – ворог” [180].

Приклад того, як некоректне застосування метафор здатне призводити до хибної метафорології («віртуалізації дискурсів за допомогою квазіметафоричного стирання кордонів між буквальним і фігуральним») демонструє українська дослідниця Л. Нагорна. У контексті моделювання соціальних відносин вона показує розширення простору т.зв. концептуальних метафор в українському аналітичному дискурсі. «Задовго до того, – пише вона, – як збройний конфлікт на Сході України став фактом, певні політичні сили в Україні посилено конструювали комплекс морбідальних метафор, тобто таких, які використовують стереотипи “хворого суспільства”. Метафори, створювані за цим зразком, мають переважно емотивний характер і об’єднуються концептуальними векторами агресивності й тривожності [109].

Розпочинаючи своє розслідування, коли вітчизняні політичні актори, і аналітики, що їх обслуговували, вирішили, у супереч теорії раціонального вибору, керуватися політичними орієнтирами ринку, вона знаходить перший болючий для українського суспільства символічний соціокод, який і задав відправну константу суспільній свідомості наших співгромадян. Таким символічним соціокодом вона вважає метафору «двох Україн», яка була розкручена в суспільному дискурсі в ході президентської кампанії 2004 р. «Спочатку політтехнологи поділили країну на регіональні “зони”, докладаючи зусиль до того, щоб представити прихильність до певного кандидата у категоріях “свій – чужий”. “Свої” ціннісні уподобання подавалися як єдино правильні, а в ціннісних пріоритетах “чужих” вбачалися ознаки недолугості або зомбування. Ключовим елементом таких

політтехнологій було конструювання метафор за негативно-оціночним шаблоном – разом з висуненням на перший план у політичній агітації найбільш “чутливих”, “роз’єднуючих” тем і чіткою ідентифікацією кожного “полюсу” з певним кандидатом. Політизація й психологізація регіональних розбіжностей увінчувалася, як правило, конструюванням концепту “загрози” для України від перемоги носія протилежних поглядів» [109, с. 64].

Таким чином, метафора та її інтерпретаційні контексти створюють небачені можливості для розширення аналітичного дискурсу в науці та культурі, який має, однак, убезпечуватися від примітивізації чи викривлень внаслідок непорядного чи свідомо маніпулятивного використання метафор.

2.3 Метафора в мережевому суспільстві

Домінуючою парадигмою світорозуміння сьогодні є мережа. Мова йде про соціальні мережі, мережне суспільство або «суспільство мережі», мережу знання, мережевий менеджмент, мережеву культуру тощо. Слід зазначити, що ще не так давно формування мережевих теорій в соціальних науках сприймалося вченими виключно як метафора або ж аналітична модель [80]. Дослідники, які вважаються «піонерами мережевого підходу» – Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі – для опису нового підходу до осмислення сутності суспільства та специфіки соціального теж використовували більш сприйнятливі для наукової спільноти контенти та поняття, аби маркувати нове розуміння соціальної реальності. Приміром, Е. Дюркгейм в роботі «Елементарні форми релігійного життя» [204] розмірковує про ритуали, що дозволяють індивіду орієнтуватися в соціальному просторі й «ці “колективні репрезентації” оселяються в розумі людини та діють як гіроскопи, що спрямовують людей до певних видів взаємодії та утримують їх від інших видів» [204]. Розвиваючи цю тезу Е. Дюркгейма, Р. Колінз виводить поняття мережі ритуальних взаємодій, тому що мережа не сприймає жорсткості і відрізняється варіативністю [81].

Г. Зіммель, постулюючи питання про онтологічні засади суспільства, доходить висновку, що соціальне конститується суб'єктами, їх відносинами і взаємодіями. Суспільство розуміється Г. Зіммелем як динамічне, оскільки воно є процесом взаємодії людей [70, с. 513].

Глибоке філософське осмислення феномен мережі отримав в роботі «Тисяча плато» Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі. Використовуючи метафору різоми, вони детально описали методологію і онтологію мережі. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі сформулювали основні характеристики мережевої організації, такі як гетерогенність, множинність, одночасність локалізованих організацій і безперервність руху в прагненні вийти за власні межі. Беручи відносність різоми як факт, автори «Тисячі плато» акцентують свою увагу на структурі мережі, її характеристиках та властивості, оскільки «у безлічі немає ані суб'єкта, ані об'єкта, є тільки визначення, величини, вимірювання» [54, с. 14]. Різома за своєю суттю тотальна, знеособлена і варіативна, «у неї немає ані початку, ані кінця, але завжди середина, з якої вона росте і переливається через край» [154, с. 37].

Таким чином, наприкінці 1980-х рр. у Франції були закладені фундаментальні основи мережевої теорії, яка сьогодні стала методологічним апаратом. Саме в цей час мережа починає набувати форму поняття, а не використовуватися в якості метафори [187]. Досліджуючи метафоричність мережі, В.В. Василькова вважає, що метафора може виступати в якості «когнітивного механізму, здатного за допомогою рухомого семантичного зсуву «рамки» і «фокусу» продукувати нові образні моделі, на основі яких згодом створюються нові теоретичні положення» [25]. Від цього моменту можна говорити про метафору вже як індикатор трансформації реальності і становлення нового знання, що маркує собою пошук нового розуміння і народження іншої онтології. Пояснимо це більш детально.

На етапі становлення нового знання, коли відбувається вербалізація нових уявлень та потрібні нові мовні засоби для адекватної інтерпретації отриманої інформації та введення її в загальну систему знання, за допомогою метафори немовби вибудовується нова (інваріантна) концептуальна система з

новим смисловим простором та новими виробленими смислами. Дж. Лакофф та М. Джонсон називають цей процес основою категоризації: певні властивості об'єкта або соціального факту акцентуються, висвітлюються, а інші, навпаки, притлумлюються. І саме метафора, як стверджують названі автори, задає потрібний фокус категоризації [91, с. 43].

Окрім того, за допомогою метафори думка вільно переміщується з одного смислового простору до іншого, при цьому специфічний фокус уваги на певні властивості об'єкта чи факту зберігаються. Отже, пов'язуючи різні семантичні концепти (до того логічно несумісні), вона поєднує різні пласти людського досвіду, створює процедури обробки різних структур знання і забезпечує вихід на абстрактний рівень мислення [187].

Відомий історик науки Ф. Капра усю історію науки представляє як зміну базових метафор, тобто як зміну типів обґрунтування знання [74]. Він пише, що «мережеве мислення» змінило не тільки наш погляд на природу, а й наш спосіб опису наукового знання. Так, протягом кількох століть, показує дослідник, вчені й філософи стосовно до знання використовували метафору будівлі, з витікаючими звідси численними архітектурними метафорами. Стало звичним говорити про фундаментальні закони, основоположні принципи, про основні будівельні блоки або цеглу, про те, що будівля науки має будуватися на надійному фундаменті. Коли відбувалися значні наукові революції, то це сприймалося так, ніби зсуваються основи науки, увесь її фундамент. Ця метафора відповідала механістичному світогляду, відповідно до якого світ є зібранням об'єктів. Вони як елементи системи взаємодіють один з одним, і, отже, між ними існують взаємини, проте ці взаємини вторинні.

Ще один приклад базової метафори, яка характеризує епоху, наводить відомий сучасний історик Юваль Ной Харарі, зауважуючи, що в XIX столітті вчені порівнювали мозок і розум із паровими двигунами. Бо паровий двигун на той час був останнім технічним досягненням, отже, і люди, намагаючись пояснити рух життя, вдавалися до цієї аналогії. «Розум і тіло складаються із трубок, циліндрів, клапанів та поршнів, які нагнітають та скидають тиск,

виробляючи тим самим рухи та дії» [172, с. 141]. На підтвердження цього міркування він наводить цитату із З. Фройда, який порівнює незадоволену статеву енергію призовників до армії із затиснутою парою, яка на виході може спричинити сплеск військової агресії: «Армії використовують статевий потяг для підігрівання войовничості. Армія забирає до своїх лав юнаків на піку статевого збудження, обмежує солдат у можливостях займатися сексом і скидати внутрішній тиск, який в підсумку накопичується. Далі армія переспрямовує цей стримуваний тиск і дає йому змогу вийти у формі військової агресії» [172, с. 142].

Розмірковуючи далі, Ю. Харарі вказує, що з настанням нового часу і появою нових стратегічних для розвитку людства технологій, з'являється нова метафора: «ми порівнюємо людську психіку із комп'ютером, що обробляє дані, а не з паровим двигуном, що використовує тиск» [172, с. 142].

Ф. Капра зазначає, що в сучасному природознавстві самі об'єкти є мережами взаємовідносин, включеними в більш великі мережі. Тепер відносини є первинними, а кордони помітних патернів («об'єктів») - вторинними. Так, живий світ постає у вигляді мережі взаємовідносин, а метафора мережі змінює метафору будівлі. «Матеріальний всесвіт розглядається як динамічна павутина взаємопов'язаних подій. Жодна властивість будь-якої частини цієї павутини не є фундаментальною; усі вони впливають з властивостей інших частин, і загальна узгодженість їх взаємозв'язків визначає структуру всієї павутини» [74].

«Нове розуміння реальності вимагає і нових способів її опису – знання має являти собою взаємопов'язану мережу понять і моделей, в якій відсутні основи», – підкреслює Ф. Капра, зазначаючи, що уявлення про наукове знання як про мережу понять і моделей, в якій жодна частина не більш фундаментальна, аніж інша, було сформульовано в 1970-і рр. фізиком Джефрі Чу у вигляді так званої бутстрап-теорії. Філософія бутстрапа не тільки відкидає ідею фундаментальних цеглинок матерії, але взагалі не приймає ніяких фундаментальних сутностей – ані фундаментальних констант, ані фундаментальних законів або рівнянь. І по мірі того, як цей

мережевий підхід поширюватиметься в наукових колах, ідея знання як мережі безсумнівно буде знаходити все більше прихильників [74].

Для опису сучасного суспільства також прийнято використовувати метафори, які можуть слугувати логічним каркасом макросоціологічних, соціетальних концептів. Як зазначає В. Василькова, в історії соціальної думки найбільш впливовою метафорою такого роду, що обґрунтовує стійкість і зв'язність частин, є метафора *суспільства як цілісного організму*, і саме вона послужила поштовхом для формування системної теорії (і ширше – системного підходу) в соціології, здатної з позицій холізму описати багатовимірну структуру суспільства в її розвитку [25].

І попри те, що сформовані на цій метафоричній основі категоріальні патерни опису соціальної реальності до цих пір продовжують ефективно працювати в певній когнітивній зоні, фіксуючи усталені соціальні зв'язки в ситуації відносної стабільності, уже з 1980-х рр. в соціогуманітарному знанні формується новий гештальт соціального світобачення – основним фокусом уваги стають нова соціальна онтологія «плинної сучасності» і відповідні їй принципи опису соціогенези (динамізм, нестійкість, стохастичність, нестабільність, конструктивістська роль соціальних суб'єктів), тобто принципи, що обґрунтовують нестабільну і нестійку зв'язність. Об'єднуючою, «парасольковою» метафорою для опису цих онтологічних феноменів «павутини соціального життя» (якщо використовувати термін Ф. Капри) є *метафора мережі*.

Властивості мережі – нерівномірність, динамічність та можливість трансформації – виявилися найбільш перспективними для опису динаміки соціального структурування. Одна з найбільш відомих спроб такого опису – нова соціальність З. Баумана. Остання, за Бауманом, це соціальність «ослаблення зв'язків», породжуваних новим типом невизначеності: «Сучасні страхи, тривоги й образи створені для того, щоб переживати їх на самоті. Вони не складаються, не акумулюються в «загальну причину», не мають якоїсь певної, а тим більш очевидної адреси» [15, с. 160]. Сучасна

невизначеність породжує потужну індивідуалізацію – вона не об'єднує людей задля захисту спільних інтересів (як це було раніше), а розділяє їх.

Порушуються самі основи минулої солідарності. Це пов'язано з тим, що використання робочої сили стало короточасним і залежить від невизначених обставин, позбавлених твердої перспективи, тобто, як зазначає дослідник, правила гри змінюються занадто швидко й непередбачувано. Місце роботи сприймається тепер не як «загальне постійне місце проживання», де людина збирається стійко переносити неприємності і виробляти прийнятні правила співжиття, а як «наметовий табір, де людина зупинилася лише на кілька днів і може покинути його в будь-який момент, якщо пропоновані зручності не надані або незадовільні» [15, с. 161]. Для характеристики модерного суспільства, він наводить, знову ж таки, метафоричний опис М. Грановеттера: сучасне суспільство – це суспільство «слабких зв'язків». Коли відсутні підстави для формування спільних інтересів, зникає потреба і необхідність самого «мистецтва діалогу» як прояви стабільних, довгострокових, сильних зв'язків. Втрачається стимул для важкої і часом жертвовної роботи зі збереження й розвитку партнерських відносин, тривалих людських відносин. Стають нормою принципи «тимчасового співжиття», коли розрив відносин можливий в будь-який момент і з будь-якої причини, як тільки зникають необхідність або бажання їх продовжувати [15].

Ще одним атрибутом сучасного капіталізму, що породжує «ослаблення зв'язків», є конс'юмеризм з його інтенсивною зміною споживчих запитів і бажань. Тепер немає сенсу триматися за застарілий або неякісний продукт – слід просто знайти новий і вдосконалений (легше замінити одного, ніж зберігати його) [15, с. 176]. Це веде не просто до тотальної тимчасовості партнерських відносин, але також до їх поверховості та функціональності – розрідженого характеру соціальної мережі.

Окрім того, метафора мережі – це, безумовно, метафора соціетального рівня, що охоплює всю сукупність соціальних відносин, оскільки в якості мереж можна уявити соціальну систему будь-якого рівня, включаючи

суспільство в цілому. При цьому структура мережі об'єднує взаємодії акторів на мікрорівні та макрорівневі структурні зміни, що дозволило, наприклад, Б. Латуру обґрунтувати інтеграційний потенціал теоретичних моделей суспільства [155], а нам додати, що ці моделі так само базуються на *метафорі мережі*.

Генеральними концептами акторно-мережевої теорії Б. Латура, яку А. Сивоконь [143] називає одним з магістральних підходів досліджень мережевого суспільства, є: гібрид, мережа акторів, конфігурація мережі. Розглянемо більш детально, як за їх допомогою Б. Латур пояснює устрій сучасного суспільства та використовує продуктивний потенціал метафори для концептуального конструювання.

Джерелом натхнення і прообразом для мережевої моделі для Б. Латура є дослідна лабораторія. В есе «Лабораторне життя» він дає вихідне визначення мережі як набору позицій, всередині якого той чи інший об'єкт має значення [92]. У подальших есе він пропонує розуміти мережу як «асоціацію різнорідних елементів», яка включає в себе самі різні за своєю природою речі – соціальні, природні, технічні (люди, організації, мікроби, прилади, спонсори, пробірки, теореми, піддослідні тварини тощо) – «люди» і «не-люди». Латур також використовує для найменування елементів мережі об'єднаний термін «актант» – будь-яка дійова особа, яка бере участь в побудові та розвитку мережі; це той, хто потрапив в мережу, чия роль в мережі так чи інакше враховується. Для життя мережі не важливо, з яких елементів (ланок) вона складається; важливо, які з них витримують «зіткнення у випробуванні сил»: помруть піддослідні щури, чи піде спонсор – для мережі це має однакові наслідки. Мистецтво створення мережі – це мистецтво зв'язати і утримати все різнорідні елементи разом. Зростання мережі – це об'єднання слабкостей, їх випробування силою і затвердіння, що веде до виникнення стійкої комбінації сил. Б. Латур в різних своїх роботах описує життєвий цикл мережі, п'ять етапів її «затвердіння», критерії трансформації мережі (поява «точок переходу» в новий стан) тощо.

Отже, не відкидаючи постулату про соціальнотворчу функцію науки і технології (яку достаньо переконливо обґрунтував М. Кастельс у своїй теорії мережевого суспільства), Б. Латур все ж не вважає їх пріоритетними. Він розглядає суспільство крізь призму гібридів – сукупності складних об'єктів, здатних до дії. Акторно-мережева теорія відкидає уявлення про речі як пасивні об'єкти, що знаходяться в підпорядкуванні у людини. Не тільки суб'єкти, доводить Б. Латур, здатні конституювати соціальне, артефакти в значній мірі становлять собою ту об'єктність, з якої складається соціальність. В контексті мережевого підходу акцент переноситься на саму дію як соціальний факт. Вживання в мовленні самих понять суб'єкта та об'єкта стає некоректним, і тому вони обидва замінюються на більш абстрактне поняття актора – діяча, який здійснює (опосередковує) дію.

Мережа акторів – це характеристика глобальної, розподіленої в просторі й часі взаємодії, яка локалізується та опосередковується акторами. Мережа акторів за Б. Латуром включає в себе гібриди, і отже завжди буде соціотехнічною [92].

Сама мережа розуміється автором теорії як характеристика взаємодії, логіку якої можна осягнути, якщо прийняти нові онтологічні підстави соціуму. «Бути» в соціумі, як зазначає А. Сивоконь, тепер не тотожне «існувати». Перше означає діяти, вступати у взаємодію: «Об'єкти є "похідними" деяких стійких множин або відносин» [143, с. 223].

Безумовною перевагою теорії Б. Латура дослідники називають інтеграцію онтології соціального і технічного (природного) буття, яке він зробив, увівши та обґрунтувавши поняття гібрида і актора. Таким чином, він знімає суб'єкт-об'єктну установку, тим самим долаючи проблему редукування суспільства і технології до якоїсь одної з підстав. Окрім того, його мережевий принцип організації суспільства можна застосувати не тільки до сучасності, але й до всієї соціальної історії, оскільки дія є ключовою характеристикою актора і набагато ширшою, ніж комунікація в концепції М. Кастельса.

Як зазначає В. Василькова, теорія Б. Латура вельми продуктивно використовує когнітивний потенціал метафори мережі для концептуального конструювання. Адже його соціальний актор створює «тканину мережі», вибудовуючи зв'язки і відносини різного ступеня інтенсивності. (Тут відразу напрашуються алюзії на розуміння у постмодерністській (і герменевтичній) традиції творчості як ткацтва. Слова «текст» і «текстиль» є спорідненими, і за законами накладення смислів в метафорі виходить, що людина створює текст як тканину) [25]. «Мережа» для нього – поняття більш гнучке, ніж «система», більш історичне, ніж «структура», більш емпіричне, ніж «складність» [143, с. 62]. За її допомогою, вважає він, можна описати гібридність та заплутаність буття. У нього працюють різні конотації метафори мережі, в тому числі «макrame як розріджена мережа»: кожна мережа проріджена і порожня, тендітна і гетерогенна, а посилюється тільки тоді, коли розширюється [92, с. 34]. Завдяки своїй когнітивній гнучкості це поняття, немовби ниткою Аріадни, поєднує природу і суспільство, речі й знання в описі маргінальних, багат шарових, інтеграційних за своєю природою феноменів – тобто таких, які тільки й можуть бути дійсно цікаві дослідникам нового типу. Предмет вивчення в такому випадку – «... не речі-в-собі, але те, як ці речі залучені в наші колективи і в наші суб'єкти. Ми ведемо мову не про інструментальне мислення, але про саму матерію наших суспільств» [92, с. 62].

Сама мережа як метафора у Б. Латура представлена не тільки через використання натурфілософських аналогій і термінів – наприклад, таких, як ентелехія, монада та ін. Навіть структуротворення мережі постає у нього як народження космосу з хаосу. Функцію хаосу виконують «фон» і «плазма». Фон в латурівському розумінні – це те, що не потрапило у фокус розгляду (речі, установки, операції лабораторії і ін.), Але одночасно і те, що є необхідною умовою для нового відкриття. Фон може бути конструйованим («перезібраним») руками й інтелектом самих вчених: розширення мережі – також є конструювання матеріального фону за рахунок вибудовування нових еквівалентностей. Плазма (або порожнеча між «нитками мережі») – це те, що

не помітно на тлі, те, що не оформлене, але потенційно саме плазма дає можливість як для «перезбирування» нового фону (заднього плану), так і для появи нових феноменів на передньому плані. Без неї життя перетворюється на встановлений рух існуючими шляхами. Таким чином, латурівській хаос має таку ж амбівалентну з точки зору структуротворення природу, що й хаос міфологічний (а також хаос дисипативний, досліджуваний в роботах по самоорганізації складних систем).

Образ соціального світу в цілому постає в теорії Б. Латура як багатовимірний і багаторівневий процес народження, затвердіння і вмирання мереж, боротьби мереж між собою за вплив. Творення (випробування сил) відбувається як всередині мережі, так і між мережами, перемагають ті мережі, які здатні зібрати навколо себе більше актантів. У такому випадку будь-яка діяльність (не тільки наукова) – це зіткнення оформлених у впізнавані обриси мереж [92, с. 32]. Іншими словами, мережевий опис охоплює як мікро-, так і макрорівневі процеси соціального життя.

Мережа розуміється ним не як стійка структура, а як процеси, що безперервно конструюються та утворення зв'язків і їх випробування. Вельми показово, що в одній зі своїх робіт Б. Латур вельми критично ставиться до того, що в сучасному соціальному пізнанні стало майже аксіоматичним розуміти мережу як всесвітню павутину за моделлю Інтернету. Якщо головне в мережі - НЕ вузли і структури, а невинна робота по становленню зв'язків та еквівалентностей між вузлами мережі, то термін network може бути визнаний невдалим, більш точним був би, на думку Б. Латура, термін worknet, що фіксує цю роботу зі створення мережі. Власне, латурівська мережа може існувати тільки в процесі самоконструювання, «зв'язування і плетіння».

Отже, теорією Б. Латура доведена ідея багатомірності соціального конструювання, що дає підстави для розгляду метафори мережі в процесах творення і соціального конструювання не тільки на онтологічному рівні, але й гносеологічному, тобто на рівні процесу конструювання мережі вже як предмета дослідження.

Вище вже було згадано про здатність метафори встановлювати взаємозв'язки і співвіднесення між теоріями, які враховують різні аспекти або ракурси розгляду об'єкта – іншими словами, конструювати вузли на перетині тематичних взаємозв'язків. В методології соціального пізнання таку роль відіграє метатеорія, яка об'єднує способи структурування та обґрунтування знання про суспільство, а також логічну співвіднесеність основних елементів, які можуть бути піддані аналізу. Тобто метатеорія аналізує самі дослідницькі стратегії, їх логічну формалізацію – властивості виведення, передумов і несуперечності аксіом, закономірностей встановлення значень і розробки концепцій в рамках того або іншого предметного знання. Такою зокрема є теорія Р. Гослінга, який в концептуальній роботі «Контексти та перспективи мережевої теорії» пропонує вибудовувати теорію про мережу як мережу [174]. Його аргументацію можна звести до трьох пунктів:

1) «гнучкість, динамізм і відкриті кордони» [174] дозволяють мережевій теорії з конструктивістських позицій описувати динаміку і мінливість суспільства. Якщо класична теорія систем (Т. Парсонс) була пристосована для пояснення порядку і стабільності, для аналізу узагальнених структур заснованого на раціональності суспільства, то мережева теорія має засоби для опису динаміки і мінливості. Ця гнучкість задана, передусім конструктивістським характером мережевої теорії: йдеться про гнучкість у визначенні, що є елементом мережі, а що – ні; таким чином, складові частини мережі можуть з часом стрімко змінюватися;

2) мережева теорія здатна «з'єднуватися» з будь-якими іншими теоріями за принципом фракталу (відтворення елементів цілого на принципах самоподібності). «Будівля теорії», в уявленні Гослінга, виникає з переплетення теоретичних «ядер» [174]. Коли ж інтегруються дуже різноманітні теоретичні положення, головну увагу необхідно приділяти синхронізації і сполученню різних позицій, інструментарій для яких дає сама мережева теорія. Причому метатеоретичний масштаб розширює предмет дослідження, що створює більш напружені інтерпретативні зв'язки (в порівнянні з більш локальними теоретичними сполученнями).

3) мережева теорія не має ідеологічного забарвлення, оскільки спрямована на дослідження структури суспільства. До цієї концептуальної схеми звертаються вчені різних поглядів – від неомарксистських до неоліберальних. Дотримуючись фрактальної логіки побудови мережевої теорії, Р. Гослінг робить висновок, що вона може набувати певної світоглядної орієнтації на підставі того, з якими «модульними» групами теорій вона сполучається. Таким чином, кожна нова структурна конфігурація збагачує саму мережеву метатеорію.

Таким чином, аналіз метафори та її комунікативної здатності в контексті суспільства мережі демонструє її роль у побудові нової парадигми опису сучасного суспільства на основі останніх технологічних досягнень людства і дає підстави саму метафору розуміти як засіб для побудови нових смислів та становлення нового смислового простору, місток для поєднання різних пластів людського досвіду, логічний каркас макросоціологічних, соціетальних концептів. Новий опис світобудови, здійснений у відомих концепціях З. Баумана та Б. Латура і охарактеризований за допомогою метафор «плинні часи», «тканина мережі», «макrame як розріджена мережа», «зв'язування», «плетіння», передає динаміку соціального структурування, безперервного конструювання, зміни соціальних зв'язків та їх випробування і навіть творить передумови для формування нових дослідницьких стратегій і їх логічної формалізації. Остання з названих здатностей в метафоричному обґрунтуванні Р. Гослінга передається як пропозиція «вибудовувати теорію про мережу як мережу».

Висновки до розділу 2

У розділі описано теоретичні підходи до розуміння метафори як засобу соціального конструювання, її креативний потенціал і його прояв у сучасному суспільстві, яке позиціонується дослідниками як «суспільство мережі».

Систематизовано та узагальнено концептуальні підходи до вивчення метафори і виявлено, що два основних погляди на природу та сутність метафори сформовані ще в античній традиції, зокрема Арістотелем. І хоча мислитель власне метафорі не надавав пізнавального значення, розуміючи її як риторичну фігуру мовлення для перенесення значень «з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією», але він започаткував принципи організації людського мислення як логічного та риторичного, і саме в своїй «Риторичці» відвів велике місце різного виду тропам, в тому числі й метафорі, як таким, що уможливають співіснування різноманітних мовних феноменів в континуумі думки. Відтоді й у подальші епохи, коли розвиток риторичної складової людського мислення набував особливої гостроти та актуальності, розвивалася і теорія метафори як риторичного засобу та лінгвістичного феномену. Такий підхід до метафори змінився з появою аналітичної філософії, яка продемонструвала, що риторичні тропи можуть бути редуковані, і, більше того, є тим, що, власне, формує мову як мову, роблячи її засобом опису і комунікації.

Показано, що від інструментальних функцій, з'ясованих і описаних наприкінці XIX-XX століть С. Глаксбергом, П. Родігером, Т. Коеном та іншими науковцями, уявлення дослідників щодо метафори розширюються до визначання її функціонально-методологічного значення (Ф. Вілрайт, С. Пеппер).

Закріпленню за метафорою гносеологічного статусу сприяли праці Дж. Лакоффа та М. Джонсона, Дж. Грейді, Ф. Анкерсмита, Н. Арутюнової, В. Василькової, Ф. Капри та інших. Культурологічний аспект метафорології представлений працями Р. Рорті. На комунікативному аспекті метафоризації акцентує увагу прагматична теорія (наприклад Е. Гоатлі); здатність метафори продукувати нові смисли обґрунтовують прихильники синергізму (Е. Касіер, Х. Ортега-і-Гассет). Як важливу ментальну операцію, спосіб пізнання, категоризації та концептуалізації буття розуміють метафору представники когнітивних наук, передусім аналітичної філософії

(Л. Вітгенштейн, Б. Рассел, Дж. Мур, Ф. Вілрайт, Дж. Лакофф та М. Джонсон, О.М. Баранов). На цьому тлі важливими видаються ідеї П. Рікера, який обґрунтував семантичне, а не психологічне трактування метафоризації (процес комунікації, на його думку, полягає не в простій заміні імені на ім'я, а у взаємодії між логічним суб'єктом та предикатом. Метафору, таким чином, він пропонує описувати як відхилення в предикації, а не як заміну, перенесення найменування).

Ключовими для сучасного розуміння змісту та механізмів метафоризації є ідеї Дж. Лакоффа та М. Джонсона, які обґрунтували сутність когнітивного потенціалу метафори та її концептуальну значущість. На їхню думку, важливою критеріальною ознакою метафори є її поділ на «живі» та «мертві» метафори. До «живих» метафор дослідники відносять такі, які є «метафоричними рефлексіями живих концептуальних проєкцій», тобто осмислюють та символічно закріплюють в мові та дискурсі нові, а також вже існуючі, але актуальні для суспільства явища. До «мертвих» або «стертих» метафор вони відносять такі лінгвістичні вирази, що втратили конвенціональний зв'язок з явищем чи предметом, який вони символічно означають.

Розглядаючи значення метафори в репрезентації різноманітних форм соціального життя, ми виходили з того, що світ конституюється крізь призму риторичних фігур, тобто дається нам у момент його риторичної репрезентації. Охарактеризувати сучасне розуміння риторичної ситуації можливо, на нашу думку, за допомогою терміна «риторична стратегема», який означає сукупність риторичних наступальних прийомів, за допомогою яких можна конструювати реальність, прийнятну для всіх учасників комунікації. Уводячи в науковий обіг цей термін, його автори мали на меті показати тригерні комунікативні ситуації, які можуть призвести до негативних результатів для масової свідомості, як-то зомбування чи деградація. Втім, «риторична стратегема» цікава і з точки зору можливості розгортання комунікативної ситуації як наративу (з сюжетом, дієвими

особами, місією та особливими засобами її досягнення); як можливість оперувати реальністю опонента, видозмінюючи її; як спосіб використання евристичного потенціалу опонента в інтересах мовця. А також з точки зору засобів, які допомагають цей наратив засвоювати та поширювати в комунікативному середовищі. Одним з найважливіших засобів у цьому процесі ми вважаємо метафору.

Описуючи властивості метафори на прикладі конкретних промов, сталих виразів та висловів з повсякденного мовлення, можна дійти висновку про те, що метафора спроможна викликати плідні евристичні асоціації, формувати ефективні візуальні образи, креативно пов'язувати випадкове та необхідне і навіть допомагати у розв'язанні певних психологічних проблем особистості. Допомагаючи людині вrostи, вжитися в світ, у соціальну і фізичну дійсність, структуруючи та ієрархізуючи наше бачення світу, метафора виконує важливу світоглядну функцію.

Акцентовано увагу на ідеї П. Рікера про асоціативно-моделюючу роль метафори, яка надалі розвинута такими дослідниками як З. МакКормак та Я. Гудзенко. Останні показують, що в метафоричному висловлюванні можна побачити і скорочене порівняння, побудоване за принципом аналогії у формуванні думки, і скорочене протиставлення, яке не обов'язково піддається якійсь категоризації. З огляду на це напрошується думка, що, говорячи про метафору, ми маємо на увазі передусім смисловий образ сутності предмету, який іноді приводить до когнітивного дисонансу – дискомфорту, викликаного поєднанням почасти несумісних чи суперечливих смислових образів. Дослідники метафори у зв'язку із цим ставлять питання про межі застосування і доречність використання метафор в різноманітних текстах і висловлюваннях. Цікавою, в цьому плані, є концепція загальноприйнятих асоціацій М. Блека, який запропонував розглядати метафору як своєрідний механізм семантичної фільтрації, що задає певний спосіб бачення об'єкта і на підставі цього дозволяє розрізняти типи метафори у когнітивно-дискурсивному моделюванні дійсності. Зокрема він виділяє:

концептуальні, темпоральні, лінійні, холістичні та міфологічні метафори. Визначено, що принципам когнітивно-дискурсивного моделювання дійсності також відповідають класифікації метафор за авторством, Дж. Лакорффа і М. Джонсона, Н. Арутюнової, Дж. Міллера.

Акцентовано увагу на такій властивості метафори в рамках когнітивно-дискурсивного моделювання дійсності, як здатність формування в суспільній уяві спотворених образів подій і явищ. Такий процес українська дослідниця Л. Нагорна називає «хибною метафорологією» і показує це на прикладі розгортання в українському суспільному дискурсі метафори «двох Україн».

Показано формування методологічного апарату мережевої теорії і досліджено роль метафори в суспільстві мережі, яка полягає в тому, щоб ідентифікувати зміни реальності і появу нового знання або ж нового варіанту знання.

Визначено, що завдяки метафорам змінилася парадигма опису сучасного суспільства, яке характеризують тепер як «мережу» або ж «павутину», «плинне», «динамічне», «нерівномірне» тощо. Найбільш відомими спробами такого опису є концепція нової соціальності З. Баумана та акторно-мережева теорія Б. Латура. Остання дозволяє розглядати метафору на гносеологічному рівні пізнання, тобто в процесах соціального конструювання. У цьому випадку за допомогою метафори вибудовуються різного роду метатеорії, що об'єднують способи обґрунтування та структурування знання про суспільство, а також визначають логічну співвіднесеність основних елементів аналізу. В якості ілюстрації таких можливостей метафори наведено аналіз мережевої концепції Р. Гослінга.

РОЗДІЛ 3.

МЕТАФОРА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

3.1. Автентична комунікація як уособлення живої метафоричності

Описуючи в першому розділі методологічні засади цього дисертаційного дослідження, ми визначили, що сфера сучасної соціальної комунікації виникає як вкрай важлива імперативна інстанція політичної публічності, що підтримується представниками різних спільнот та груп. Комунікація ототожнюється не лише з відкритістю як такою, а з інтерсуб'єктивно визнаним статусом соціальної гідності людини, який історично пов'язувався з її публічною свободою та відповідною символічною забарвленістю соціального простору. Важливе місце тут належить історичним прикладам ідеальної комунікації, які були насичені метафоричністю: яскравим промовам вільних городян на ринковій площі – Агорі, досвід комунікації в межах «ганзейських міст», який не тільки підсумовував собою здобутки та невдачі життєвого шляху кожної людини, але й окреслював межі майбутнього спільного індивідуального та колективного життя.

Одразу варто відзначити зв'язок між комунікативним публічним життям та сферою символічного існування людини. Публічна діяльність в домодерному світі, як відомо, надавала легітимність автентичному (справжньому) життю людини та спільноти, створювала простір для посилення соціальної критики, важливою частиною якого була жива метафоричність. За словами Ю. Лотмана, метафора репрезентує собою вкрай важливий і якісно інший засіб осмислення життя, інструмент для інтерпретації та критики різних соціальних наративів [98]. Він відзначає також значимість цих наративів для сфери повсякденності, фокусуючи увагу на тому, що тільки внаслідок поєднання мистецько-алегоричних форм з соціальними процесами людина навчилася «упорядковувати процеси цілісно – розглядаючи повсякденність як об'єкт дослідження» [98, с. 40].

Йдеться про здатність метафори не тільки упорядковувати, але й задавати певну тональність соціальним процесам, які мають місце в реальному житті, чітко структурувати комунікаційні процеси, підкреслювати її головні елементи, а також виявляти їх приховане значення. Важливу роль метафори в комунікаційних процесах підкреслював Є. Мелетинський, який, відзначаючи роль архетипових метафор, звертає увагу на їх зв'язок з підсвідомим людини, стверджуючи, що метафора говорить мовою прихованих, але при цьому «легко прочитуваних спільнотами символів» [101, с. 33].

Важливою для цього дослідження є теоретична позиція Дж.Кемпбела, який, відзначаючи роль метафори в структуруванні суспільства, рефлексуючи щодо розповсюдження в суспільстві міфологічних сюжетів, образів, які супроводжують людство протягом всього історичного процесу, наголошує, що сила метафор в тому, що вони віддавна «актуалізували та приводили в дію всі комунікаційні процеси. Метафори пов'язували підсвідоме з полем практичної дії – «не ірраціонально, за законами невротичної проекції, а навпаки, сприяючи проникненню зрілого й тверезого практичного розуміння реального світу» [78, с. 254].

Понад те для того, щоб охопити повноцінний сенс метафор, необхідно усвідомлювати, що вони є не тільки симптомами «позасвідомого», якими є всі людські думки і дії, але й полем раціонального усвідомленого сенсу – чинником, що безпосередньо пов'язаний з конституюванням духовних і раціональних принципів, які залишаються важливими і незмінними протягом всієї людської історії.

Йдеться про те, що саме ця незмінність, повторюваність, зв'язок з самими глибинними шарами життя людини, вміння поєднувати закладені в метафорі елементи позасвідомого з полем практичної дії, з тверезим розумінням реального світу, дозволяє, за словами американської дослідниці Н. Фрезер, «архетиповій метафорі не тільки глибоко укорінитися в культурі, але й стати невід'ємним супутником найрізноманітніших комунікаційних

публічних сфер» [206, р. 31]. Вона фокусує увагу на тому, що метафоричність важко відділити від формування базових архетипів життя суспільства і розглядає метафору як «важливий вимір життєвого світу, який безпосередньо пов'язаний з публічністю» [206, р. 31]. Ця сфера є відділеною від приватності, від сфери повсякденності, яка усвідомлювалась лише у контексті задоволення загальніших життєвих потреб. На противагу публічно-символічній сфері як основи для вільного самоствердження громадянина Полісу, «сфера домашнього господарства характеризувалася тим, що спільне життя в ній диктувалося головним чином людськими потребами та життєвою необхідністю» [32, с. 41]. Приватна сфера, на відміну від публічної, є принципово не здатною до осмислення комунікативних процесів та усвідомлення важливості чинника інтерсуб'єктивності.

Виглядає цілком очевидним, що комунікативний простір не є тотожним вимірам індивідуального, а є похідним від публічної відкритості, в межах якої йде обґрунтування та легітимація важливих для спільнот та груп проектів майбутнього. Координація дій в приватній сфері є детермінованою від публічної відкритості, обумовлена нею і не має інтерсуб'єктивного характеру – визначального для соціальної комунікації.

Усвідомлюючи вкрай важливу роль метафори в комунікативних процесах, доцільно далі проаналізувати суперечності в полеміці двох теоретичних таборів.

Отже, у межах першого підходу сфера символічно-метафоричного розглядається як частина субстанційного історичного досвіду. Головне, що потрібно відзначити тут: метафора виступає інструментом посилення соціальних сенсів, поєднуючи минуле з майбутнім. З точки зору іншого протилежного дискурсу, передусім представників німецької соціальної критичної теорії, метафора розглядається як частина скомпрометованого історичного традиційного нарративу, як частина «культури підозри» [209].

Йдеться про критичний щодо історичного нарративу дискурс, для якого історія неминує «впадає у велике зло», а відтак її необхідно усунути на

маргінес: на користь більш прагматичного формально-раціонального підходу, з відповідною ерозією та соціальним дистанціюванням від минулого, яке, на думку представників цього теоретичного напрямку, ставить під сумнів ідеали раціональності. На хвилі цих ідей на перетині 70-80-х років має місце відхід від інтерпретації метафори як складової історіографічного підходу і вона починає усвідомлюватися як інструмент раціоналізації суспільних відносин. Віддзеркалюючи процеси занепаду національної історії, П'єр Нора відзначає, що «нація Ренана померла і більше не повернеться. Вона не повернеться тому, що відбувся розпад символічно-метафоричної єдності, розпад національного міфу, який тісно пов'язував майбутнє з минулим, мав мало не механічний наслідок – роз'єднання двох інстанцій: майбутнє, що в своїй цілісній перспективі стало непередбачуваним і – раптово – нав'язливим, та минуле, що відлучене від організуючої стрункості історії, раптово перетворилось на суцільну спадщину. Минуле не повернеться – адже зміна міфічного на меморіальне передбачає глибинну зміну: перехід від історичної свідомості нації до соціальної свідомості, тобто від активної історії до історії, що засвоєна. Минуле вже не є гарантією майбутнього» [115, с.18-19].

Слова відомого історика є симптоматичними для усвідомлення сучасного дискурсу. Йдеться про перехід від метафізичної до постметафізичної соціальної візії. Відповідно, метафора в новій соціальній реальності все більше розглядається поза історичним контекстом, а занурення в історичне минуле розглядається не тільки як музейний експонат, який неможливо використати, але і як намагання загострити в суспільстві соціальні конфлікти. Дана теза знаходить своє підтвердження, зокрема, в межах теоретичного підходу Т. Адорно, який послідовно відмежовує метафору від історичних конотацій минулого. Дослідник проводить прямі паралелі між посиленням у німецькому суспільстві історичного архетипу, який набуває міфологічних конотацій і дикунством націонал-соціалізму, який призвів до тотальної суспільної дегуманізації небачених в світі соціальних

конфронтацій. Виявляючи небезпечність міфологізованих сегментів історичного, Т. Адорно фокусує увагу на важливості нового віддаленого від минулого обґрунтування метафори, яке зокрема пов'язане з питанням, «а як можливий світ після Освенцима» [4]. Йдеться про остаточне, на думку дослідника, подолання історичного, некритичне сприйняття якого призводить до насильства, втрати суспільних балансів, дегуманізації. Тим самим пропонується усунути старі субстанціональні метафори як такі, що є в новому контексті неприйнятними, на користь нових, живих і конкретних. Таких метафор, що пов'язані з малими оповідями.

Органічним наслідком такої теоретичної позиції є філософська рефлексія Ф. Ліотара, який в «Умові постмодерну» доводить, що його захист малих оповідей та віри в нові виміри комунікації є невід'ємним від роздумів про Голокост – великої незгоди, що репрезентує геноцид євреїв. На думку Ф. Ліотара, в історії ХХ століття є злочини, що змушують відмовитися від «убивчо складних пошуків сенсу, від великих релігійних та спекулятивних оповідей..., а враховувати лише маленькі гібридні оповіді комунікації» [95]. Теоретична позиція одного з фундаторів «постмодерну» передбачає якісно іншу роль метафори в соціальних процесах, яка має бути віддаленою від історичних монологічних конотацій і більш орієнтована на узгодження різних соціальних інтересів в демократичному суспільстві. Актуальними стають сучасні метафори, спрямовані не на пошук історичних сенсів, а на інтеграцію суспільства на засадах нового глобалізованого суспільства. Приміром, досить популярною в сучасному соціумі стає метафора «час – це гроші», яка орієнтує на цілераціональну, інструментальну модель побудови сучасного суспільства.

Така позиція є вельми далекою від культивування минулого і фокусує увагу на пріоритеті сьогодення як вияву успішного та неупередженого розуміння минулого, яке раніше часто осмислювалось з субстанціональних позицій і поза сферою раціональності.

Усвідомлення трагедійності історичного процесу і обґрунтування нового місця метафори в комунікаційному процесі спостерігаємо в теоретичному спадку відомого німецького інтелектуала Ю. Габермаса, який намагається реалізувати проект модерну засобами теорії «комунікативної дії» [169]. Комунікативна раціональність усвідомлюється німецьким філософом подвійно: з одного боку, вона має опікуватися встановленням розриву з минулою історією і передусім з нацизмом, який використовував символічно-метафоричну сферу як засіб легітимації антилюдського режиму, але разом з тим «намагається інтегрувати в єдине ціле метафору, пам'ять, історію та діалог. Втім, це відбувається на засадах раціональності та моральної нормативності» [212].

Вельми важливим в цьому контексті є повернення до підвалин раціональності, при цьому цілком усвідомлюючи межі інструментального розуму. Метафора як інструмент посилення раціональності в сучасну постметафізичну добу все більше звільняється від історичних конотацій на користь дотримання формальних засад комунікації, в дусі якої індивіди позбавляються права на переконання. У відповідності до такого підходу, метафора як сегмент соціальної комунікації має бути вписана в сучасну постметафізичну практику «нейтральності», відповідати демократичним принципам. Метафора, яка орієнтована на зв'язок з історичним минулим, розглядається в сучасну добу постмодерну як прояв небезпечного утопізму, який може призводити до соціальних конфліктів і перешкоджати раціональним засадам комунікації. Цілком очевидно, що теоретичні підходи Ф. Лютара та Ю. Габермаса, попри їх істотні відмінності, збігаються в констатації неприйнятності «історизації» метафори, запереченні традиційних історичних наративів. В межах даної візії історична метафора стає символом катастрофи, а сучасна людина, вибудовуючи комунікаційні відносини, в межах сучасного демократичного тренду, вимушена відмежуватися від традиції, від вимірів історичного укорінення.

Отже, слід констатувати наявність певної дистанції між історичним досвідом, ставленням до історії та моделями комунікаційних відносин, які розглядають історичний досвід в самогубному світі, який унеможливорює усі форми раціональності. У межах антиісторичного раціонального дискурсу мають місце два полюси, два підходи в ставленні до метафори. Перший розглядає історію виключно як уособлення великого зла, (приміром, Голокост розглядається як негативний наслідок історизації свідомості і є трагічним підтвердженням такої позиції). Стверджується та палко захищається Просвітництво, і це, за словами Ю. Габермаса, спричиняє «незавершений», відчужений, сфальшований проект модерну [33]. Органічним підсумком такої візії, безумовно, стає поява суспільства, яке не має жодних сантиментів до історичного та символічно наповненого минулого. У межах цього підходу можемо говорити про «звільнення раціональності від історії», яка розглядається як уособлення зла і тенденція до посилення формалізму комунікації, в межах якої метафора вже не може мати претензії на імперативне переконання.

Разом із тим, у межах не тільки традиційного підходу, але й у межах модерного підходу Ю.Габермаса, поза сумнівом, особливе значення для плідної суспільної комунікації надається розвинутому життєвому світу, який наповнений спільними символами світу, соціально важливого для людини та спільноти, світу, афілійованому з символічним досвідом минулого. Варто відзначити, що дане поняття становить складне поєднання панівних та життєво успадкованих культурних очевидностей, індивідуальних навичок індивідів, які сприяють процесам соціалізації та створюють основу для суспільно-визнаних норм. Окрім цього, життєвий світ є сферою суспільної легітимації, інстанцією, що взаємозбалансовує обсяг та характер моральних обов'язків та зобов'язань між репрезентантами різних спільнот та груп. Йдеться не тільки про корпоративні домовленості, але й ширший контекст суспільної солідарності, який забезпечує необхідність широкого залучення історичних метафор як чинника сучасного демократичного суспільства.

Суттєвою складовою теоретико-комунікативного вчення про життєвий світ є розрізнення головних сфер його репродукції: матеріальної (що здійснюється через системно-організовану та функціонально-диференційовану цілераціональну дію) та символічну (власне комунікативну) сферу, які надають простір для виходу поза межі повсякденності в сферу трансцендентності. Виглядає беззаперечним, що традиційне суспільство не знало ще властивого для модерну видимого розрізнення стратегічної і ціннісної раціональності, що аж ніяк не свідчить про відсутність метафоричних засад комунікації у різноманітних спільнотах, які потребували постійної легітимації. Органічною формою легітимації премодерного суспільства була символічна і метафорична легітимація, як своєрідний нероздільний символічний обмін, який закріплювався відповідними ритуалами та практиками.

Метафорична легітимація в домодерний час активно апелює до архетипових, ритуальних, релігійних елементів свідомості людей. Наприклад вельми ефективним засобом для залучення суспільної довіри були театралізовані перформанси, коли в процесі соціальної комунікації дарувалися не тільки видовища, але й безкоштовний хліб. Тут варто навести слова Гая Светонія Транквіла, який стверджує, що «легітимація Цезаря та Активіана Августа була б неможливою без драматургічного дійства, яке було уособленням живої метафоричності» [139].

Йдеться про явище, яке зазвичай визначають поняттям «перформанс», яке виступало важливим соціально-комунікативним актом, який за допомогою символів, системи успадкованих уявлень, які виражені в символічних формах, кристалізують своє ставлення до існуючих структур влади та громадянського суспільства. Приклади символічно-метафоричної легітимації є наявними в працях античних істориків. Зокрема, у Плутарха є досить цікавий приклад, який пов'язаний з обранням на римський трон знаного політика того часу Нуми Помпілія, який, використовуючи метафору «птаха справа» імплементував в суспільне життя театралізований ритуал, апелюючи до визнання своєї влади народом [126].

Можемо констатувати, що символ і ритуал в домодерну добу були більш розповсюженою мовою спілкування, аніж писемне слово. Понад те, дуже часто до написаного документу ставилися з недовірою, а натомість ритуальна і метафорична апеляція до широкої публіки була для традиційного суспільства більш важливою, ніж вербальний текст. З історії відомі непоодинокі випадки, коли замість вірчої грамоти середньовічний амбасадор міг патетично вручити гілку миру або жменю землі. Усе це дійство супроводжувалось глибинним метафоричним змістом «ідемо разом до наших витоків» і було цілком зрозумілим для широкої публіки, уособлюючи собою живу метафоричність. Досить часто, коли вірча грамота була цілком реальною, вона могла бути вербально пустою, і незаповненою, але мати важливий символічний сенс. Тут можна погодитись з думкою А.Гуревича, який стверджував, що «монарх, який бажав добитися відданості і лояльності, міг послати порожній шматок пергаменту, і цього було достатньо в тому випадку, якщо це супроводжувалось передачею сакральних предметів, апеляцією до архетипових засад культури» [49, с. 186].

Виглядає беззастережним, що нормальне функціонування традиційних колективів вимагало не тільки органічного співіснування публічної і приватної сфери, але й підтримку символічно ускладненої метафоричної картини світу, яка через важливі метафоричні образи світла, «печери», «агори», «арете» стає визначальною для соціальної інтеграції суспільства.

У методологічному вимірі варто відзначити роль континентальної традиції і передусім Г. Арндт, Р. Шартъє, Ю. Габермаса в просуванні ідей автентичної комунікації як чинника розвитку сучасного демократичного суспільства. Дані дослідники відводять комунікативним мережам, автономній громадській думці важливе місце в утворенні системи неупередженої комунікації. У контексті раціонально вмотивованого «постметафізичного» підходу на новому рівні осмислюється поняття «життєвого світу», який контекстуалізується в інтерпретації Ю. Габермаса в площині взаємодії з «системою».

Йдеться про певну соціальну критику «системи» як уособлення беззастережного панування бюрократичної раціональності, яка є ворогом ідеальної та неупередженої комунікації, базованої не на можливостях бюрократичних авторитетів, а на силі комунікативної інтерсуб'єктивності, яка залучається в процесі дискусії.

Використовуючи поняття «життєвого світу» Е. Гуссерля, Ю. Габермас імплементує його в свою концепцію «комунікативної дії» та визначає життєсвіт як ґрунт повсякденної життєвої практики, що заслуговує на довіру. За такого підходу є очевидним, що життєвий світ виступає певним резервуаром, з якого учасники соціальної комунікації черпають метафоричні та символічні інтерпретації, завдяки яким приходять до взаєморозуміння і консенсусу. Поняття *Lebenswelt* виглядає конститутивним для процесів порозуміння між різними світоглядами та життєвими стратегіями. Воно стає ресурсом інтерпретацій, який в мовному просторі артикулюється та відтворюється у вигляді культурної традиції. Саме тому життєвий світ постає основою смислового визначення сфери відкритості сьогодення і важливою категорією для постійного відтворення сучасних соціальних комунікацій.

Наголошуючи на важливості комунікативно-публічної сфери, Ю. Габермас фокусує увагу на її підставових засадах – рівності всіх репрезентантів дискусії, відкритості, щирості, свободі від усіляких форм примусу та насильства. У відповідності до цього дискурсу публічна сфера спирається на гарну поінформованість учасників обговорення, збалансовані, змістовні, націлені на досягнення консенсусу дії, використання обґрунтованих аргументів, пряме та опосередковане включення до дискусії усіх зацікавлених осіб. Найвищою комунікаційною силою за таких умов стає найкращий, логічно вибудований і вчасно запропонований аргумент, якого так бракує в сучасних посттоталітарних умовах позірної відкритості [169].

На наше переконання, раціональні засади комунікації, які є в фокусі дослідницької уваги Габермаса, вдало вписуються в алгоритм функціонування європейського соціального простору ХХ-ХХІ століть, який ґрунтується не тільки на вимірах інструментальної раціональності (мета,

засіб, результат), розрахунку, який є вкрай важливим, але й на досягненні порозуміння усіх учасників комунікаційного дискурсу. По суті, в межах цього підходу йдеться про метафору як важливий інструмент соціальної комунікації, що має відтворювати баланси в соціальному полі, соціальних відносинах, які притаманні демократичному суспільству з його відданістю демократичним правилам та раціональним нормам.

Понад те принципово важливою рисою європейського суспільства є досягнення ідеальної комунікації, в якій відсутній примус, а ідеї щодо демократичного, соціального облаштування суспільства в нових умовах презентуються відкрито і піддаються аргументованій критиці. Незважаючи на те, що така комунікація є «ідеальним типом» (термін М. Вебера) і може виникнути, за логікою Ю. Габермаса, тільки в майбутньому, ідеально побудованому на раціональних підвалинах суспільстві, завдання громадянського суспільства полягає в постійному вдосконаленні комунікаційних процесів. На думку дослідника, «елементи ідеальної комунікації можна відшукати в кожному комунікативному акті сучасності: у взаємодії між владою і громадянським суспільством, в діяльності репрезентантів акціонерних компаній, в міських горизонтальних мережах неурядових організацій» [32, с. 84].

Йдеться про чітку і визначену позицію критичного ставлення до викривлених (ієрархічних) форм комунікативних відносин, які є суттєвою перешкодою для автентичної співпраці влади та суспільства, подальшого просування сучасної європейської форми соціальних відносин.

Такий ідеологічно-критичний підхід є вельми доречним при аналізі різних «ідеальних типів» соціальної комунікації. Варто відмітити, що Г. Арендт виводить свою концепцію автентичної публічності (громадськості) з особливостей античного полісу, а Ю. Габермас з особливостей функціонування суспільства в умовах буржуазної ліберально-демократичної цивілізації. Наслідком застосування таких підходів є створення ідеальних концептів комунікативного співжиття, у відповідності до яких громадська думка посідає центральне місце і є важливим чинником демократії.

Ю. Габермас достатньо чітко формулює свій намір концептуалізації комунікативного простору, зазначаючи, що його завдання полягає в намаганні «показати ідеальну схему громадянської відкритості в історичному контексті, шляхом опису динамічної інфраструктури громадянської відкритості» [169, с. 24].

Таким чином, окреслений нами методологічний інструментарій дозволяє більш ретельно осмислити світоглядні та соціальні передумови ідеальної комунікації, які знаходимо в сучасному публічному просторі. Важливим в цьому контексті залишається завдання посилення комунікацій між владою та громадянським суспільством, які регулюються за допомогою раціональних критеріїв.

У межах даного підходу в просторі життєсвіту забезпечуються умови для успішної соціальної комунікації, яка не може відбутися без активного залучення метафори в соціальній простір, в публічну громадську думку. Відкритість комунікативного простору та опора на виміри корпоративної солідарності надають сенс живим метафорам, сенс людському існуванню в умовах глобалізованого світу. В модерному світі дуже часто використовується для посилення соціальної єдності метафоричний інструментарій, який відтворює ціннісно-нормативне підґрунтя для автентичної солідарності та довіри в колективі, що підтверджується наступною максимомою одного з класиків німецької соціологічної думки. «Коли громадянські ідеали вилучаються з обігу, коли свідомість поїдає цинізм, то нічого не варті й норми та орієнтації на плідну комунікацію» [195, с. 28].

Ці слова підтверджують необхідність доповнення стратегічної раціональності з боку ціннісно-нормативної раціональності, яка має вельми важливе значення в посиленні комунікації в мережевому суспільстві. Дотримання раціональних правил та норм продовжує залишатися визначальним чинником розвитку комунікації, спрямовуючи у потрібне русло соціальні прагнення людей, надаючи «гуманістичного сенсу» стратегічним проектам.

Осмилення сучасних соціальних процесів засвідчує, що аж ніяк не можна поєднати успішну для суспільства соціальну комунікацію та безпринципність, чи навіть цинізм. Соціальне облаштування людського життя, індивідуальна автономія можливі там, де люди в процесі комунікативних відносин здатні поєднувати цілераціональність з ціннісною раціональністю. Така візія знаходить підтвердження ще у М. Вебера, який, характеризуючи специфіку європейського комунікативного простору, на протигагу азійському, зазначає, що «для автономії та автокефалії необхідна участь громадян» з відповідними переконаннями та можливостями раціональної інтерпретації символічного досвіду минулого [26, с.323].

Відтак важливим для нас є сучасний раціонально вмотивований підхід, який зосереджується на зв'язку метафори передусім зі сферою розумно обґрунтованих соціальних змін. Простежимо далі це на прикладі набуття сучасних форм комунікації, нових демократичних здобутків на початку ХХ століття. Саме в цей час наша країна поступово почала повертатися до усвідомлення самої себе з метою реалізації власного національного проекту. Втім, ХХ століття, попри оптимістичний початок, принесло суттєві втрати не тільки для окремого пересічного українця, але й в цілому для різних спільнот українського суспільства. Очевидно, що найбільш потужним в сенсі символічних та комунікаційних «викликів» був період, пов'язаний з українською соціально-політичною і культурною революцією 1917-1928 років, який не тільки вплинув на формування сучасної національної ідентичності, але й сприяв появі нових, порівняно з російським імперським минулим, форм сучасної комунікації, що передбачало орієнтацію на архетипові сенси метафоричності, які є вельми чутливими до відтворення процесів соціальної ідентифікації, які відбувалися в нашій державі.

Знаковим соціальним документом, що сприяв кристалізації громадянської ідентичності і засвідчив рівень тогочасного українського суспільно-політичного мислення, був вердикт, прийнятий Центральною Радою і датований 29 квітня 1918 року, а саме «Правда і вольності

Української Народної Республіки». Цим документом Центральна Рада не просто гарантувала рівні громадянські права різним етнічним та соціальним групам, але й закладала нові горизонтальні форми вільної комунікації, що передбачали актуалізацію позачасових прообразів-символів, які в масовій українській свідомості усвідомлюються як справжня автентична реальність, дотична до інтеріоризації національного архетипу.

Важливість архетипових субстанційних засад комунікації підтверджують слова М. Еліаде, який, характеризуючи роль даного феномену у суспільних змінах, відзначає, що «архетип – це символічна основа світового порядку, його стрижневий сакральний кістяк, хрестець та животвірне начало космосу» [196, с. 352].

Відзначаємо, що політичні лідери, аналітики, лідери громадянського суспільства ХХ століття у своїх виступах почали все більше використовувати метафору в новому соціальному вимірі як інструмент для тлумачення глибинних сенсів, закладених в ментальності українського народу. Можемо говорити про домінування в першій чверті ХХ століття конститутивних для кристалізації української ідентичності сьогодення архетипових метафор, які, усуваючи на маргінес інші версії метафоричності, поширюються в соціальній свідомості українських спільнот та груп, постають як певний спосіб мислення та аргументації, який має не просто риторичний, але й прагматичний ефект соціальної консолідації суспільства. Відомі політики того часу М. Грушевський, П. Скоропадський, В. Липинський, Д. Донцов у своїх промовах, намагаючись переконати публіку у відданості національній ідеї, використовували не тільки образи метафоричного природного циклу, світла й темряви, хвороби і здоров'я, але й апелювали до глибоко занурених в «українській душі» метафор, які підкреслювали прагнення людей до «української самостійності» і сприяли залученню широких мас населення до втілення національного проекту. Керманічі української державності, полемізуючи між собою, досить часто апелюють до різних архетипів, різних метафоричних кодів, які підкреслюють відсутність єдиного проекту

національної модернізації і неспроможність будувати державу на єдиних ціннісних та програмових засадах. В цьому контексті симптоматичною є полеміка В.Липинського з М.Грушевським, яка вказує на відсутність важливої для порозуміння раціональної комунікації на рівні влади та громадянського суспільства.

Перший керівник незалежної України під час мітингу в Києві в листопаді 1917 року використав метафоричний образ «просторої хати». Цей виступ був надрукований в памфлеті «Вільна Україна». М. Грушевський зазначає, що «десять років тому наш визначніший письменник В. Вінниченко ідко висміяв людей, які навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини В сій іронії був глибокій зміст. В просторій хаті (виділено мною – М.Ш.) широкої автономії України, яка збудована на національному образі свободи, яку ми будуємо на підвалинах російської революції повинно знайтися місто всім активним робітникам, перейнятим бажання добра Україні» [162, с. 279].

У теоретичну полеміку з М.Грушевським вступає В.Липинський, який, піддаючи критиці погляди видатного українського інтелектуала, стверджує, що «нам трохи дивно читати в книжці лідера української есерівської партії, професора Грушевського, що йти з народом це не значить їм командувати, водити його точно по своїм планам і диспозиціям. На нашу думку класом, що єдиний може мати потрібний для об'єднання... силу і авторитет – єсть найдужчий з українських класів наш клас хліборобський, який, будуючись на архетипі матері-землі має, об'єднати Українську державу в Українську націю» [162, с. 478].

Архетип Матері-Землі використовує і Д.Донцов, який, надаючи досить гостру і одночасно націоналістичну критику поглядів Грушевського, апелює до метафор «козаків» та «свинопасів», які, на його думку, по-різному дивляться на сучасний світ та можливість соціальних змін в ньому. Один з фундаторів українського націоналізму пропонує спрощену модель

суспільного розвитку, заперечуючи будь-які елементи горизонтальної комунікації між владою та громадянським суспільством [64, с.34].

Гетьман Скоропадський в «Грамоті до всього українського народу» використовує метафори «порожньої будівлі» як чинник критики попереднього політичного режиму. Відомий політичний діяч зазначає, що «бувше українське правительство залишає нам порожню будівлю, адже не здійснило державного будівництва України, виявилось зовсім нездатним до цього» [162, с. 385].

Попри різні політичні позиції, на початку ХХ століття найвидатніші представники української інтелігенції в період актуалізації прагнень до самовизначення в українському комунікативному просторі отримали можливості вільної самореалізації особистості, набули можливості національної та соціальної самореалізації. Наслідком цього процесу став період «Розстріляного Відродження», який започаткував створення в Україні національної еліти, що безпосередньо поширювала форми горизонтальної демократичної комунікації. Імплементована в суспільне життя метафора Миколи Хвильового «Геть від Москви» стала певним світоглядним тригером якісно іншого символічно-комунікаційного ставлення до імперської соціальності, яка інтерпретувалася як утілення «чужого» досвіду. За роки визвольних змагань більшість української інтелігенції змогла переконатися, що комплексні права і європейські прагнення громадянського суспільства виборюються лише в контексті зростання національної свідомості і відтворення ролі в суспільному житті національного архетипу [214].

Тут варто відмітити, що архетипові метафори дуже часто вступали в суперечність між собою, цілком очевидно віддзеркалюючи серйозні соціокультурні розломи в українській ідентичності по лінії «схід – захід». Частина суспільства при цьому зазвичай апелює до українського комунітарного досвіду, а інша зосереджується на підтримці вимірів індивідуальної свободи та ідентичності, дотриманні соціальної рівності. Як зазначає Я. Пасько, достатньо потужним був «виклик» архетиповим засадам

українського буття з різних світоглядних позицій, які часто були репродуцентами утопічних версій соціального розвитку [122].

Відсутність єдиної для всієї української спільноти стратегії соціального поступу в першій чверті ХХ століття, заангажованість різних ідеологічних таборів лише загострювали суперечності щодо подальшого розвитку країни, яка опинилася на роздоріжжі.

У суспільній свідомості поширювалась боротьба суперечливих версій соціального розвитку, за якими стоять відмінні онтології, специфічний досвід. Актуалізується боротьба антиномічних за ідеологічним та світоглядним змістом метафор, які претендують на віддзеркалення української соціальної реальності. Суперечності набувають додаткового значення, зокрема, через важливість для українського суспільства вибору щодо пріоритетних для нього метафоричних образів, які мають стати підвалинами ідентичності та чинником позитивних суспільних змін. Складність раціонального обрання між світоглядними та ціннісними метафорами на кшталт *«наша українська земля не має бути чиясь окремою власністю, а є власністю усієї української спільноти»* і *«приватна власність на землю є основою українського добробуту»* віддзеркалює полеміку між різними і часто відмінними ідеологічними позиціями та візіями. Важливість процесу обґрунтування архетипових метафор для обрання автентичної політичної візії досить професійно показує В. Липинський, відзначаючи смислову наповненість «метафори монархізму» для українського суспільства, її спроможність глибоко проникати в суть речей, сприяючи розвитку соціального діалогу в межах заданого монархічного дискурсу [162, с. 475].

Варто відмітити принципові світоглядні суперечності, які проглядаються між метафоричними імперативами ХХ століття. Приміром, можна відзначити зв'язок метафор не тільки з національним архетипом, але й з соціалістичним світоглядом Центральної Ради (М.Грушевський В.Винниченко), метафорами часів Директорії (Скоропадський), метафорами

часів класичного радянського періоду, часів «Перебудови» і метафорами «Майдану». Вони задають різні соціальні конотації, формують кардинально різне ставлення суспільства до соціальних змін. На символічному рівні актуалізується і проблема обґрунтування національного нарративу, пов'язаних з ним чинників розвитку національної армії, мови, культури як складових побудови соціального інституту «самостійництва» (термін першої чверті ХХ століття або періоду незалежності кінець ХХ століття).

Символічна боротьба щодо автентичного прочитання національного нарративу і усвідомлення, що «армія є непотрібною для трудового народу» або «національна армія є основою української самостійності», яка була популярна за часів Скоропадського виглядає ілюстрацією комунікаційно-символічного протиборства та пошук українського архетипу. Трагедія українського гетьмана полягала в його зраді вітчизняному національному архетипу і в політичній активізації російського архетипу: архетипу «іншого», що призвело одночасно і до втрати влади, і до виключення цієї особи з пантеону національних героїв, втрати символічного значення його соціального досвіду для вітчизняного суспільства. Наслідком делегітимізації Скоропадського можуть служити слова з документу «Політичні засади українського національно-державного союзу», які концентруються на невідповідності між словами та справами Скоропадського, при якому відбулася «рішуча й послідовна заміна по всіх міністерствах українського елементу неукраїнським елементом... витіснення з ужитку української мови, а москалі, жиди та польська шляхта почали свої потайні інтриги щодо повернення свого національного панування над українським народом, повернення єдиної Росії» [162, с. 392].

Схожі процеси втрати комунікації з суспільством спостерігаємо і під часу панування Української Центральної Ради, якою вживалися спеціальні урядові заходи для закріплення прав місцевого самоврядування, імплементації горизонтальних форм соціального і культурного життя. Ґрунтовно посилювалися економічні форми кооперації українського населення,

кредитні спілки, селянські громади. «В Україні існувало на той час безліч торгово-промислових солідаристських груп, заснованих на загальній згоді їх членів. Можемо констатувати живучість прерізних товариств, артілей і інших асоціацій» [173, с. 204].

Попри певні успіхи, в цілому в ХХ столітті не були створені певні умови для втілення в суспільне життя ідеалів суспільної свободи, які б передбачали розвинуті інтерсуб'єктивні засади. Не був легітимізований особливий ідеальний спосіб існування людини, система соціальної регуляції міської життєдіяльності, який породжує і регенерує новий тип соціальної комунікації, сприяє розвитку людини та суспільства.

Цілком очевидно, що разом з міським соціальним простором на нормативному рівні мав би бути створений внутрішній простір горизонтальної кооперації, розгалужені комунікаційні зв'язки, здатність до вишуканої інтелектуальної рефлексії, ціннісно-раціонального осмислення соціальних проблем. Всього цього, на жаль, протягом ХХ століття в Україні не відбулося. У межах символічного осмислення міського простору не набули нових значень виміри приватного і публічного існування, внутрішнього і зовнішнього, змісту і форми. Залежне від імперського російського та радянського досвіду місто не спромоглося на формування нових незалежних від центральної влади форм соціальної кооперації та символічної інтеграції [173].

Особливо насильницькою і немилосердною була політика тоталітарної влади щодо сільського населення України. Метафоричне порівняння українського селянина з кулаком – носієм хижацьких інстинктів приватної власності – стало альфою і омегою ідеологічної політики радянської влади. Перебуваючи в межах традиційної культури, український селянин ніколи до радянських часів не зазнавав такого тоталітарного насильства, яке мало місце із колективізацією та культурною революцією 1928-1933 років. Радикальні зміни імплементувались не тільки на соціально-політичному владному рівні,

але й на рівні світоглядному – примушуючи селян змінити форми колективних взаємин, розуміння, бачення і сприйняття людини і світу.

Відомий американський дослідник В. Нолл справедливо зазначає, що після комуністичного загарбання влади усі складові самоврядного життя перемістилися в селянське середовище. Сільські громади продовжували брати «активну участь у спільних справах будівництва доріг, ставків, сільських хат-читалень, побудові лазень, організації вечорниць, весілля, ритуальних okazіях» [114, с. 213].

Староста переобирався кожні рік-два і звітував перед громадою. «Приклади громадянського суспільства в українських селах 20-х років ХХ ст. включають селянські інституції ритуалізованої політичної або комерційної діяльності. У кожному випадку люди добровільно об'єднуються, щоб брати участь у певній діяльності на основі рівності» [107, с. 215].

Суттєво збагатився український життєвий світ, який за визначенням належить сфері соціальної комунікації. «Явища, які зазвичай відносяться до фольклору... є соціальними комунікаційними інституціями» [94, с. 20].

Громадянське життя, що відбувалося на основі самоврядування поза втручанням держави, стало головною точкою опору проти більшовицького плану колективізації. Можна погодитись з А. Карасем, який справедливо зазначає, що Голодомор 1932-1933 років став «радикальним винаходом, щоб одним ударом зруйнувати український символічний і соціально-культурний дискурс. Адже саме селянське суспільство від початку не могло створювати інституцій, які містяться поза ним, – інституцій колективізації. Особливо абсурдним є міркування, що селянське суспільство могло формувати інституції, які були призначені його зруйнувати» [75, с. 44].

Варто відзначити, що боротьба з сільським самоврядуванням була вкрай важлива для тоталітарної влади для руйнування символічної комунікаційної тканини громадянського суспільства. Внаслідок більшовицької перемоги над традиційним селянським суспільством була встановлена брутальна чужа для України влада, яка шляхом руйнування

давніх соціальних і культурних норм намагалася переселити і контролювати підкорені землі задля встановлення викривленої форми соціальності.

Серед світоглядних засад такої влади чітко простежується ніби очевидна для повсякденної свідомості домінанта – зверхність загального над одиничним, індивідуальним. Саме цим пояснюється ставлення масової свідомості до інституту власності та багатства. Морально виправданим і необхідним за комуністичних часів було лише суспільне багатство і колективні форми власності, які всіляко підтримувалися радянськими мертвими метафорами. Метафоричний образ кулака-кровопивці став центральною темою радянської фольклорної метафористики, забезпечуючи просування центрального гасла комуністичної партії – «якщо ворог не здається його знищують». В контексті повсякденності образ ворога набуває комічних, жартівливих конотацій. «Крокуй вперед комсомольське плем'я, жартуй, співай, щоб усмішки цвіли... Ми – молоді господарі землі» [63].

Індивідуальна власність могла бути виправданою лише в тому разі, якщо вона відшкодовувалася бідним, злиденним, потерпаючим. Звідси масовий осуд ощадливості, підозра до індивідуального земельного та грошового багатства і, взагалі, гостріша упередженість проти людей, що не займаються колективними формами господарства. Отже, протягом радянського часу постала протилежна національному архетипу форма ієрархічних відносин, яка наразі продовжує бути домінантною. Національний архетип став символом буржуазної цивілізації, яка розглядалася в площині світоглядної боротьби з переможною силою соціалістичного будівництва. Образ «класової боротьби», яка загострюється в процесі розвитку соціалізму, став дороговказом для багатьох генерацій українців, які виховувались в символічному полі радянської дійсності.

З віддзеркаленням повсякденних структур державної власності і багатства складаються і цілеспрямовано формуються масові уявлення про соціальну справедливість у сільському середовищі – у духовно-практичну версію пріоритету загального над індивідуальним. Згідно з цим людина

завжди мусить підкорювати свої інтереси суспільству, володіння землею та її плодами може бути лише спільним, а кожна верства суспільства повинна працювати на спільне благо і суспільну могутність. Відтак має місце викривлена версія соціальних відносин, яка обертається мертвою метафористикою, суспільною байдужістю, аморфністю та розчавленням фермерської структури господарства, яка була притаманною українському селу до приходу комуністичної влади. Образ «Павліка Морозова», як стверджують автори книжки «Образ ворога» став символом кристалізації радянської ідентичності, відділивши українську ідентичність від базового національного архетипу [117, с.43].

Очевидно, що лише те суспільство може сподіватися на свій власний поступ, котре здатне розв'язувати найбільш гострі і нагальні проблеми, які постають в тому числі перед середньостатистичним мешканцем села на тому чи іншому відтинку його розвитку. Комуністична влада так і не вирішила питання про гідну винагороду за трудовий внесок, а відтак про створення платоспроможної особи, утвердження у пересічного селянина України гідного соціального статусу, його людської гідності.

Їхня доля, а відповідно й особисте самопочуття кожного з них – це одна з найбільших драм України ХХ століття. Нищення українського села – це була цілеспрямована упродовж всього комуністичного періоду політика, удар по генетичному коду українства, який унеможливив шлях до центральноєвропейської моделі розвитку. Життєвий світ особистості, *Lebenswelt* українського селянина, «це не є чимось абстрактним, а дуже конкретне – це українське село в усій його ментальній історичній цілісності було зруйновано» [107, с. 134].

Натомість протягом багатьох десятиліть мав місце психологічний пресинг на носія українського архетипу, що не могло не викликати деструкцію усіх рівнів кооперативних зв'язків та самоізоляцію особистості, яка існувала і продовжує існувати поза нормальним контекстом живих соціальних комунікацій. В умовах, коли в Україні не існувало також і

нормального міського середовища, аж ніяк не можна говорити про утворення автентичної соціальної комунікації, яка є продуцентом ідентичності. За свідченням історичних джерел, «більшість місцевого населення тривалий час не ототожнювало себе з жодною нацією і не продукувало нових ідентичностей, нових форм взаємодії» [85, с. 105-106].

Очевидною перешкодою для їх згуртування стала недалекоглядна економічна політика української влади, яка не була спроможною визначити свою економічну позицію, зволікала передавати землю у власність селянам. Не було професійної комунікаційної платформи для залучення до національного проекту різних груп громадянського суспільства. Саме через політичну маргіналізацію національного наративу, цілком очевидно, що не були створені потужні соціальні передумови для символічної і важливої національної єдності в Україні.

Логічним наслідком цього стало цілеспрямоване знищення архетипових метафор і намагання замінити їх мертвими метафорами, які напряду можна пов'язати з радянською владою. Та частина української інтелігенції, яка була орієнтована на соціалістичну інтерпретацію української спадщини – сприймала її вельми спрощено. Варто визнати, що провідним українським інтелектуалам першої чверті ХХ століття М.Грушевському, В.Винниченку та багатьом іншим не вдалося побачити в архетипі «національного визволення» майбутнє. Натомість позитивні зміни для них асоціювалися «лише зі спільними з сусідньою Росією соціалістичними та комуністичними ідеями та символами, які були поєднані з обмеженням індивідуальних свобод на користь держави, атеїзмом та інтернаціоналізмом» [85, с. 143].

Маємо констатувати, що соціальна слабкість національного наративу призвела не тільки до збільшення російського інтелектуального впливу, перемоги на суспільно-політичному рівні більшовицької радянської влади в Україні, але й до відмови від архетипових метафор, зокрема архетипу землі, власного шляху, які задавали тональність розвитку соціальних відносин в

першій чверті ХХ століття. Після остаточної перемоги радянської влади спостерігаємо процеси повної маргіналізації горизонтальних форм комунікації і беззастережне домінування ієрархічних форм соціальних відносин.

На соціальну сцену вийшли нові метафори, які мають передусім чітко окреслену ідеологічну забарвленість і пов'язані зі знищенням в добу радянської влади приватної сфери. Умовно метафори радянського часу також можна поділити на дві категорії: мертві (на кшталт *«бацили екстремізму»*, *«політична короткозорість»*, *«народ і партія єдині»*, *«соціалістичне змагання»*, *«економіка має бути економною»*, *«партія наш кермовий»*, *«жити стало краще – жити стало веселіше»*, *«радянський народ житиме при комунізмі»*, *«Радянський Союз – це Верхня Вольта з ракетами»*, *«Батьківщина-Мати кличе»*) та живі (образні), що віддзеркалюють соціальну неефективність влади і сьогодні: *«атрофія влади»*, *«смертельна хвороба нерозуміння»*, *«вони роблять вигляд, що нам платять, а ми робимо вигляд, що працюємо»*, *«квартирне питання»*, *«дефіцитна економіка»*, *«радянська безгосподарність»*. Останні стають значимими для активної частини суспільства і передусім ілюструють повний занепад приватної сфери, яка надає поштовх до інтерпретації нових соціальних явищ в межах існуючої символічної кризи.

Одним з таких визначальних для радянського періоду образів метафор є вельми популярний в радянські й пострадянські часи образ соціальної критики – метафора *«нівтори кімнати»*. Вона є цілком звичною для радянських громадян і абсолютно невідомим для сучасників поясненням феномену руйнації приватної сфери, появи в суспільстві нових комунікативних стосунків. Йдеться про комунальну квартиру, яка стала символом тоталітарного закріпачення суспільства, образом соціально викривленого і незрозумілого для західного світу помешкання, в якому до революції мешкали переважно заможні сім'ї, що належали до середнього класу та великої буржуазії і які були ущільнені. Такі неприродні процеси

відбулися внаслідок радянської націоналізації житлового фонду в часи «чорного переділу», під час революції та громадянської війни». Справедливо відзначається, що «у великих містах Радянського Союзу... ущільнення та перерозподіл житла знаходять своє відображення в метафорах того часу, а в самій моделі спрощеності комунікації знаходить своє підтвердження вся соціальна примітивність існуючої системи, що підкреслювала появу нової спільноти людей, які часто навіть не знали, хто їхній сусід, чим він займається і де він працює» [37, с. 98].

Відомий дослідник радянського періоду Карл Шльогель, описуючи занепад соціальних комунікацій в радянський період, звертає увагу на кореляцію між занепадом комунікативності та деградацію приватної сфери в цілому. «Там, де колись проживало в середньому 5 осіб, могло тепер розміститися 40-50, абсолютно чужі один одному, не пов'язані один з одним нічим, окрім гострої потреби в житлі, індивіди, які були змушені якось ладнати один з одним: колишній матрос і представник інтелігенції, колишня власниця помешкання і пролетарії, селяни-мігранти, що переїхали із села до міста» [181, с.17].

Ситуація набула драматичного характеру під час колективізації та індустріалізації на початку 30-х років ХХ ст., коли, віддзеркалюючи драматичні події антропологічної кризи, девальвацію традиційних форм соціального співжиття, цілком очевидно, метафори часто стають формою обґрунтування соціального патерналізму. Вимір ідеальної комунікації втрачає своє нормативне значення. Про це свідчать зокрема фотографії з парадів та демонстрація своєрідної «хореографії» пересування мас, демонстрація нових типів ракет, завжди однаково одягнуті люди. Редукція радянського життєсвіту підтверджує цілий комплекс метафор, центрованих навколо проблематики радянського дефіциту і відбиваючих нездатність радянського соціального порядку кардинально змінитися.

Саме тоді в радянські часи остаточно сформувався денаціоналізований внутрішній типаж мешканця українського міста – образ заробітчанина,

людини, що не тільки не має власної історії і традиції, сталих гуманістичних цінностей, особи, яка була налаштована ставити матеріальні цінності над ідеальними і духовними, але й особи, спосіб життя якої детермінований радянськими ідеологічними настановами, які формували специфічну систему координат. Така людина зі значною мірою викривленими імперативами «створює навколо себе певну маргінальну культуру, яка, з одного боку, є суцільним відокремленням тутешніх мешканців від традицій та цінностей інших культур, а з другого – ствердженням специфічного виміру існування площині буттєвої тимчасовості, відчуженості людей від творчої праці, влади, культури, історії» [181, с. 33].

Людина почувалася в постійній небезпеці – через політичні репресії, які зачіпали практично всі суспільні групи міста, та через смертельні загрози у вугільному, металургійному та хімічному виробництві. Живучи з відчуттям постійної загрози з різних боків, радянська людина утворила навколо себе неприродні комунікаційні відносини, вже не вірить в насаджену владою систему символічних координат, що ґрунтувалась не на гуманістичних вимірах людяності, а на спрощеному усвідомленні дійсності, перекрученні людських ціннісних настанов, на кон'юнктурному пристосуванні до певних міфів, які нав'язувала колонізаційна влада.

За таких жорстких умов годі було й думати про паростки справжньої свободи, духовну творчість, гуманізм. Натомість, як свідчать історичні джерела, «спостерігаємо численні випадки побутової жорстокості і насилля над жінками, наклепів на співробітників чи сусідів заради навіть дрібної вигоди» [181, с. 534]. Окремі випадки в 1930-х роках стають тенденцією, поступово формується зрозумілий і єдино прийнятний для більшості людей і кристалізований в метафорах радянського міста спосіб буття, що передбачає закріплення в людській свідомості єдино можливої форми державного патерналізму, яка має захищати людей від їх внутрішньої розбещеності, жорстокості і безсилля. Такий спосіб «соціальної ієрархії» формував радянський архетип, який був далеким від української ментальності.

Соціальна інтенція дискурсу патерналізму – клієнтелізму, протилежного до свободи та демократії та ідентифікованого з неукраїнським за змістом державно-політичними інституціями є ворожою для україномовного життєвого світу. Внаслідок відмови держави від власних соціальних функцій, ще не сформувались критично важливі соціальні групи «середнього класу», здатні виконувати важливі громадянські функції. Інертною і безвідповідальною залишається наша інтелектуальна еліта, а наше суспільство так і не стало ініціатором нових соціокультурних «сенсів», не стало опонентом збанкрутілої адміністративної системи. На зміну радянським метафорам поступово приходять пострадянські («час – це гроші»), які так чи інакше змінюють систему соціальних координат. Цілком очевидно, що разом з архетиповими метафорами (архетип землі, козацької волі, яка дуже часто в практичному житті призводила до соціального безладу) на соціальну авансцену виходять нові, пов'язані з розвитком сучасних буржуазних та глобальних комунікацій («час це гроші, конкуренція є основою якісного життя суспільства»). Ця композиційна метафоричність і буде впливати на соціальні комунікації в Україні в найближчі роки.

Таким чином, нами простежена роль життєвого світу в комунікативних процесах, формуванні різних соціальних версій, розвитку домодерного і модерного суспільства. Відзначається еволюція метафори від логічної прив'язки до метафізичних засад, які пов'язані з пошуком субстанційних сенсів, вимірів історичного, до постметафізичних вимірів, які ґрунтуються на засадах формальної раціональності та узгодження соціальних суперечностей та конфліктів. Відзначається роль Голокосту як потужного символу людської болі, що спонукає людей до переосмислення вимірів історичного, які досить часто набувають міфологічного характеру і пошуку на новому етапі більш раціональних засад соціальної інтеграції спільнот та груп. Показано боротьбу між архетиповими засадами української соціальності та радянськими архетипами, які утвердилися в радянський час і не втратили свого значення до сьогодні. Осмислюється роль мертвих та

живих метафор. Відзначається, що насильницька спроба імплемувати мертві метафори в суспільне життя, корелювалася не тільки з руйнацією публічної і передусім сфери, але й з посиленням соціального патерналізму, відчуження. Натомість живі метафори, віддзеркалюючи неефективність радянської влади, сприяли паросткам здорових комунікативних процесів в радянську добу і стали чинником, що засвідчив народження певних позитивних соціальних тенденцій в сучасній Україні.

3.2. Метафористика українського суспільного дискурсу (сучасний зріз)

Серед багатьох соціальних експертів існує переконання, що сучасне українське суспільство характеризується жорсткою ієрархічністю суспільних відносин, зовнішньою мотивацією до суспільних трансформацій, слабкістю демократичних процесів, які аж ніяк не сприяють структуризації відносин в суспільстві. Значною мірою з цим можна погодитись. У суспільному дискурсі, представленому текстами, що виражають різні форми суспільної практики, це проявляється і у вживанні метафоричних виразів, які сприяють консервації ієрархічних суспільних відносин.

Відтак, повертаючись до текстів сучасного суспільного дискурсу українців, маємо констатувати, що досить звичні в радянський час метафори як-то: «єдиний радянський народ», «економіка має бути економічною», «народ і партія єдині», «перебудова, гласність, прискорення», «п'ятнадцять республік – п'ятнадцять сестер», «Росія – старший брат» на сьогодні так само поступово втрачають вплив на сучасну добу і розглядаються як атрибутивні ознаки минулої епохи. Але для радянського суспільного дискурсу характерними були й вирази, менш забарвлені ідеологічно, але які так само задавали певну тональність для ієрархічних відносин в радянський період, створюючи ілюзію інтеграції спільнот і груп в межах радянської системи координат. Йдеться про метафоричні моделі, що презентували радянську картину світу тоді і продовжують своє життя в суспільній комунікації

сьогодні. Зокрема, це модель боротьби (війни). Так, у радянському комунікативному просторі усі сімдесят років його існування було прийнято підтримувати перманентний мобілізаційний стан радянської людини за допомогою включення у повсякденний та офіційний дискурс таких слів як «боротьба», «фронт», «солдат» та ін. Вони використовувалися в таких метафоричних виразах як «боротьба за урожай», «боротьба за виконання плану», «солдат партії», «трудовий фронт» (варіанти: «літературний фронт», «медичний фронт» і будь-який інший галузевий фронт).

Протягом усього періоду незалежності України, як показали дослідження О. Данцевої (2008) [50] та Л.І. Стрій (2015) [149], метафорична модель боротьби (війни), тобто осмислення політичних процесів в нашій державі як тотального протистояння продовжують переважати в суспільній комунікації. Ось, наприклад, вислови з сучасних газетних текстів з військовою метафорикою, які забезпечують зрозумілість та привабливість (а тому й впливовість на читача/слухача). При цьому ми відбирали повідомлення, які не стосуються безпосередньо подій на Сході України, де в описі подій важко уникнути використання метафоричних виразів, пов'язаних з війною.

«...влада України вирішила піти на поступки Угорщині, щоб продемонструвати хоч якусь «перемогу» на зовнішньополітичному фронті» (Створення "угорського" району в Закарпатті: чого варто побоюватися Україні, «Факти», 09.06.2020).

«...На любовному фронті зірки обіцяють приємний сюрприз». (Гороскоп, «Факти», 09.06.2020).

«Останній раз в справжніх виборах (щоб все, як годиться, - палка битва за округ, різнокаліберні кандидати, обговорення програм, неминучі скандали і компромат, тривалий підрахунок голосів)...» ("В Києве не понимают, что Донбасс — это уже Россия": что говорят в Донецке о выборах по украинским законам, «Факти», 04.06.2020).

«Война с памятниками. Зачем в мире рушат монументы» (Корреспондент, 12.06.2020)

«Война через дорогу. Как Турция и РФ договаривались по Сирии»
(Корреспондент, 15.03.2020)

Наведені вирази проникнуті концептуальним вектором небезпеки, жорстокості, агресивності. Але вони все рідше зустрічаються в повсякденних дописах, якщо вони прямо не стосуються подій, що відбуваються сьогодні на Сході України, не пов'язані з анексією Криму чи у них не йдеться про дії Росії по відношенню до України.

Сьогодні в Україні спостерігається зростання інтересу до вживання живих-творчих метафор, які, загострюючи суспільні суперечності (наприклад, у дослідженнях О. Данцевої часто вживаною метафоричною моделлю називається модель гри, яка, за словами дослідниці, задає концептуальний вектор нещирості української політики, неправдоподібності того, що відбувається, неприродності процесів [50]), разом з тим надають можливості до реалізації індивідуального та колективного самовираження. Йдеться про утворення мережевих, горизонтальних відносин індивідуальної та колективної самореалізації в комунікативному просторі свободи. В ньому живі метафори стають певною ланкою, яка сполучає особистісні прагнення, потреби суспільства та модель комплексних соціальних змін, яка вкрай необхідна нашій державі.

Відомий дослідник О. Данцева висловила передбачення, що «домінуючими метафоричними моделями майбутнього є моделі персоніфікації та моделі об'єктивації» [50, с. 60]. Ось конкретні приклади з медійного дискурсу сучасної України, де такі моделі можна спостерігати:

«Корреспондент»: *«...продажі відеоігор побили рекорд завдяки карантину»* (25.05.2020); *«Коронавірус збільшив кількість геймерів майже вдвічі»*. (11.06.2020); *«Байден тримається в сідлі. Як відбуваються вибори в США»* (11.03.2020).

«Читомо»: *проект «Читання молодого міста» від Львова — Міста літератури ЮНЕСКО – саме для тебе»*. (19.03.2020).

«Хрещатик»: *“Хрещатик — серце Києва, і його треба шанувати”*
(16.01.2007)

Lb.ua: *«Війна на карантині»* (27.05.2020).

Багато сучасних популярних телевізійних та медійних проєктів з концептом «Україна» сьогодні мають метафоричні назви, які співвідносять (об’єктивують) її з різними сутностями, що показують її спроможність, відкритість та поступ до нового, самостійність та інтегративну здатність, наприклад: *«Україна має талант»*, *«Говорить Україна»*, *«Україна молода»*, *«Україна без сніття»*, *«Україна 24»*, *«Україна з неба»* тощо.

Українські реалії характеризуються потребою в посиленні живої метафоричності для подолання існуючого середовища, агресивного по відношенню до різних форм суспільної свободи. Для цього, наприклад, в суспільному дискурсі поширюються метафоричні назви та вислови, які містять прийменник «без», який показує, чого країна має позбутися, аби розвиватися у визначеному напрямку. Такі вирази дуже легко знайти, зробивши відповідний запит в пошукачі Google. Ось топ-5 запитів українців, чого на їхню думку, має позбутися наша країна: 1) *«Україна без сніття»*; 2) *«Україна без тортур»*; 3) *«Україна без сиріт»*; 4) *«Україна без цензури»*. 5) *Україна без корупції*.

Констатуємо таким чином, що українська дійсність проходить той же шлях, що й світова в питаннях впливу символічно-метафоричних засад на розвиток вільної комунікації в умовах сучасної демократії. І однією з найпоширеніших запобіжників проти тотальної бюрократизації є необхідність у наявності живих символічних структур, які є «метафорами концептуальної системи людини» [91, с.27].

Метафора є продуктом людського досвіду, а жива метафора, базовим критерієм якої є архетиповий характер, базується на глибинних концептах досвіду, який пов’язаний з найбільш загальними уявленнями та образами, які в соціальному процесі піддаються раціоналізації. Такі метафори як «атрофія комуністичної влади», «дерев’яний рубль» тощо символізували ідеологічний

і соціокультурний крах радянської системи, яка була неспроможною задовільнити інтереси та потреби людей. Не менш важливим було і те, що живі метафори фокусували увагу на необхідності антропологічного ренесансу після десятиліть тоталітарного існування.

Вони формують особистість, поза сумнівом, виходячи з необхідності важливої для демократичного суспільства творчої діяльності. Однак дане вміння властиве далеко не всім людям. Навіть при наявності певних умінь, людина не завжди здатна на створення креативного продукту. Йдеться про роль живих метафор не тільки в руйнації тоталітарного минулого, але й в посиленні горизонтальних відносин, які важко побудувати без символічного фокусування на тих проблемах, які так заважають подальшому суспільному поступу.

Українська дослідницька агенція InfoSapiens щомісяця проводить опитування серед громадян, визначаючи найбільш важливі, на їх думку, проблеми, з якими живе сьогодні країна. За результатами останнього опитування рейтинг цих проблем розподілився таким чином:

- 1) Військові дії в Донецькій і Луганській областях.
- 2) Корупція.
- 3) Висока вартість та низька якість медичних послуг.
- 4) Висока вартість життя та низькі зарплати.
- 5) Несправедливість в системі правосуддя¹.

За допомогою пошукових інструментів на популярних новинних медіа ресурсах подивимося, яким чином ці проблеми відображаються в українській метафористиці, що дасть підстави ще раз переконатися, що оцінку дійсності людьми зумовлює образно-символічне моделювання дискурсу. Констатуємо, що в українському медійному просторі сьогодення поширені такі метафоричні вирази щодо названих вище проблем:

---

¹ Низькі зарплати та корупція: українці назвали найбільш серйозні проблеми країни/ УНІАН. 19/05/2020 URL: <https://www.unian.ua/society/problemi-v-ukrajini-ukrajinci-nazvali-naybilsh-seryozni-problemi-krajini-novini-ukrajini-11002340.html>

1. Військові дії в Донецькій і Луганській областях: (Факти.ua: «...світові гравці від самого початку визнавали недосконалість «Мінська» і його компромісність. Їх загальний меседж сьогодні – хтось повинен піти на поступки. Хто? Путін, якого тліюче на сході України вогнище цілком влаштовує, мертво стоїть на своєму. Бойовики? Вони старанно танцюють під диктовку Кремля, так що тут особливих переміщень не буде апріорі. Залишається понівечена війною Україна»).

2. Корупція. (Факти.ua: «... подолання топ-корупції у вищих ешелонах влади». Дуже популярним і часто вживаним в суспільному дискурсі є вираз «корупційна схема»)

3. Висока вартість та низька якість медичних послуг. (Медіаресурс Страна.ua: «Медреформа вдарила і по невиліковно хворим пацієнтам. Тепер вони приречені на повільну смерть вдома» (від 11.06.2020); «Деякі представники партії «Голос» протягом 3-4 років просто вбивали українську медицину, увівши над нею експеримент. А деякі представники яскраво підтримували це вбивство української медицини. А зараз цьому прийшов кінець. Ніхто більше не буде вбивати українську медицину. Її будуть реформувати», – заявив Степанов» (від 05.06.2020).

4. Висока вартість життя та низькі зарплати (На українському телевізійному каналі НТН виходить телепрограма «Вартість життя». Кожен її тематичний випуск має метафоричну назву. Наприклад: «Країна звалищ» (від 10.06.2020); «Тіло на продаж» (від 03.06.2020), «Без даху» (від 27.05.2020), «Село над прірвою» (від 20.05.2020), «Епідемія безкарності» (від 08.04.20) та ін.)

5. Несправедливість в системі правосуддя («Усі ці шість років правосуддя залишається примарним» (Матільда Богнер про масову загибель людей в Одесі 2 травня 2014 року); «У Росії в останні роки політичні репресії проводяться не тільки за допомогою так званого правосуддя» (інтерв'ю видання «Факти.ua» з американським і російським політичним аналітиком С. Рабиновичем 01.04.2020)

Формування живої метафоричності в умовах українського суспільства має символічно важливе значення для успішної демократизації нашого суспільства, адже «творчо-символічний потенціал народу відіграє важливу роль у підтримці української ідентичності як важливого чинника консолідації соціуму на основі національних норм і цінностей культурного буття» [56, с. 67].

Питання про тенденції становлення та розвитку «комунікативного суспільства», поза сумнівом, є досить актуальним. Так, у межах свого дослідження Т.Метельова, розробляючи концепцію виживання творчого соціуму в Україні, виділяє символічний потенціал народу, визначаючи його як «когерентну єдність духовної, соціальної і символічної енергетики національної спільноти. З точки зору дослідника життєздатність соціальної комунікації визначається її здатністю трансформувати, вибирати і адаптувати моделі виживання суспільства [103, с. 20].

Істотну роль у цьому процесі виконують комунікативні мережі, які здатні забезпечити демократичний розвиток суспільства. Для розвитку творчої цілераціональної діяльності обираються засоби, які виконують позитивно-дієву, етично-естетичну, інформативну, прогресивно-перетворювальну функції. Людина, будучи одночасно і природною, і суспільною істотою, за допомогою живих і творчих метафор може змінювати соціальну реальність [66, с. 81].

Жива метафора є провідною силою, яка, кристалізуючи погляди і переконання особистості, сигналізує про потребу суспільства у певних соціальних орієнтирах. В цьому контексті соціальна комунікація в сучасній Україні орієнтована не тільки на появу різних інновацій як у навчальному процесі, але й «будуванні містків між людиною і суспільством» [189, с. 11].

Нові потреби суспільства у використанні живих метафор в креативному продукті обумовлені викликами сьогодення. Сучасна цивілізація вступила в новий тип прогресу – інноваційний, що містить у собі не тільки високий динамізм, але й чітко визначену траєкторію розвитку

суспільства. І на цьому шляху використання метафор як чинника, що кристалізує процеси комунікації, є необхідним для сучасного українського суспільства.

Існує усталена думка, що метафористика стає постійним атрибутом в житті суспільства. І тому виникає необхідність у формуванні в українських реаліях людини, здатної і психологічно, і професійно жити і діяти у постійно мінливому середовищі: середовищі різних комунікативних осередків. Для реалізації цих цілей необхідно креативно організовувати навчальний процес протягом усього життя, вчити використовувати соціальну комунікацію у практичній діяльності: професійній, суспільно-цивільній, побуті.

Імплементация живих метафор в суспільне буття та їх відповідне обґрунтування вносить в життя суспільства елемент творчості, який повинен розглядатися в українському суспільстві. Йдеться не про предикатні характеристики людської діяльності, а про сутність та істину цієї діяльності. Метафоричність та символічність комунікативних процесів сприяють розвитку творчих процесів. У процесі креативності відбувається усупільнення людини в безпосередню універсальність буття. Л.Й. Дерев'яна бачить прояв метафоричності в конкретній діяльності. Процес трансформації діяльності людей під впливом живих метафор – детермінований історичним розвитком суспільства і представлений процесом переходу суспільства від одного етапу розвитку на якісно інший. Дослідження ролі метафор в посиленні соціальних комунікацій в Україні тісно пов'язані саме з функціонуванням життєвого світу людини, який є невід'ємною частиною символічного, а відтак людина перебуває в стані виходу за межі наявного в постійному прагненні змінювати, перетворювати соціальну реальність [57, с. 105].

Метафоричність є частиною символічного прагнення спільнот та груп до соціальних змін, в яких людина виступає не тільки частиною світу, але і його центром. Метафора і передусім живі метафори виступають інструментом створення нового якісно іншого суспільства.

В цілому роль метафори розуміється українськими дослідниками як важлива частина соціальної комунікації, що впливає на історичний процес, втілюючи себе в ньому за допомогою створення креативних продуктів. Йдеться про пошук комунікативних аргументів для реалізації самореалізації творчого начала в суспільстві, що обумовлює «створення» себе і посилення комунікаційних мереж громадянського суспільства. Можемо говорити про базову суперечність між живою та мертвою метафорою. В умовах застосування мертвих метафор (як було показано в попередньому параграфі) спостерігається не тільки практична відсутність творчої складової в розвитку суспільства, але й надії на вкрай важливі соціальні перетворення. Зовсім іншою є роль живої метафори, її роль в соціальній комунікації, у відкритті чогось як усередині самої особистості, так і в різних суспільних процесах [138; 183; 185].

Виходячи з вищезазначеного, підкреслимо, що людське суспільство, орієнтуючись на власні основоположення, керує тими чи іншими комунікативними процесами. Кожен здатний самотійно віддавати перевагу автентичній чи викривленій комунікації. Отже, ступінь виявлення тієї чи іншої моделі соціальних комунікацій залежить виключно від власного самовизначення індивіда в креативному процесі. І хоча він може піддаватися різним впливам (з боку суспільства, колег, наукового співтовариства), але остаточне рішення виключно приймає кожен особисто. Дослідники стверджують, що існує певна потреба у створенні якісної мережевої комунікації, і якщо особистість займає активну громадську позицію, то вона, відчуваючи «соціальне замовлення» на той чи інший креативний продукт здатна сприйняти метафоричний посил суспільства і реалізувати його. Але суспільство не завжди готове до таких змін передусім через слабкість горизонтальних засад комунікації. І в умовах українського суспільства, на жаль, простежується ця особливість.

Сучасна українська філософська думка не просто відповідає на питання про можливість розвитку метафоричності, а простежує її роль в процесі відтворення ідеальної комунікації. Так, В.З. Дем'янков аналізує не просто весь креативний процес, або ж метафору як поняття, а на прикладі поняття «творчий метод» демонструє, як на різних етапах історичного процесу завдяки метафорі здійснювалися креативні можливості людства. Аналізований дослідником процес комунікації дозволяє виділити специфічні риси метафори, які свідчать про її вплив на суспільство, підкреслюють динамічний і соціально орієнтований характер [55, с. 32].

Жива метафора є частиною світу можливостей, потенцій, розвитку суспільства в цілому. Метафоричні потреби людства зумовлені особливостями його існування в природі, загальним ходом людської історії. Беззастережним виглядає підвищений інтерес до креативності у сучасному світі, виділення її як особливої специфічної цінності, розуміння її як фактора, який обумовлює весь процес створення і привнесення нового в усталене суспільне життя. Цілком очевидним є всеосяжний характер живих метафор, що пронизує всі сфери діяльності людини – соціальну, економічну, моральну, наукову.

Метафоричні здатності, вважають українські дослідники, підлягають розвитку. Для цього виділяється творчий метод – сукупність дій, які спроможні розмежувати живу метафору і неживу метафору, навчити людину правильно інтерпретувати метафори та адекватно відповідати на їх соціальний запит. Можна визначити роль метафори не тільки як інструменту ідеальної комунікації, але й також як чинник розвитку соціальної креативності, вельми важливий для соціальної модернізації суспільства. В якості складових цієї системи виділимо принцип відбору, пізнання явищ в конкретних образах, принцип їх оцінки. Метафора являє собою спосіб художнього мислення та інших його видів, який постає перед суспільством як система вимог щодо необхідних соціальних змін в соціумі [195, с. 192].

В умовах України здійснюються пошуки тих чи інших основ, пов'язаних з живою метафоричністю для позитивного соціального поступу, вивчаються алгоритми появи і функціонування комунікативного середовища на засадах живої метафоричності. Дослідники переконані, що важлива роль метафори в житті суспільства була підготовлена ходом історії. Варто відзначити, що метафора обумовлює процеси соціальної легітимації, виступає основоположним принципом перетворювальної діяльності, важливим фактором соціальної еволюції. Тому не випадково метафоричність виступає провідною рисою, що зумовлює існування людини. М.Н.Морозов констатує саме наявність метафоричності як феномену, що вирізняє індивіда та суспільство [108, с. 104].

Розвиток живої метафоричності в умовах українського суспільства базується на формуванні особистісних моментів, відповідає на потребу суспільства в людині, здатної до створення інновацій, удосконалення і поліпшення існуючих умов. У той же час українське суспільство характеризується розвитком і нарощуванням символічно-комунікативного потенціалу для розвитку української нації. Сучасні процеси державотворення зумовлюють інтерес до живої метафори як суспільної потреби.

В методологічному плані важливими є не тільки способи розвитку соціальних комунікацій, але й способи та інструменти отримання нових можливостей людини в контексті обґрунтування метафоричного досвіду. Постмодерністські переорієнтації ціннісних основ світогляду на користь самореалізації людини, актуалізації її особистості та креативних здатностей усвідомлюються ними як основи комунікативності в сучасному світі [186].

Загальні тенденції в суспільстві, його особистісні вимоги щодо розуміння необхідності розвитку креативності зводяться не до адаптації людини до негативних умов соціуму, а спрямовані на його активне перетворення, зміну. З цього випливає, що технології використання та осмислення суспільством живих метафор, які проектуються і розвиваються,

апріорно передбачають створення умов для розвитку і саморозвитку соціально-активних суб'єктів та спільнот. Тобто здатність людини бачити недосконалість, вади, виділяти найбільш проблемні моменти в різних сферах (соціальній, економічній, інформаційній, науковій тощо) життя соціуму виступає однією з найбільш важливих потреб сучасного суспільства. Виходячи з цього завдання, важливим аспектом є вміння, здатність, прагнення і можливість у процесі перебудови суспільства на якісно інших символічних засадах соціальної інтеграції. Знаходження нестандартних способів вирішення складних проблем, вихід із скрутних положень, пошук відповідей на ті чи інші питання в різних сферах діяльності людини виступають необхідними завданнями сучасного суспільства. Формування особистості та спільноти, які здатні на зміни, є одним із пріоритетних завдань сучасного інновативного розвитку, а також одним із основних шляхів, які роблять таке формування можливим [69, с. 40-41].

Незважаючи на велику кількість структурних елементів креативності, що видзначаються різними науковцями, український вчений Е. Лузік виділяє декілька основних компонентів. Креативність людини і суспільства розуміється як тривимірна складова, що включає в себе процесуальний, результативний і метафоричний компоненти [99, с. 81].

Діяльність може бути креативною, якщо людина, працюючи над якимось відкриттями, використовує нові активності до імплементації соціальних змін, або, розглядаючи нові галузі людського знання, часто має результат. Коли результат діяльності отримано нестандартним шляхом, або несподівані результати отримані при досить повсякденній діяльності, то такий продукт діяльності називають креативним. Під креативною особистістю розуміють людину, здатну до створення нового, до пошуку нестандартних рішень рутинних проблем, у якої здібності досить розвинені й присутні в багатьох сферах її діяльності.

Дійсно, багато дослідників говорять про багатоаспектність, складність і суперечливість творчості, яка невід’ємна від потужного комунікативного процесу в суспільстві. Однак практично всі сходяться на думці щодо обумовленості креативності системою суспільних відносин, різних соціальних норм і потреб. Саме українськими дослідниками ставиться проблема обумовленості різних філософських концепцій суспільства його комунікаційними потребами. Так М. Морозов, розробляючи ідею творчої активності свідомості, говорить про детермінацію «духовної діяльності людей їх символічними і метафоричними засадами, системою суспільних відносин» [108, с. 7].

Важлива роль метафори в процесі соціальної комунікації є одночасно і породженням соціального прогресу, і чинником розвитку демократії. При цьому комунікативний процес без креативності неможливий. Формувати проникнення креативності як складової комунікативного процесу необхідно починати з системи освіти. Дослідники у цьому процесі виділяють два фактори, що сприяють поширенню креативності:

- 1) створення спеціального навчального закладу нового типу – корпоративних і дослідних університетів;
- 2) організація дослідної (наукової, проектної) роботи студентів і викладачів) з упровадженням її у навчальний та позанавчальний час [113, с.17].

Багато практичних проблем, пов’язаних з питаннями комунікації, стосуються співвідношень між інтересами особистості і суспільства, вони також полягають у створенні креативної атмосфери в процесі суспільної комунікації. Різні удосконалення майбутнього (перехід від енергетичних до інформаційних технологій), заміна соціальних парадигм ХХ століття парадигмами ХХІ століття можливі при активному розвитку креативних основ суспільства [71].

Ефективність створення принципово нових інтелектуальних продуктів, пов’язаних з оволодінням новими галузями знань і вирішенням на їх основі

нестандартних завдань, побудова оригінальних підходів до розуміння й інтерпретації мережевого суспільства; використання наявних знань у незнайомих ситуаціях – основні функції і сутнісне значення креативності. Можемо говорити про практичні шляхи реалізації принципу гуманітаризації знання.

Сучасні українські дослідники розглядають креативність не просто як виявлення видової сутності людини, а як спосіб існування в мережевому суспільстві. Креативний процес може бути осмисленим крізь призму розуміння обґрунтування комунікативності одного з найважливіших складових духовної культури [84; 197].

Креативність розглядається не тільки з позицій соціального фактора. А.Т. Шумілін, роблячи соціально-філософський аналіз специфіки творчої уяви, говорить про «трансцендентальні форми креативної уяви як необхідний атрибут людського буття, межі ідеальних прагнень, особистісної та колективної самореалізації» [191, с. 221].

Підкреслюється, що метафоричність має не тільки соціальну обумовленість, також важливе значення має її духовно-історична складова. В українському суспільстві особлива увага приділяється саме цьому компоненту метафоричності, який покликаний стати одним з основних шляхів формування нового демократичного суспільства. Саме за допомогою живих метафор можуть розкриватися духовні корені, можна розвинути (на початкових стадіях за допомогою наслідування) творчі прагнення і здатності особистості. Українська ментальність базується на певній національній ідентичності, несхожості, відсутність схильності до сліпого наслідування, їй не властиві переконання якихось загальних устремлінь. Ментальними рисами українців є прагнення до індивідуальності, досягнення певних результатів особисто. Виходячи з цих положень, автор дослідження робить висновок, що живі метафори можуть активно поширюватися і метафора як інструмент соціальної комунікації сама по собі може виступати в українському суспільстві як рушійна

сила, що обумовлює його прогрес, оскільки не тільки не суперечить соціальним завданням суспільства, але й кристалізує ці завдання.

Живі метафори народу взагалі мають суттєвий вплив при формуванні розвитку соціальної сфери в цілому. Неможливо сформулювати прагнення до різних перетворень і змін, якщо вони не містяться в живих метафорах народу, які закарбовані в історичній пам'яті. Саме через символічну культуру можна «знайти шлях до ідеальної програми соціальної адаптації людства» [44, с. 25].

У той же час різні символічні акти, креативні продукти нерозривно пов'язані з культурою. Тобто метафора сама розвиває творчий потенціал особистості. Аналізуючи сприйняття культурних трансформацій, людина здатна розвивати творче начало, формувати певне ставлення до креативного [97, с. 122].

Своєчасне сприйняття і оцінка творчих досягнень високо цінуються соціумом. Вони є необхідними і з економічної, і з соціальної, і з точки зору міжнародних відносин. І метафора в цьому процесі відіграє першорядну роль, впливаючи не тільки на засвоєння будь-яких норм, але і на їх безпосереднє формування.

Суспільство з його інтересами, потребами, істотним чином обумовлює необхідність живих метафор. Симультанно духовні моменти, пов'язані з культурою та ідеалами предків, також є важливою складовою живих метафор як імперативу соціальної єдності.

Окрім культурної складової метафори та її впливу на розвиток людини та суспільства, знані дослідники значну увагу приділяють морально-етичній складовій живої метафори. Людина як творець вільна сама обирати, що вона з великої кількості метафор здатна реалізувати в своїй соціальній творчості, керуючись уявленнями про розумне і нерозумне, добро і зло.

Не минуло здатне наштовхнути людину на вчинок, а майбутнє, якому передує теперішнє. Можна сказати, що ідея втілення живих метафор одночасно і чимось обумовлена і вільна. Вона породжена самою людиною, її

етичним вибором. Т. Метельова вважає: «ідеї, якими я керуюся, нічого не відображають у реальності, у світі детермінацій. Вони належать світу свободи. Мені самому робити моральний вибір, обирати закони власного діяння» [103, с. 15].

Жива метафоричність існує на новому етапі, спираючись на сучасні досягнення і певні культурні зміни епохи. Соціальними теоретиками актуалізується питання розгортання пошуку в межах різних видів живих метафор. Вони спираються на той факт, що продукти одних видів комунікацій виступають в якості передумов та стимулів для інших. Тенденція до відособлення, і в той же час до посилення взаємозв'язків окремих видів метафор відповідає об'єктивним процесам диференціації та інтеграції в культурі. Відзначимо тенденцію вивчення дослідниками переважно проблем інтеграції в культурі. Підкреслимо роль і значення символічних засад в українському суспільстві. Вони сприяють появі та розвитку не тільки загальнонаукових складових, але і соціального прогресу. І поряд з цим виникають проекти наукової творчості та інших видів метафоричності (винахідництво, мистецтво, управління тощо), які також важливі для втілення ідеального соціального дизайну. Наприклад: з'являються такі сучасні метафоричні явища у літературі, філософська поезія, наукова фантастика [191].

На наш погляд, внутрішня суперечність між мертвою та живою метафорою відкриває можливість плідних підходів до соціального діалогу в суспільстві, взаємного індукування різних позицій, перехресного запозичення ідей. Так, суспільство, продукуючи метафори, може запозичувати не тільки різний соціальний досвід, але й специфічну проблематику соціальної інтеграції суспільних груп. Це й породжує новий, творчий погляд на проблему, здатний привести до несподіваного рішення суспільних проблем.

Відзначимо позитивне значення ціннісно-раціональних метафор на раціоналізацію суспільства в цілому. Для суспільства важливою умовою його

діяльності може виступати так звана «зачарованість завданням»: зацікавленість у впровадженні живої метафори. Так, вже згадувана нами метафора «час – це гроші» стала дороговказом для формування соціальних відносин в пострадянському суспільстві. Аналіз теоретичних досліджень, присвячених вивченню мотивації впровадження тих чи інших метафор, дозволяє припустити, що соціальна комунікація визначається трьома факторами: прагненням до пошуку найкращого аргументу, наявністю в ціннісній системі людини цінностей самовираження, освоєнням необхідних навичок і вмінь.

В цілому для України характерна підвищена увага до феномену живих метафор, в цьому вбачаємо подальший розвиток для нашого суспільства. Для досягнення необхідних результатів існує низка програм, які сприяють розвитку сучасних метафор як чинника посилення мережевого суспільства. Втілення новітніх форм комунікації є «ефективним способом консолідації творчих сил суспільства та їх основного носія – інтелігенції...» [44, с. 67].

Разом з тим, існують і серйозні виклики для сучасного українського суспільства, яке перебуває в стадії соціального транзиту. Головним ризиком в цьому контексті є, на нашу думку, загроза беззастережного панування ринкових імперативів в житті суспільства. Йдеться про втілення ідеї ринкового детермінізму, який характеризується орієнтацією на феномен панування речей. У відповідності до ринкового імперативу стосунки між людьми уподібнюються до стосунків між речами. Досвід останніх десятиліть переконує, що консюмеризм є послідовним опонентом інтелектуальної суспільної еволюції та призводить до суттєвої суспільної деградації, домінування процесів негативної селекції та найгірших зразків масового суспільства.

Люди в такому суспільстві піддаються маніпулятивним впливам транснаціональних корпорацій та правлячого політичного класу. Не менш болісним соціальним наслідком маркетинга сучасного суспільства можна вважати соціальний гедонізм передусім правлячого класу, який у тривалій

історичній перспективі заперечує морально-нормативні засади соціальної відповідальності, призводить до посилення в суспільстві соціальної апатії та цинізму. Йдеться тут про негативні наслідки суспільства споживання, яке продукує цілу низку метафор: «боргова економіка» (Є.Балібар), «одновимірна людина» (Г.Маркузе), «чорна діра соціального» (Ж.Бодрійяр), «глем-капіталізм» (Д.Іванов).

Таким чином, можемо говорити про втрату індивідами можливості критично мислити, поглинання індивіда засобами масової маніпуляції, які послідовно витісняють з суспільного життя здорову комунікацію, яка притаманна найкращим зразкам громадянського суспільства. Місце модерного суб'єкта посів анемічний, духовно спустошений суб'єкт постсучасності, який не тільки втратив можливість бажати і відчувати, але й здатність до продукування важливих для духовного розвитку ідей.

Д.Белл в роботі «Кінець ідеології» стверджує, що в сучасному світі споживання ідеї більше не є «соціальними важелями» [199].

Завдяки високій загальній задоволеності люди орієнтовані на постійне перебування в світі сьогодення. Погоджуючись з американським дослідником, все ж вважаємо, що наразі ситуація є більш складною. Розвиток сучасного суспільства споживання супроводжується постійним виробництвом потреб, яке сприяє виробництву нових товарів. Маркетинг і реклама, використовуючи візуальні метафори масового суспільства, спонукають потенційного споживача захотіти, а потім придбати товар. Гедонізм і безперевне споживання є необхідною підставовою основою існування сучасного споживацького суспільства, яке все більше відходить від ціннісно-нормативних засад та принципів.

В нових умовах реклама, через створення «потрібних потреб», впливає на свідомість і поведінку індивідів. Формується концептуальна чітка модель, де споживання репрезентує собою систематичну знакову маніпуляцію, яка визначає статус людини за допомогою споживацьких відмінностей. В. Фурс справедливо зазначає, що в «суспільстві споживання речі прийшли на зміну

попереднім засобам соціетального розподілу... люди ранжуються вже не на засадах застарілих категорій, але за допомогою предметів, які вони споживають. Таким чином, саме споживання стало дійсним базисом соціального порядку. У соціологічному плані обмін відмінностями забезпечує інтеграцію групи: кодовані відмінності... стають матеріалом соціального обміну. Це означає, зокрема, що споживання – не тільки визначена система ідеологічних цінностей, але й певна система матеріально-практичної комунікації» [168, с.121].

Йдеться про появу нового суспільства-міфу, в якому розподіл між економічним та культурним нівелюється, а практика споживання виступає маркером нового стилю концептуалізації соціального життя. Цілком очевидно, що ставлення споживача до реального світу диригується системою масових комунікацій, які за допомогою візуальних образів намагаються віддалити людину від сфери реального, продукуючи передусім мультиплікаційне сприйняття знаків.

Можемо констатувати, що існуюче в світі суспільство споживання характеризується зникненням трансцендентності передусім в сенсі відсутності рефлексії і передбачає привчання суспільства до певної системи потреб, і це є перешкодою для плідної суспільної комунікації. В цих умовах метафора стає лише одним із знаків, які мають сприяти цьому вектору суспільного розвитку – натаскуванню суспільства на формування значимих соціальних потреб. Ця тенденція достатньо болісно впливає на сучасні соціальні процеси і об'єктивно гальмує модернізацію нашого суспільства, яке протягом тридцяти років так і не визначилось зі своїм світоглядним вибором.

Таким чином, особливості розгляду метафори в якісному розвитку «комунікативного суспільства» в українських реаліях знаходять відображення в публічному обґрунтуванні живих метафор, в програмах гуманітарної спрямованості вільних спільнот на посилення соціальної комунікації, яка носить неформальний характер. У цілому, українське суспільство готове до креативних перетворень, активно проводячи

комунікативне обговорення в публічній сфері сучасних реформ в різних сферах суспільного життя – освіті, науці, культурі та інших. Разом із тим, серйозним фактором ризику в розвитку українського суспільства є інтеріоризація ним зразків «суспільства споживання», яке тяжіє до віртуалізації суспільних процесів, сприяє поступовій еволюції від сфери трансцендентного до сучасної суперечливої знакової реальності, і це об'єктивно перешкоджає розвитку культурно-історичного наративу, який є необхідною ланкою соціальних змін. Слід констатувати, що сьогодні в Україні поки що не знайдено адекватної відповіді на виклики сучасного суспільства споживання.

Висновки до розділу 3

Конструктивна спроможність живої метафори знаходить своє вираження в інтерпретації та критиці соціальних наративів (Лотман), у результаті чого з'являється можливість змінити тональність соціальних процесів, актуалізувати їх певні моменти. У зв'язку з цим передбачено, що метафора бере участь у формуванні базових суспільних архетипів. Ця ідея обгрунтовується через висвітлення полеміки двох теоретичних таборів, які контроверсійно усвідомлюють роль метафори в комунікативних процесах. Представники першого (П. Нора, Ф. Ліотар) вважають метафору інструментом підсилення соціальних сенсів, частиною субстанційного історичного досвіду і не прийнятною для характеристики майбутнього. Представники другого (Ю. Габермас, О.Монжен) теж беруть на озброєння метафору, але фокусують увагу на раціоналізації суспільних відносин в площині сучасної постметафізичної реальності. У цьому контексті потенціал метафори вбачається ними в продукуванні сенсів, відповідних епосі і значимих для неї.

Визначено, що для ілюстрації конструктивних можливостей метафори в побудові соціальних архетипів важливим є концепт життєвого світу, який уможливорює суспільну легітимацію успадкованих особою культурних

цінностей та набутих в результаті досвіду індивідуальних навичок, а отже й метафоричну легітимацію, «сфера відповідальності» якої – соціальні ритуали та практики.

Як це методологічно довели Г. Арендт та Ю.Габермас, постійне удосконалення комунікаційних процесів, результатом якого є створення «ідеальної схеми громадянської відкритості» (Габермас) неможливе без активного залучення метафори в соціальний простір та публічну громадську думку. Йдеться передусім про зв'язок метафори зі сферою розумно обґрунтованих соціальних змін, який простежується на прикладі формування соціальних архетипів українського суспільства першої половини ХХ століття. В цьому контексті відзначається важлива роль історичної доби 1917-1928 років, яка пов'язана з українською соціально-політичною і культурною революцією. Вважаймо цей історичний період найбільш потужним і сенсоутворюючим в сенсі формування модерної української соціальності. Він не тільки вплинув на формування сучасної національної ідентичності, але й на появу нових (порівняно з російським імперським минулим) форм сучасної комунікації, що передбачало орієнтацію на архетипові сенси метафоричності.

Зазначено, що ідеї національного українського проекту, які палко виголошувалися тодішніми лідерами суспільної думки, постійно легітимувалися через метафоричні формули. Показано, що згодом вони стали певним світоглядним тригером щодо зміни символічно-комунікаційного ставлення до імперської соціальності та сприяли поширенню форм горизонтальної демократичної комунікації. Приміром, важливість процесу обґрунтування архетипових метафор для обрання автентичної політичної візії досить професійно показує В. Липинський, відзначаючи смислову наповненість «метафори монархізму» для українського суспільства та її спроможність глибоко проникати в суть речей, сприяючи розвитку соціального діалогу в межах заданого монархічного дискурсу. Не менш важливу роль для формування національної ідентичності відіграли метафори

Д.Донцова щодо протиставлення козаків та свинопасів і метафори, що пов'язані з діяльністю Гетьмана Павла Скоропадського. Не менш сильними для формування української ідентичності у той час були архетипові метафори «матері-землі», «козацької свободи», що стверджували ідею соціальної рівності, які намагалися закласти виміри соціального дистанціювання щодо радянського способу життя, посилюючи соціокультурні розломи в українській ідентичності по лінії «схід – захід».

Більш того, маємо констатувати наявність соціокультурного розлому по лінії «місто-село», які безперечно вплинули на трагічну українську історію ХХ століття. У результаті соціальна слабкість національного нарративу призвела не тільки до збільшення російського інтелектуального впливу, перемоги на суспільно-політичному рівні більшовицької радянської влади в Україні, але й до відмови від архетипових метафор, які задавали тональність розвитку соціальних відносин в першій чверті ХХ століття. Після остаточної перемоги радянської влади спостерігаємо процеси повної маргіналізації горизонтальних форм комунікації і беззастережне домінування ієрархічних форм соціальних відносин. Маємо також відзначити руйнацію приватної і публічної сфери, маргіналізацію культурного та комунікаційного простору в цілому. Наслідком радянської дійсності стало намагання комуністичної влади імплементувати в суспільне життя цілу низку мертвих метафор, які стали соціальним свідченням функціональної та морально-нормативної неспроможності влади.

В сучасних умовах постає необхідність пошуку та обґрунтування морально-нормативних метафор, які обумовлені соціальними завданнями модернізації, духовними і культурними ідеалами суспільства. В українській науці аналізуються не стільки шляхи розвитку потенціалу живих метафор, скільки методи, алгоритми та інструменти символічного впливу на соціальні можливості людини змінювати світ. Метафора розуміється як тривимірний складовий елемент, що включає в себе процесуальний, результативний і особистісний компоненти. При цьому метафора як інструмент соціальних комунікацій

розуміється як засіб трансформації суспільства у більш прийнятну демократичну форму розвитку.

Для аналізу метафоричного поля українського суспільного дискурсу, який представлений переважно текстами вітчизняних медіаресурсів та соціальних мереж, було застосовано метод Дж. Лакоффа-М. Джонсона. Йдеться про поділ метафори на «живі-мертві», де ознакою мертвої метафори є симуляція: втрата запозиченим для номінування нового явища або поняття словом (виразом) внутрішньої форми «мотиву називання». На цій підставі запропоновано розділити метафори, що були звичними і усталеними в суспільному дискурсі, які відповідають вимогам своєї епохи і номінують актуальні для неї явища і символи, та ті, які номінують явища та реалії «поза часом». Відповідно продемонстровано, що метафори, які були жорстко прив'язані до реалій, наприклад, радянської епохи, більше не вживаються в суспільному (медіа) дискурсі, тоді як метафористика реалій, що є актуальними сьогодні для України, продовжує використовуватися.

На жаль, таким актуальним сьогодні для нашої країни концептом є «війна», і навіть побіжний аналіз повинних текстів з українських ЗМІ показав, що мілітарні метафори з радянського минулого продовжують використовуватися навіть у текстах, які не мають безпосереднього відношення до опису бойових дій. Важливим в цьому контексті є те, що мілітарна модель висловлювань підтримувалася й заохочувалася в суспільному мовленні протягом всього періоду незалежності України, про що зокрема свідчать контент-дослідження О. Данцевої (2004-2009 рр.)

Показано, що живі метафори здатні посилювати горизонтальні суспільні відносини, маркуючи соціальні проблеми суспільства. Цю ідею ми продемонстрували, представивши за допомогою метафоричних формул топ-5 суспільних проблем з останнього рейтингу української дослідницької агенції InfoSapiens. Обґрунтовано роль креативних процесів у розвитку демократії, а також метафоричного конструювання у формуванні демократичного суспільства. Зроблено висновок, що живі метафори можуть активно

розвиватися, і метафора як інструмент соціальної комунікації сама по собі може виступати в українському суспільстві як рушійна сила, що обумовлює його прогрес, оскільки не тільки не суперечить соціальним завданням суспільства, але й кристалізує ці завдання.

У цьому зв'язку розглянуто культурний та морально-етичний виміри метафоричного конструювання й зроблено висновок, що суспільство, продукуючи метафори, може залучати не тільки різний соціальний досвід, але й специфічну проблематику соціальної інтеграції суспільних груп. Відзначено, що попри серйозні успіхи в розвитку демократичних соціальних процесів, українське суспільство зустрілося з сучасними викликами «суспільства споживання», віртуалізацією соціальних процесів, які об'єктивно є загрозою для усталених процесів соціальної комунікації в постгеноцидному суспільстві. Спроможність України знайти відповіді на сучасні виклики покаже лише історичний час.

ВИСНОВКИ

Виконане дослідження дозволило не тільки розкрити функціонально-інструментальний та морально-нормативний потенціал метафори як засобу соціальної комунікації, але й відтворити роль метафори в конструюванні українського суспільно-комунікативного дискурсу. В результаті дослідження були розкриті наступні положення:

Відзначено, що розум слід розуміти як домінуючий критерій соціальних трансформацій, відповідно до якого в суспільстві поступово посилюється демократичний соціальний порядок і набувають функціональної значущості важливі для соціального поступу демократичні інститути соціальної комунікації. Він одночасно постає і як інструмент упорядкування соціальних суперечностей та конфліктів, і як предикат горизонтальних суспільних відносин, які уможливають ефективну організацію життя людей на принципах свободи, самовираження та соціального прогресу. У процесі конструювання соціальних змін вагоме місце належить символічно-метафоричному обміну, який виступає джерелом комунікативних процесів, фактором соціальної інтеграції суспільства. Синтезуючою формою легітимації домодерного суспільства виступала символічна і метафорична легітимація як своєрідний нероздільний символічно-метафоричний обмін, який закріплювався соціально важливими ритуалами та практиками.

2. Обґрунтовано, що одним з головних факторів, від яких залежить якість комунікативних процедур у соціальному просторі, є мова. Суттєвими для дослідження комунікативних аспектів мови виступають: мова як форма відображення мислення; як форма сутнісного пізнання; як основа повсякденної комунікації та інструмент домінування реальності. Розвиток мови – це постійне знаходження нових способів висловлювання за допомогою символічних засобів, які по-новому висвітлюють звичне явище чи предмет. Одним з таких потужних мовних засобів виступає метафора, яка є важливим чинником формування нових соціальних сенсів.

3. Новим словом для дослідження мовних засобів у соціальних науках є явище «лінгвістичного повороту», коли на перший план для дослідження соціальних процесів виходить герменевтична парадигма та парадигма соціальної критичної теорії (Т. Адорно, М. Горкгаймер, Ю. Габермас), а інтерес дослідників усе більше починає зміщуватися до опису, осмислення і спроб моделювання різних практичних ситуацій, стимулюючи розробку проблематики соціальних комунікацій і актуалізуючи тему метафоричного конструювання різних видів дискурсу.

4. Метафора є засобом створення, засвоєння та поширення в комунікативному середовищі демократичного соціального нарративу. Результатом метафоричної репрезентації різних форм соціального життя є створення в процесі комунікації плідних евристичних асоціацій, ефективних візуальних образів, артикуляція психологічних проблем особистості, креативне поєднання суперечливих смислових образів. Останній результат зумовив подальший розвиток ідеї М. Блека про метафору як семантичний фільтр, що задає певний спосіб бачення об'єкта, дозволяє типізувати метафори в когнітивно-дискурсивному моделюванні дійсності, допомагає усвідомити амбівалентний вплив процесу метафоризації на суспільну свідомість.

5. Обґрунтовано етапність розвитку метафори в соціальному просторі й часі, що мала наслідком актуалізацію важливих тенденцій у розвитку домодерного і модерного суспільства. Якщо в традиційному світі метафора використовувалась як важливий риторичний прийом, спрямований на посилення соціальної інтеграції, то в часи модерну роль метафори як комунікативно-риторичного інструменту є важливою в процесі форматування картини світу учасників комунікативного фрейму. У процесі соціальної взаємодії актуалізується функціональний ресурс метафори як інструменту соціального діалогу практично в будь-якій сфері. Важливою складовою риторичності метафори є творення певного візуального образу, який у багатьох випадках набуває вирішального значення для забезпечення

необхідного інформаційно-комунікативного ефекту. Разом з тим, у процесі осмислення метафори як риторичного інструменту закладається і певна суперечність: коли не відбувається необхідної візуалізації, метафора втрачає вплив і ефект на індивідуальну та суспільну свідомість.

6. Можливості метафори забезпечувати в процесі комунікації певний ракурс соціального світу надають підстави розглядати її як важливий чинник формування нового соціального знання та конструювання соціальної реальності в мережевому суспільстві. Фокусується увага на тому, що метафора є своєрідним ключем до розуміння сучасних соціальних процесів і виконує функцію «посередника» між емпіричним досвідом та мисленням, здійснює синтез понять і образів. Принципи її функціонування є максимально сприятливими для процесу соціальних трансформацій.

7. Акцентовано увагу на ролі історичної метафори в процесі ствердження націй та створення національних міфів. Вона посилює соціальні сенси, є частиною потужного субстанційного досвіду, поєднуючи минуле з майбутнім, що показано на прикладі української культурної революції 1917-1928 рр. Через осмислення думок політичних лідерів класу того часу розкрито роль метафори у формуванні базових соціальних архетипів. Зосередженість представників національної ідеї на проблематиці соціального конфлікту, безвідповідальній теоретичній рефлексії, відданість консервативним моделям соціального порядку та й взагалі обмеженість можливостей для виголошування своїх ідей і суспільних завдань спричинила слабкість національного нарративу, а це призвело до збільшення російського інтелектуального впливу, перемоги на суспільно-політичному рівні більшовицької радянської влади в Україні, і до відмови від архетипових метафор, які задавали позитивну тональність розвитку соціальних відносин в першій чверті ХХ століття.

8. Обґрунтовано потребу в посиленні автентичної горизонтальної комунікації, яка ґрунтується на використанні та імплементації в практичне життя живих метафор як невід'ємної частини розвитку публічної сфери,

вимоги якої в умовах панівного демократичного фрейму спричинили делегітимацію комуністичних режимів та перемогу ідей громадянського суспільства в Східній Європі. Виділено метафору соціального простору, в межах якої відбуваються критичні дискусії щодо розвитку суспільства, а інформація та аргументи трансформуються в кристалізовану суспільну думку. Показано корелятивність між розвинутою публічною сферою, яка є уособленням розуму, і спроможністю метафори вносити в процес суспільного обговорення нові сенси, впливати на соціальні процеси, сприяти в суспільстві розвитку горизонтальних засад мережевого суспільства. Сучасний медіадискурс демонструє переважання «живих» метафор, здатних до конструювання нових смислів та інтерпретації актуальних суспільних викликів, на відміну від «мертвих» метафор, які втратили «мотивацію називання», оскільки соціальні ідеї та символи, які через такі метафори отримували легітимацію в суспільному дискурсі, втратили актуальність та застаріли.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин А. Исповедь : пер. с лат. Москва : Канон+, ОИ «Реабилитация», 2000. 464 с.
2. Авербух В.Л. Метафора интерфейса и метафора визуализации. Какая теория нам нужна? *International Conference Graphicon 2006*, Novosibirsk Akademgorodok, Russia. URL: https://gc2011.graphicon.ru/html/2006/proceedings/papers/wr05_w07_Averbukh.pdf (Дата звернення 11.01.2020)
3. Автономова Н. С. Метафорика и понимание / Филатов В. П. (сост). Загадки человеческого понимания : сборник статей. Москва : Политиздат, 1991. С. 95–113.
4. Адорно Т. В. Негативная диалектика. Москва: Научный мир, 2003, С. 322-333. URL: http://ec-dejavu.ru/o/After_Osvencim.html (Дата звернення: 19.04.2020).
5. Апель К.-О. Развитие «аналитической философии языка» и проблема «наук о духе» / Трансформация философии. Москва: Логос, 2001. С. 103–170.
6. Арендт Х. *Vita activa*, или О деятельной жизни: (Пер. с нем. и англ. В. В. Бибикина). СПб.: Алетейя, 2000. 437 с.
7. Аристотель. Риторика / Античные риторики: [Переводы] : собрание текстов, статьи, коммент. и общ.ред. А. А. Тахо-Годи. Москва : Изд-во МГУ, 1978. С. 15–164.
8. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва : Языки русской культуры, 1998. 896 с.
9. Баранов А.Н. Коррупция. Нетрадиционный взгляд. Метафорические грани феномена коррупции. *Общественные науки и современность*. 2004. № 2. С. 70–79. URL: <http://ecsocman.hse.ru/-data/2011/01/11/1214866967/Baranov.pdf> (дата звернення 12.05.2020).
10. Баранов А.Н. Предисловие редактора. Когнитивная теория метафоры почти 20 лет спустя / Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Москва : Едиториал УРСС, 2004. С. 7–21.
11. Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Словарь русских политических метафор. / РАН. Ин-т русского языка; Москва: Помовский и партнеры, 1994. 330 с.

12. Барлоу Джон Перри. Декларация. URL: <http://akaada.narod.-ru/dekl.html> (дата звернення 19.05.2019).
13. Барт Р. Лингвистика текста. *Новое в зарубежной лингвистике*. 1978. Вып.8. С. 442–449.
14. Батраченко І. Г., Каньоса Н. Г. Метафора та її семіотичний контекст у екологічній психології / Метафора та її семіотичний контекст : Матеріали науково-практичного семінару: тези доповідей. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 82 с.
15. Бауман З. Текущая современность : (пер. с англ. С.А. Комарова). СПб.: Питер, 2008. 240 с.
16. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества (Изд. 2-е). Москва: Искусство, 1986. 445 с.
17. Башляр Г. Новый рационализм. Москва : Прогресс, 1987. 312 с.
18. Бебик В. М. Глобальне інформаційне суспільство: поняття, структура, комунікації. *Інформація і право*. 2011. № 1 (1). С. 41–49.
19. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания (Пер. с англ.). Москва: Медиум, 1995. 324 с.
20. Берлинер Ю.И. Внедрение научно-технических разработок: проблемы планирования. Москва: Экономика, 1985. 72 с.
21. Бессонова О. М. Референция, метафора и критерий метафоричности. / Логико-семантический анализ структур знания: основания и применение. Новосибирск, 1989. С. 31–63.
22. Блэк М. Метафора / Теория метафоры : сб. науч. ст. под ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журавлевой. Москва : Прогресс, 1990. С. 133–152.
23. Будаев Э. В. Становление когнитивной теории метафоры. *Лингвокультурология*. 2007. Вып. 1. С. 16–32.
24. Варава Л.А. Метафора щастя як спосіб презентації психологічних проблем та їх розв'язання. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7, Вип. 40. С. 10–20. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v7/i40/3.pdf> (дата звернення 11.11.2019).
25. Василькова В. В. Сети в социальном познании: от метафоры к метатеории. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 15(5). С. 11-24.

URL: http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2012_5/Vasilkova_2012_5.pdf
(дата звернення 16.01.2020).

26. Вебер М. Избранное. Образ общества. Москва: Юрист, 1994.
27. Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Либроком, 2017. 368 с.
28. Верецька Л. Феномен справедливості у контексті соціальної комунікації : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Одеса, 2002. 198 с.
29. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Философские работы. Москва : Прогресс, 1994.
30. Волошин О. Ф., Мащенко С. О. Моделі та методи прийняття рішень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. (2-ге вид., перероб. та допов.). Київ : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. 336 с.
31. Воронцова Т. А. Прагматические функции оценочной метафоры в публичном диалоге. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2011. № 13. С. 35–37.
32. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Київ : Лібра, 2000.
33. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. Київ : Четверта хвиля, 2001. 424 с.
34. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Москва : Прогресс, 1990.
35. Гак В. Г. Метафора: универсальное и специфическое / Метафора в языке и тексте: сб. науч. тр. Москва: Наука, 1988. С. 11–26.
36. Гегель Г.В.Ф. Наука логики / Отв.ред. и авт. вступ.ст. М.М. Розенталь. Москва : Наука, 1972. Т. 3. [Учение о понятии]. 374 с.
37. Герасимова К.Ю. Советская коммунальная квартира как социальный институт: историко-социологический анализ (на материалах Ленинграда, 1917-1991) : дисс...к.социол.н.: 22.00.04. Санкт-Петербург, 2000. 177 с.
38. Герберт А. Саймон. Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції (пер. з англ.). Київ: АртЕк, 2001. 392 с.
39. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества (пер. с нем.). Москва : Наука, 1977. 703 с.
40. Глазунова О. И. Логика метафорических преобразований. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. 190 с.

41. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Собр соч.. Т. 2. Москва : Мысль, 1991. С. 3– 545.
42. Грималь П. Цицерон. Москва: Молодая гвардия, 1992. 544 с.
43. Грин Р. 48 законов власти [пер. Е. Я. Мигунова]. Москва: Рипол классик, 2001. 767 с.
44. Гринберг Т.Г. Политические технологии. ПР и реклама. Москва: Аспект Пресс, 2005.
45. Грязнов А.Ф. Аналитическая философия: становление и развитие [антология]. Москва: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция. 1998. 528с.
46. Гудзенко Я. Реальність і репрезентація: окремі аспекти метафоричного моделювання дійсності. *Матістеріум*. 2000. Вип. 3: Історико-філософські студії. С. 159–166.
47. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию (Пер. с нем.). Москва: Прогресс, 1984. С. 37– 298.
48. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М. : Прогресс, 1985. 408 с.
49. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва : Искусство, 1984.
50. Данцева О.М. Метафоричні моделі майбутнього у політичному дискурсі України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2009. № 9/1. Вип. 15. С.54–61.
51. Декарт Р. Сочинения в 2 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1989. 654 с.
52. Делёз Ж. Логика смысла. Москва: Прогресс, 1998. 388 с.
53. Делёз Ж. Различие и повторение. СПб.: Петерополис, 1998. 384с.
54. Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения. Екатеринбург, 2010. 895 с.
55. Демьянков В.З. «Концепт» в философии языка и в когнитивной лингвистике / Когнитивные исследования языка. Вып. I. Концептуальный анализ языка: сб. науч. тр. Москва: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Изд.дом ТГУ им. Г.Р.Державина, 2009. С. 29-34.
56. Дербак А.П. Національна самосвідомість як форма самопізнання особистості. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка*. 2002. № 46. С. 9 – 12.

57. Дерев'яна Л.Й. Творча реалізація особистості та формування соціальної креативності. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2009. Вип. 44. С. 18 – 21.
58. Деррида Ж. Письмо к японскому другу. *Вопросы философии*. 1992. №4. С. 53–57.
59. Джеймс У. Введение в философию / Б. Рассел. Проблемы философии. Москва: Республика, 2000. 315 с.
60. Доброєр Н.В., Швець А.І. Філософія і релігія: полілог про істину. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 144(2). С. 35–41.
61. Додонова В.И. Постнекласичний дискурс соціальної раціональності : монографія. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2011. 345 с.
62. Додонова В.І. Комунікативна раціональність як дискурсивна складова соціальної раціональності постнекласичного типу. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни*. 2015. № 34. С.103–109.
63. Долматовский Е. Рассказы о твоих песнях. Москва: Детская литература, 1973. 351 с.
64. Донцов Д. Націоналізм. Лондон-Торонто : Укр.видавнича спілка.1966.
65. Ермоленко Г. А. Метафора в языке философии: дисс. ... канд. философ. наук. Краснодар, 2000. 180 с.
66. Ермоленко А. Етичні норми і цінності. Проблема обґрунтування. Київ: Стінос, 1997. 139 с.
67. Ермоленко А. Комунікативна практична філософія. Київ: Лібра, 1999. 487 с.
68. Жак Деррида: Структура, Знак и Игра в дискурсе гуманитарных наук. Гуманитарный портал. 2008. 10.12. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3038> (дата звернення 19.09.2019).
69. Зверинцев А.Б. Коммуникационный менеджмент. Рабочая книга менеджера PR. СПб.: Союз, 1997.
70. Зиммель Г. Как возможно общество? / Г. Зиммель. Избранное : в 2 т. М., 1996. Т. 2. 607 с.

71. Зінченко В. Деліберативні моделі модернізації інституційних процесів в глобальних умовах суспільних, освітніх та політико-економічних трансформацій. *Філософія освіти*. 2014. № 2 (15). С. 108–130.

72. Зубкова О. С. Метафора в философской парадигме. *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2010. №1 (13). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metafora-v-filosofskoy-paradigme> (дата звернення: 10.08.2019).

73. Игра // Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. Минск, 1998. С. 252.

74. Капра Ф. Паутина жизни: Новое научное понимание живых систем. Москва : Гелиос, 2002. URL: <http://awake.kiev.ua/system/kapra.htm> (дата звернення 11.08.2019).

75. Карась А. Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. С.39–63.

76. Кассирер Э. Сила метафоры / Теория метафоры: сборник (пер. с англ., фр., нем., исп. польск. яз; вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной). Москва : Прогресс, 1990. 512 с.

77. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / Постиндустриальная волна на Западе (под ред. В.Иноземцева). Москва: Academia, 1999. С. 492–505.

78. Кемпбелл Дж. Тысячелетний герой. Москва, 2015.

79. Керимов Т.Х. Теория коммуникативного действия / Социальная философия: Словарь (Сост. и ред. Кемеров В.Е., Керимов Т.Х.) Москва: Академический проспект, 2003. С.209-213.

80. Князева Е. И. Сетевая теория в современной социологии. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/11256> (дата звернення 12.06.2019).

81. Коллинз Р. Четыре социологических традиции. Москва, 2009. 320 с.

82. Кормочи Е.А. Язык как предмет философской рефлексии. *Вестник КРАУНЦ. «Гуманитарные науки»*. 2010. № 2(16). С. 12–29.

83. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.

84. Кривда Н.Ю. Культуротворчі процеси у фрагментованих осередках культури. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Філософія. Політологія*. 2004. № 68–69. С. 25 – 28.
85. Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї М. Драгоманова. Чернівці: Прут, 2001. 488 с.
86. Крюкова Н. Ф. Метафора и смысловая организация текста: монография. Тверь: Твер. гос. ун-т, 2000. 163 с.
87. Кузьомінська Л. Г. Мова як засіб вираження. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2016. № 2 (8). С. 73–82.
88. Кульчицкая Л.В. К вопросу об идентификации лингвистической метафоры. *Вестник ИГЛУ*. 2012. №1 (17). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-identifikatsii-lingvisticheskoy-metafory> (дата звернення 17.05.2018).
89. Курганов Е. Анекдот как жанр. СПб : Академ.проект, 1997. 122 с.
90. Лаврук Т. В. Концепт геополітики: понятійна і образно-метафорична компоненти. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2014. № 3 (27). С. 134–142.
91. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
92. Латур Б. Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии (Пер. с фр. Д.Я. Калугина; науч. ред. О.В. Хархордин). СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. 240 с.
93. Леви-Стросс К. Структурная антропология. Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 512 с.
94. Лернер О. Громадянське суспільство: нові підходи. Львів: Кальварія, 2001. 113 с.
95. Лиотар Ф.С. Состояние постмодерна. Москва, 1979.
96. Лисова С.Ю. Политическая риторика: лингвистические паттерны. *Право и политика*. 2009. №6. С. 13-20.
97. Лисовский С.Ф. Политическая реклама. Москва : Маркетинг, 2000. 256 с.
98. Лотман Ю.М. Происхождение сюжета в типологическом освещении / *Статьи по типологии культуры*. Тарту: Тартуский университет, 1973. Вып.2. 95 с.

99. Лузік Є. Креативність як критерій якості в системі підготовки фахівців профільних ВНЗ України. *Вища освіта України*. 2006. №3. С. 76–82.
100. МакКормак З. Когнитивная теория метафоры / Теория метафоры. Москва:Прогресс, 1990. 512 с.
101. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. Москва, 2014.
102. Метафора в языке и тексте / [В. Г. Гак, В. Н. Телия, Е. М. Вольф и др.]; Отв.ред. В. Н. Телия; АН СССР, Ин-т языкознания. Москва: Наука, 1988. 174 с.
103. Метельова Т. Концепт «творчої уяви». *Філософська думка*. 2006. №6. С. 11–22.
104. Микешина Л.А. Философия познания. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. 624 с.
105. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. 240 с.
106. Миллер Дж. Образы и модели, уподобления и метафоры / Теория метафоры : Сб. науч. ст. под ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журавлевой. Москва: Прогресс, 1990. С. 244–259.
107. Мокляк М. Социальная сфера как источник суверенной жизнедеятельности человека / Социальные отношения: проблемы и перспективы. Киев: Наукова думка, 1993. 325 с.
108. Морозов М.Н. Философский анализ естественнонаучных аспектов проблемы творческой активности сознания: автореф. дисс. .. к. филос. н. : 09.00.01. Свердловск, 1978. 42 с.
109. Нагорна Л. Поняття й метафори у територіальному аналізі: проблеми адекватності тлумачень. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Випуск 9. С. 53–68. URL: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/12-3456789/160658/06-Nahorna.pdf?sequence=1> (дата звернення 13.04.2020).
110. Неретина С.С. Тропы и концепты. Москва, 1999. 277 с.
111. Никитин М. Б. Метафорический потенциал слова и его реализация / Проблема теории европейских языков (Отв. ред. В. М. Аринштейн, Н. А.Абиева, Л. Б. Копчук). СПб. : Изд-во «Тригон», 2001. С. 36–50.

112. Ницше Ф. Об истине и лжи во вневременном смысле / Полн. собр. соч. Т.1. М., 1979.
113. Ніколенко К.В. Креативність як чинник соціальних змін. Дис... к.філос.н.: 09.00.03 / Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Кривий Ріг, 2017. 187 с.
114. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років. Київ: Родовід, 1999. 559 с.
115. Нора П. Между памятью и историей. / П.Нора М.Озуф,Ж.де Пюимеж, М. Винок. Франция-память. Санкт-Петербург: Изд-во СПб ун-та, 1999. 325 с.
116. Норман Б. Ю. Игра на гранях языка. М.: Флинта, Наука, 2006. 344 с.
117. Образ врага / Сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. Москва: ОГИ, 2005.
118. Онуфрієнко Г. С. Мовна комунікація в контексті сучасної риторичної парадигми. *Вісник Запорізького національного університету : Філологічні науки*. 2011. № 2. С. 195–201.
119. Опарина Е. О. Концептуальная метафора / Метафора в языке и тексте. Москва: Наука, 1988. С. 65–78.
120. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства / Самосознание европейской культуры XX века: мыслители и писатели Запада и место культуры в современном обществе. Москва : Политиздат, 1991. 366 с.
121. Парамонов Б. Конец стиля. Москва: Алетейя, Аграф, 1997. 451 с.
122. Пасько Я. Українська версія модернізації: криза сенсів / «Глобалізований світ: випробування людського буття»: Міжнародна науково-теоретична конференція, 6-7 жовтня 2017 року : [матеріали доповідей та виступів]. Житомир : Вид-во Євенок О. О., 2017. С. 387–389.
123. Пасько Я.І. Проект Модерну: виміри свободи і несвободи. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2004. № 41. URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_41/Pasko.htm (дата звернення 14.11.2019).
124. Патнэм Х. Значение и референция. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Наука, 1982. С. 377–390.
125. Перельман Х., Олбрехт-Тытека Л. Новая риторика. Трактат об аргументации / Язык и моделирование социального взаимодействия. Москва: Прогресс, 1987. С. 207–264.

126. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. Москва: Наука, 1994. Т.1. С. 71-75.
127. Погасій Л. П. Мова як предмет філософської рефлексії: особливості й закономірності. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2017. Випуск 69. С. 136–140.
128. Подолинський С. Людська природа і єдність сили [енергії]. Львів: Майстерня старого Лева, 1990. 208 с.
129. Полозова И. В. Глубинные основания метафоры. *Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия*. 2004. № 3. С. 70–85.
130. Полозова И. В. Метафора как средство философского и научного познания: дисс. ... д. филос. наук. Москва: РГБ, 2003. URL: <http://diss.rsl.ru/diss/03/1076/031076044.pdf> (дата звернення: 20.01.2020).
131. Попова Н. В., Артеменко Я. И. Риторические страгемы и конструирование реальности. *Вестник Томского государственного университета*, 2014. № 2 (26). С. 49–56.
132. Пролєєв С. В. Метафізика влади / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Наукова думка, 2005. 324 с.
133. Пулен Ж. Закон истины: прагматические катастрофы речи и философская революция суждений / Хрестоматия по истории философии. СПб: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 1997. 528 с.
134. Рассел Б. Философия логического атомизма. Томск: Изд. «Водолей», 1999. 192 с.
135. Рикер П. Живая метафора / Теория метафоры (Сост. Н. Д. Арутюнова). Москва : Прогресс, 1990. С. 435–455.
136. Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение / Теория метафоры. (Сост. Н. Д. Арутюнова). Москва: Прогресс, 1990. С. 416–434.
137. Рорти Р. Философия и зеркало природы: (пер. с англ. В.В. Целищева). Новосибирск: Издательство Новосиб. ун-та, 1997.
138. Савицкая Т.Е. Интернет-мемы как феномен массовой культуры. Москва, 2017.
139. Светоний Транквилл Г. Жизнь двенадцати цезарей. Москва: Наука, 1993.

140. Сенік Р. М. Мова як суб'єкт і об'єкт філософії. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 57. С. 51–62.
141. Серль Дж. Рациональность в действии: (перевод с англ. А. Колодия, Е. Румянцевой). Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 336 с. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/analiticheskaja_filosofija/sjorl_racionaln_ost_v_dejstvii/28-1-0-1186 (дата звернення 04.04.2019).
142. Сибиряков И. В. Метафора: гносеологический статус, механизмы реализации и роль в познании: монография. Челябинск, 2006. 129 с.
143. Сивоконь А.С. Сеть: от метафоры к онтологической константе. *Изв. Сарат. ун-та Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика*. 2016. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/set-ot-metafory-k-ontologicheskoy-konstante> (дата звернення: 10.06.2020).
144. Симашко Т. В., Литвинова М. Н. Как образуется метафора (деривационный аспект). Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1993. 218 с.
145. Ситник С.Ф. Системи підтримки прийняття рішень: навч. посібник. Київ: КНЕУ, 2009. 614 с.
146. Сметана В. В. Социальная коммуникация: Социально-философский анализ коммуникативных отношений и коммуникативного дискурса: автореф. дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Ростов н/Д, 2004. 20 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/sotsialnaya-kommunikatsiya-sotsialno-filosofskii-analizkommunikativnykh-otnoshenii-i-kommun> (дата звернення 22.02.2018).
147. Смирнова М. А. Понятие «метафора» и подходы к ее изучению. *Филология и литературоведение*. 2014. № 9. URL: <http://philology.snauka.ru/2014/09/960> (дата звернення: 07.02.2019).
148. Степура А. Зразок публічного виступу. *Майстерня Лева*. 2020.02.05. URL: <https://masterlev.com.ua/zrazok-publichnogo-vistupu> (дата звернення 19.03.2020)
149. Стрій Л.І. Ритуальні жанри українського політичного дискурсу: структурно-семантичний і лінгвопрагматичний аспекти. Дис...к.філол.н.: 10.02.01 / ОНУ ім. Мечнікова, Одеса, 2015. URL: <http://onu.edu.ua/pub/-bank/userfiles/files/science/rada%20philology/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0>

%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20_%D0%A1%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B9.pdf (дата звернення 22.10.2018)

150. Суворовцев В.А. Логический атомизм: источники и перспективы одной коллизии / Б. Рассел Философия логического атомизма. Томск: Изд. «Водолей», 1999. 192 с.

151. Суська О.О. Діяльнісні основи суб'єктності в масовій комунікації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. № 25-27. С. 208-215.

152. Схотний В. Раціональне та ірраціональне в науці й освіті. Київ–Дрогобич: Коло, 2003. 288 с.

153. Танскотт Д. Электронно-цифровое общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. Москва, 1999. 654 с.

154. Телегин Д.В. Языковые коммуникации в современном обществе: социально-философский анализ: автореф. дисс.. к.филос.наук: 09.00.11 / Тюменский государственный университет, 2008. 26 с.

155. Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / Метафора в языке и тексте (Под ред. В. Н. Телии). Москва: Наука, 1988. С. 26–52.

156. Телия В. Н. Метафоризация как основной прием создания лексических и фразеологических средств языковой картины мира / Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира (Под ред. Б. А. Серебrenникова, Е. С. Кубряковой и др.). Москва: Наука, 1988. С. 38–62.

157. Тоффлер Е. Третья хвиля. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.

158. Туренко О.С. Форми самоздійснення людини – відповідь св. Августина. *Українська полоністика*. 2016. № 13. Серія філософські науки. С. 97-105.

159. Тучина О. Р. Метафора и понимание: Образ как средство интеграции текста. Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2000. 234 с.

160. Уемов А.И. Вещи, свойства и отношения. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 184 с.

161. Уилрайт Ф. Метафора и реальность /Теория метафоры: сборник (пер. с англ., фр., нем., исп. польск. яз.; вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой). Москва : Прогресс,1990. 512 с.

162. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. / Гунчак Т. (упор.), Сольчаник Т. (упор.) [Б.м.] : Сучасність, 1983. Т. 1. 510 с.
163. Федосеева Д. А. Когнитивная теория метафоры и обзор имбодимент-подхода к познанию. (обзор). *МЕТОД: Московский ежегодник трудов из обществоведческих дисциплин*. 2017. №7. С. 306 – 314. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnaya-teoriya-metafory-i-obzor-imbodiment-podhoda-k-roznaniyu-obzor> (дата звернення: 10.06.2019).
164. Фетисов А. Ю. Терминологизация содержания метафоры в научном тексте: автореф дисс... к.филолог. н. СПб., 2004. URL: <http://cheloveknauka.com/terminologizatsiya-soderzhaniya-metafory-v-nauchnom-tekste#ixzz5ftplaTLB> (дата звернення: 10.03.2018).
165. Фреге Г. Смысл и денотат. Семиотика и информатика. Москва: ВИНТИ, 1977. Вып. 8. 270 с.
166. Фуко М. Археология знания. Киев: Ника-центр, 1996. 208 с.
167. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Москва: Прогресс, 1977. 498 с.
168. Фурс В. Контуры современной критической теории. Минск, 2002.
169. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. СПб.: Наука, 2000. 381 с.
170. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / Время и бытие: статьи и выступления. Москва: Республика, 1993. 447 с.
171. Хайдеггер М. Путь к языку / Время и бытие: статьи и выступления. Москва: Республика, 1993. 447 с.
172. Харари Ю.Н. Homo Deus. Краткая история будущего. Москва: Синдбад, 2016. С. 141–142.
173. Хомаківський М. Громадянське суспільство як проблема культури. Київ: Номос, 1999.
174. Хойслинг Р. Социологические эссе по основным аспектам сетевой теории. Москва, 2003. 192 с.
175. Хосе Ортега-и-Гассет. Человек и люди. Избранные труды. Москва, 1997. https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/gas_chel/index.php (дата звернення: 13.01.2019).
176. Чекушкина Е. Н. Коммуникативная теория Ю. Хабермаса и культура информационного общества. *Теория и практика общественного раз-*

виття. 2014. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnaya-teoriya-yu-habermasa-i-kultura-informatsionnogo-obschestva> (дата звернення: 18.04.2019).

177. Чумиков А.Н. Политическая коммуникативистика: актуальные задачи и технологии прикладного применения. *Полис*. 2009. № 5. С. 56–67.

178. Шартье Р. Письменная культура и общество [пер. с фр. и послесл. И. К. Стаф]. Москва: Новое изд-во, 2006. 272 с.

179. Шахнарович А. М., Юрьева Н. М. К проблеме понимания метафоры / Метафора в языке и тексте (Под ред. В. Н. Телии). Москва: Наука, 1988. С. 108–118.

180. Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. Москва, 2004. С.112-113.

181. Шльогель К. Археологія комунізму. Київ: Дух і Літера, 2018.

182. Шніцер М. М. Змістовні ознаки і функціональне покликання метафори. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків : ХНПУ, 2017. Вип. 49. С. 108–122.

183. Шніцер М. М. Інтерпретативний потенціал метафори *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 128. С. 197–202.

184. Шніцер М. М. Метафора у філософії і філософія у метафорі. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 127. С. 200–205.

185. Шніцер М. М. Метафора як інструмент відображення соціальної дійсності. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 126. С. 311–316.

186. Шніцер М. Образно-символічна природа метафори. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2018. № 1. С. 88–97.

187. Шніцер М.М. Метафора як чинник розвитку мережевого суспільства. *Схід*. 2020. № 1 (165). С. 72-76.

188. Шніцер М.М. Хосе Ортега-і-Гасет про роль мови в соціальній раціональності. *Київські філософські студії – 2020: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю* (м. Київ. 19.05.2020): тези доповідей / за заг.ред. проф. Р.О. Додонова. – Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. С. 133–135.

189. Шомова С.А. От мистерии до Арта. Очерки об архетипах культуры в политической коммуникации. Москва, 2016.

190. Шомова С.А. Политические шахматы. Паблик Рилейшиз как интеллектуальная игра. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2005.

191. Шумилин А.Т. Проблемы теории творчества. Москва: Высшая школа, 1989.

192. Шюц А. Структура повседневного мышления. *Социологические исследования*. 1993. № 2. С. 129–137.

193. Шюц А. Смысловая структура повседневности: очерки по феноменологической социологии: (пер. с англ.). Москва: Ин-т фонда «Общественное мнение», 2003. 334 с.

194. Щербаков Б. Ю. Парадигмы современного образования: человек и культура. Москва: Логос, 2001. 144 с.

195. Щербинина Н.Г. Героический миф в конструировании политической реальности России. Москва: Весь мир, 2002.

196. Эллиаде М. Священное и мирское. Миф о вечном возвращении. Москва, 2012.

197. Яременко Л. Креативність як творчість: спільне та відмінне. *Вища освіта України*. 2010. №4. С. 117–123.

198. Augustin, saint. *Les Confessions*, trad. de Joseph Trabucco. P.: Flammarion (GF), 1996. 380 p.

199. Bell D. *The end of Ideology : On the Exzaustion of Political ideas in the Fifities*. N.-Y, 1962. P.370- 375.

200. Berlin J. *Rhetoric and Reality: Writing Instruction in American Colleges, 1900-1985*. Carbondale: Southern Illinois UP, 1987. 169 p.

201. Blumenberg H. *Paradigms for a Metaphorology*. Ithaca, New York: Cornell University Press and Cornell University Library, 2010. 152 p.

202. Cooper D. *Metaphor. II Aristotelian Society*. Vol. 5. Oxford; Basil Blackwell, 1986. 282 p.

203. Davies S. Truth-Values and Metaphors / S.Davies. *Journal of Aesthetics and Art Criticism* (Baltimore). Vol. 42. #3. P. 276–314.

204. Durkheim E. *The elementary Forms of the Religions Life*. Glencoe, 1954. P. 230-231.

205. Foucault M. *The of Order of Discourse / The Rhetorical Tradition: Readings from Classical Times to Present* (Ed. by Bizzel P. & Herzberg B.) Boston: Bedford Books, 1990. P. 1126–1164.
206. Fraser Nancy. *Scales of Justice. Reimagining Political Space in a Globalizing World*. Columbia University Press. New York, 2009.
207. Goatly A. *The Language of Metaphors*. London: Routledge, 1997. 360 pp.
208. Hoffman R.R. What could reaction-time studies be telling us about metaphor comprehension? / *Metaphor and Symbolic Activity*, 1987. P. 149–186.
209. Kaufman A. *Welfare in the Kantian State*. Oxford University Press, 1999.
210. Lakoff J., Johnson M. *Philosophy in the Flesh: the Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. N-Y: Basic Books, A Member of the Perseus Books Group, 1999. 627 p.
211. Luckmann Th. *The Sociology of Language*. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, Inc., 1975. 79 p.
212. Luczewski M. Maślanka T. Bednarz-łuczewska. Bringing Habermas to Memory Studies. *Polish Sociological Review*. 2013. № 3(183)/ P.335-349.
213. Muhling-Schlapkohl M. Metaphor. Schlüssel des Verstehens. *Theologie und Philosophie*. 2004. 79. S. 189–199.
214. Pasko Yaroslav. Ukrainian Intellectuals: A New Class or Clients of Power? *Identities and Modernizations*. 2014. P. 61–73.
215. Quintiliani A. *De Musica libri tres*. R. P. Winnington-Ingram, B.G. Teubner (Leipzig), 1963. 198 p.
216. Rheingold, Howard *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*, 2000.
217. Stegmuller W. *The So-called Circle of Understanding / Collected Papers on Epistemology, Philosophy of Science and History of Philosophy*. – Dordrecht: Reidel, 1977. – Vol. 3. – P. 260–284.
218. Stoyatska G. Ambivalence of metaphorical thinking in the context of search for senses. *Skhid*. 2019. N 1(159). P. 20-24. DOI: 10.21847/1728-9343.2019.1(159).158076.